

ขุนนางกับการเมือง

ขุนนางกับการเมือง ระหว่าง พ.ศ. 1893-2112

คำว่า "การเมือง" ในที่นี้ (บทที่ 4.) จะมุ่งศึกษา เฉพาะ การต่อสู้เพื่อการโค่นล้มซึ่งอำนาจรัฐ หรือตำแหน่งพระมหากษัตริย์ และอำนาจในการจัดสรรแบ่งปันผลประโยชน์จากทรัพยากรทั้งหมดของสังคม

การวิเคราะห์ในช่วงนี้ จะครอบคลุมระยะเวลาตั้งแต่สถาปนากองศรีอยุธยาจนถึงเสียกรุงครั้งที่ 1 ในปี พ.ศ. 2112 การกำหนดคปีสิ้นสุดระยะเวลาที่ป็นนี้ เพราะเป็นปีที่ระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงหมดบทบาทสำคัญลงเมื่อเสียกรุงครั้งที่ 1 บทบาทสำคัญที่กล่าวถึงนี้มีสองประการ คือ เมืองลูกหลวงจะมีฐานะเป็นกลไกสำคัญในการส่งต่ออำนาจของเมืองหลวงออกไปควบคุมบรรดาหัวเมืองในราชอาณาจักรมิให้แยกตัวเป็นอิสระจากเมืองหลวง ในขณะที่เดียวกันเมืองลูกหลวงก็จะเป็นฐานในการส่งมอบอำนาจของบรรดาเจ้าเมืองลูกหลวง เพื่อการชิงอำนาจในเมืองลูกหลวง ผู้วิจัยได้แบ่งการวิเคราะห์ในช่วงเวลานี้ออกเป็น 3 ระยะ โดยแต่ละระยะจะเน้นบทบาทของขุนนางมีส่วนร่วมใน "การเมือง" ในฐานะอะไร และมีบทบาทอย่างไร ซึ่งลักษณะทั้งสองประการนี้จะเปลี่ยนแปลงไปตามลักษณะและรูปแบบการปกครองการบริหาร ซึ่งได้รับการปรับปรุงเป็นระยะ ๆ (วิเคราะห์แล้วในบทที่ 3) พร้อมกันนี้จะพิจารณารวมไปถึงสภาพแวดล้อมทางการเมืองเฉพาะระยะนั้น ๆ ด้วย ทั้งนี้เพื่อให้เห็นถึงฐานะและบทบาททางการเมืองของสถาบันขุนนางที่โค่นล้มสลายไปตามสภาพการณ์ของแต่ละยุคสมัย

1. ขุนนาง : กลไกทางการปกครอง (พ.ศ. 1893-ปลาย
พุทธศตวรรษที่ 20)

ฐานะและบทบาททางการเมืองของสถาบันขุนนาง จะเพิ่มความสำคัญอย่างช้า ๆ ตามระบอบการขยายอำนาจของเมืองหลวงออกไปควบคุมหัวเมือง พร้อมกับการคลี่คลายของระบบการปกครองและการบริหารที่ขยายใหญ่โตและซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ที่เป็นเช่นนี้เพราะในระบบการเมืองการปกครองของอาณาจักรอยุธยา เมืองหลวงมีแนวโน้มที่จะทำการขยายอำนาจออกไปควบคุมเมืองต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ทำให้มีความจำเป็นที่จะต้องสร้างระบบการบริหารที่เป็นส่วนกลาง ขึ้นมาทำหน้าที่ควบคุมดูแลปกครองพระราชอาณาจักร ซึ่งจะยังผลให้เมืองหลวง กลายเป็นศูนย์กลางอำนาจที่แท้จริง มีความสามารถควบคุมและดึงเอาทรัพยากร ทั้งที่เป็นโภคทรัพย์และที่เป็นแรงงานจากหัวเมือง มาเสริมสร้างความมั่งคั่งและ ผลประโยชน์ให้กับกลุ่มชนชั้นปกครองหรือมูลนาย ซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็น "หัวหน้าใหญ่" ที่จะทำหน้าที่เป็นผู้จัดสรรแบ่งปัน "ทรัพยากร" ของสังคมไปให้กับชนชั้นปกครองในระดับต่าง ๆ มากน้อยตามฐานะและบทบาท

ในระบบการเมืองเช่นนี้ เมืองหลวงมีฐานะเป็นศูนย์กลางทุกสิ่งทุกอย่าง ขณะที่หัวเมืองจะถูกลดฐานะและความสำคัญลงเป็นระยะ ๆ เมืองบางเมืองเคยเป็นศูนย์กลางของแคว้นหรืออาณาจักรอิสระ แต่ภายหลังอยุธยาขยายอำนาจเข้าไปควบคุมและไถ่ลดฐานะของเมืองลงมาเป็นเพียงเมืองหนึ่งในอาณาเขต เจ้าเมืองอาจมีฐานะเป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ หรือขุนนางที่ทางเมืองหลวงส่งมาปกครอง หรืออาจเป็นเจ้านายพื้นเมืองที่ถูกลดฐานะและถูกกลืนเข้ามาในระบบการบริหารส่วนกลาง กลายเป็นเพียง ขุนนาง เท่านั้น กรณีที่เห็นได้ชัดก็คือ เมืองสุโขทัย เคยเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรหนึ่งที่เป็นอิสระมาก่อน ผู้ปกครองมีฐานะเป็น กษัตริย์ และมีอำนาจสูงสุดในพระราชอาณาจักร แต่เมื่อตกอยู่ใต้อำนาจของกษัตริย์อยุธยา อาณาจักรสุโขทัยถูกแบ่งแยกเป็นส่วน ๆ แม้จะปกครองโดยเจ้านายในพระราชวงศ์เดิม แต่ต่างฝ่ายต่างก็มีฐานะเป็นเจ้าประเทศราช ขึ้นกับกษัตริย์อยุธยา ทำให้พระราชวงศ์สุโขทัยถูกลดฐานะและอำนาจต้องพึ่งคำสั่งบังคับบัญชาจากเมืองหลวง พอมาถึงพุทธศตวรรษที่ 21 ฐานะเมืองประเทศราชของบรรดาเจ้าเมืองในหัวเมืองเหนือ ก็กลายมาเป็นเมืองที่ปกครองโดยเชื้อสาย

ของกษัตริย์อยุธยาโดยตรง มาถึงตอนนี้ราชวงศ์สุโขทัยถูกลดฐานะลงไปอีกเหลือฐานะเป็นเพียงตระกูลขุนนางพื้นเมืองที่อยู่ใต้อำนาจบังคับบัญชาของเจ้านายจากเมืองหลวง หรืออย่างกรณีอาณาจักรกัมพูชา ภายหลังจากที่ยุชยาธิบดีเมืองพระนครหลวงไว้ได้ในปี พ.ศ. 1974 กษัตริย์อยุธยาได้ยกเลิกไม่ให้กษัตริย์ในราชวงศ์เดิมปกครอง แต่แต่งตั้งพระราชโอรส พร้อมขุนนางจากเมืองหลวงไปปกครองเมืองพระนครหลวงทันที เท่ากับเป็นการลดฐานะอาณาจักรและยุบเลิกพระราชวงศ์กษัตริย์ ทำให้เมืองพระนครหลวงและอาณาจักรกัมพูชา กลายเป็นเมืองหนึ่งหรืออาณาเขตส่วนหนึ่ง ซึ่งกษัตริย์อยุธยาส่งพระโอรสมาปกครองกัมพูชาโดยตรง ทำให้อยุธยาสามารถปกครองกัมพูชาอย่างจริงจังได้ในระยะหนึ่ง ลักษณะการผนวกอาณาจักรสุโขทัยและกัมพูชาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยานั้น น่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ครั้งหนึ่งบรรดาเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีหลักฐานว่า เคยมีลักษณะเป็นรัฐอิสระเล็ก ๆ หลายรัฐมาก่อน คงจะถูกผนวกควยวิธีการข้างต้นนี้จากราชวงศ์กษัตริย์ของรัฐหนึ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งต่อมาได้สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ของอาณาจักร ดังนั้นจึงไม่ปรากฏว่า เมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยามีการแยกตัวหรือก่อการแข็งเมืองเพื่อเป็นอิสระจากอำนาจของกษัตริย์ที่ปกครองอยู่ที่อยุธยา แสดงให้เห็นว่า บ้านเมืองในเขตนี้ไค่ผ่านขั้นตอนของการถูกผนวกให้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเดิมก่อนที่จะมีการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจที่กรุงศรีอยุธยา

อาจกล่าวได้ว่า เมื่อมีการสถาปนากรุงศรีอยุธยาแล้ว บ้านเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาคงอยู่ในอำนาจปกครองของราชวงศ์กษัตริย์ที่เมืองหลวงอย่างมั่นคงแล้ว ปรากฏหลักฐานจากพระราชพงศาวดารว่า กษัตริย์อยุธยาได้ตั้งพระราชวงศ์ใกล้ชิด มักจะเป็นโอรส พระราชนัดดา พระปิตุลา พระเชษฐาไป

ปกครองเมืองลพบุรี* เท่าที่ปรากฏในหลักฐานมี เมืองลพบุรี สุพรรณบุรี ชัยนาท
 แพรกศรีราชา (สรรคบุรี) (ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 2512 : 2-13) เมือง
 ลพบุรีเหล่านี้ตั้งกระจายอยู่ตามสวนต่าง ๆ ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเมือง
 สุพรรณบุรีอยู่ทางตะวันตก ลพบุรีอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือ แพรกศรีราชาและ
 ชัยนาทอยู่ทางเหนือ เป็นหนาคานไกลอาณาเขตสุโขทัย ส่วนอยุธยาตั้งอยู่กึ่งกลาง
 ค้ำลงมาทางใต้ โดยควบคุมเส้นทางคมนาคมการติดต่อการกระหว่างเมืองท่า
 ชายฝั่งทะเลกับเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขตสุโขทัยที่อยู่ลึกเข้าไป การตั้งกระจาย
 เมืองลพบุรีเช่นนี้ ทำให้อยุธยาสามารถควบคุมเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา
 ทั้งหมดได้อย่างใกล้ชิด การควบคุมเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่เป็นเขต
 แคนกลางไคนี้เอง จะเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้อยุธยาสามารถขยายอำนาจออกไป
 อย่างกว้างขวาง

ความสำคัญของเมืองลพบุรีที่มีต่อระบบการปกครองของอาณาจักร
 อยุธยาในระยะแรกนี้เองที่ทำให้ เจ้าเมืองลพบุรีมีฐานะและบทบาททางการ
 ปกครองและการเมืองในระดับสูงมาก จนถึงกับสามารถยกกองทัพจากเมืองลพบุรี
 ที่ตนปกครองเข้ามาชิงอำนาจหรือบีบบังคับให้พระมหากษัตริย์ที่ปกครองเมืองหลวง
 ของสละราชสมบัติ ในระยะ 50 ปีแรก เจ้าเมืองลพบุรีที่ปกครองลพบุรีและ
 สุพรรณบุรีต่างผลัดกันยกกองทัพเข้ามาชิงอำนาจในเมืองหลวงได้สำเร็จถึง 3 ครั้ง
 สองครั้ง ยกมาจากเมืองสุพรรณบุรี และอีกหนึ่งครั้งมาจากลพบุรี และในระยะ
 50 ปีหลังของสมัยแรกนี้ เจ้าเมืองลพบุรีที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรี และ
 แพรกศรีราชาหรือสรรคบุรี ต่างก็ยกกองทัพเข้ามาตีชิงอำนาจภายในเมืองหลวง
 (กรณีเจ้าอายุ และเจ้ายี่) เมืองลพบุรีจึงเป็นฐานในการล้มสมกำลังอำนาจ

* เมืองลพบุรีเป็นเมืองที่มีคูน้ำและปราการล้อมรอบแข็งแรง ตั้งเป็น
 ศูนย์กลางของท้องถิ่นที่ทำการเพาะปลูกเลี้ยงประชากรได้เป็นจำนวนมาก มีทางน้ำ
 และการคมนาคมติดต่อไปยังชุมชนอื่น ๆ หรือเมืองเล็กที่อยู่ในการปกครองดูแลได้
 สะดวก (ศรีศักร วัลลิโภคม 2524 : 79)

ของเจ้าเมืองลูกหลวง บทบาททางการเมืองเมืองเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นผลพวงอีกคำหนึ่ง
ที่เพิ่มขึ้นจากยุคประสงค์เดิม

การที่เมืองลูกหลวงอย่างเมืองลพบุรีและเมืองสุพรรณบุรี ตั้งอยู่ห่าง
จากเมืองหลวงเพียงระยะเกินทาง 1 วันเท่านั้น แต่เมืองทั้งสองทางสามารถ
สะสมกำลังคนและยกมาชิงอำนาจที่เมืองหลวงได้หลายครั้งหลายหน ย่อมแสดง
ให้เห็นว่า เจ้าเมืองลูกหลวงคงมีอิสระในการปกครองเมืองและอาณาเขตใน
ความรับผิดชอบค่อนข้างเป็นอิสระมากจากเมืองหลวง ทั้งนี้ขอบเขตของระบบ
การปกครองการบริหารของเมืองหลวงซึ่งมีศรัทธาทั้งบริหารและปกครองด้วย
พระองค์เอง จึงมีเพียงเฉพาะราชธานีและบริเวณใกล้เคียงรอบ ๆ แสดงว่า
การบริหารของเมืองหลวงและเมืองลูกหลวงแยกเป็นของแต่ละเมือง กรมกอง
หรือหน่วยงานของเมืองหลวง เช่น จตุสดมภ์ คงไม่มีอำนาจบังคับบัญชาหน่วยงาน
ในลักษณะเดียวกันหรือหน่วยงานที่ทำหน้าที่แตกต่างออกไปที่เป็นหน่วยงานในเมือง
ลูกหลวง ยังมีเมืองอีกประเภทหนึ่งที่เจ้าเมืองมีบรรพการศักดิ์ชั้น "ขุน" มิได้
เป็นเจ้านาย ดังปรากฏในจารึกวัดสองคอบ พบในพระเจดีย์วัดสองคอบ ชัยนาท
ระบุรี พ.ศ. 1951 กล่าวถึงการทำบุญของ "ขุนเพชรสาร" เจ้าเมือง
"ไชยสถานนาม" (น่าจะหมายถึงเมืองชัยนาท) (จารึกในประเทศไทย เล่ม 5
2529 : 77-83) ขุนเพชรสารเป็นขุนนางเมืองหลวงที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็น
เจ้าเมือง "ชัยนาท" อย่างแน่นอน แต่ต่อมาหลังปี พ.ศ. 1962 เมืองชัยนาท
มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง เนื่องจากเจ้าสามพระยาโคปกครองเมืองนี้
(พระราชพงศาวดาร เล่ม 1 2506 : 133 ; พระราชพงศาวดาร เล่ม 38 : 12)
บางที่เมื่อเจ้าสามพระยาโคกขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 แล้ว
เมืองชัยนาทคงจะกลับมามีเจ้าเมืองเป็นขุนนางอีกทั้งในกฎมณเฑียรบาล มาตรา 8
ซึ่งคาดว่าตราขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 ไม่ปรากฏชื่อเมืองชัยนาทอยู่ในรายชื่อ
เมืองที่มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง เมืองหลานหลวง ในพงศาวดารฉบับ 2/ก.125
ปรากฏชื่อ "ขุนเพชรสาร" อยู่ในรายชื่อแม่ทัพนายกองที่สมเด็จพระบรมราชาธิราช
ที่ 2 ทัพยกไปปราบ "เจ้ายาค" ซึ่งก่อกองกบฏขึ้นในแถบจตุรมุข (Vickery
1977 B : 10-11) ขุนเพชรสาร ใน 2/ก.125 นี้คงไม่ใช่คนเดียวกับ
ขุนเพชรสารที่เป็นเจ้าเมืองชัยนาทตามจารึก แต่คงจะเป็นขุนนางอีกคนหนึ่งที่ได้

รับราชการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง และถูกเกณฑ์เข้ากองทัพเมืองหลวง ซึ่งเตรียมการจะยกไปปราบกบฏที่เขมรภาคใต้ นอกจากนี้แล้วยังปรากฏหลักฐานในจารึกลานเงินพดด้วงที่พระปรางค์วัดมหาธาตุ อโยธยา กล่าวถึงขุนศรีรัตนากร** ไคทำบุญอุทิศส่วนกุศลถวายแด่สมเด็จพระรามาธิบดีและสมเด็จพระศรีราชาธิราช (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 2508 : 47-49) และในตำนานพระธาตุเมืองนครฯ ว่า ". . . จึงมีพระบรมพุทธศรีให้ ขุนรัตนากรคุมพลสามร้อยมารั้งเมืองนครศรีธรรมราช" (รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช 2505 : 91) ขุนศรีรัตนากรในจารึกเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20 ส่วนขุนรัตนากรในตำนานพระธาตุฯ ไม่ทราบเวลาที่แน่นอน แต่ถาพิจาณาถึงบรรดาศักดิ์ "ขุน" ไครั้งเมืองใหญ่อย่างเมืองนครศรีธรรมราช ก็น่าจะเป็นสมัยคนอโยธยา เพราะในสมัยนี้ "ขุน" เป็นบรรดาศักดิ์เจ้าเมือง (ที่เป็นขุนนางเมืองหลวง) สำหรับอำนาจที่ขุนนางในฐานะเป็นเจ้าเมืองจะปกครองหรือบริหารกิจการภายในเมืองแบบที่ค่อนข้างเป็นอิสระอย่างเดียวกับเจ้าเมืองลูกหลวง และเจ้าเมืองประเทศราชหรือคองอยู่ในบังคับบัญชาของกรมกองอันเป็นหน่วยงานของเมืองหลวงอีกทอดหนึ่ง ไม่มีหลักฐานกล่าวไว้นั้นชัด แต่น่าจะเป็นไปในทำนองเดียวกันกับบรรดาเจ้าเมืองลูกหลวงหรือเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลาย เนื่องจากเมืองลูกหลวงบางเมืองอย่างสุพรรณบุรี และลพบุรีอยู่ใกล้กับเมืองหลวงมาก เจ้าเมืองยังมีอิสระค่อนข้างมากในการบริหารภายใน เมืองที่มีขุนนางปกครองที่อยู่ไกลออกไป ทางเมืองหลวงก็คงไม่เข้าไปทำการควบคุมโดยตรงเช่นเดียวกัน และอีกประการหนึ่ง มีหลักฐานพอจะชี้ชัดได้ว่า เมืองหลวงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมือง ดังปรากฏในพงศาวดารฉบับปลีก

*ในพระราชพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐว่า ว่า วัดมหาธาตุสร้างในปี พ.ศ. 1917 รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2506 : 238 , 248)

**ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนชั้นต่ำเขียนไว้ว่า "หมื่นศรีรัตนากร สมุขยาธิบดี นานา 400" กรมสารพากรนอก มีอีกชื่อหนึ่งที่คล้ายกัน คือ หลวงรัตนากร ศักดินา 1,000 ตำแหน่งเจ้ากรมชาวที่พระบันทม สังกัดกรมวัง (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. 2515 : 238 , 248)

ว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงแต่งตั้งให้ "พญาแพรก" ไปเป็นเจ้าเมือง (ลูกหลวง) พระนครหลวง ขุนศรีบาทเป็นขุนพล (แม่ทัพ) "ขุนทรงพรอินทร" เป็นพี่เลี้ยง "ขุนราชศักดิ์" "ขุนไกรนราย" ให้คอยอยู่ค้ำเคื่อน (Vickery 1977 B : 26-27) ในทำเนียบตำแหน่งนาทหาร "ขุนราชศักดิ์" สังกัดกรมพระตำรวจใหญ่ ชาย สักคินา 500 และ "ขุนไกรนราย" ในทำเนียบเป็น ขุนไกรนราย ตำแหน่ง ปลัดทูลฉลอง สักคินา 1,000 ในหน่วยงาน (กรม) ของ "ออกพญาศรีราชเคไชไชย" ขึ้นสังกัดกรมพระกลาโหม (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 280 , 288) แม้ไม่อาจยึดถือตำแหน่งตามทำเนียบได้ก็ตาม แต่น่าจะชี้ให้เห็นว่า ก่อนหน้า พุทธศตวรรษที่ 21 ขุนนางทั้งสองน่าจะเป็น ขุนนางเมืองหลวงที่ถูกแต่งตั้งให้ไปช่วยราชการหรือรับตำแหน่งราชการที่เมืองลูกหลวง ลักษณะที่พระมหากษัตริย์ทรง แต่งตั้งขุนนาง เมืองหลวงออกไปรับราชการนั้นน่าจะทำในทำนองเดียวกัน นี้กับเมืองในอาณาเขตอื่น ๆ ที่มีขุนนางเป็นเจ้าเมืองด้วย ในพงศาวดารฉบับปลีก กล่าวถึง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงโปรดฯ แต่งตั้งให้ "ญูไซ" กินเมือง จันทบูร (จันทบุรี) (Vickery 1977 B : 44-45) ดังนั้นเมืองหลวงจึง ควบคุมเมืองลูกหลวงและเมืองในอาณาเขตอื่น ๆ ด้วยการแต่งตั้งเจ้านายหรือ ขุนนางจากเมืองหลวงไปปกครองบริหารราชการโดยตรง แต่ในทางปฏิบัติบางครั้ง เจ้าเมืองอาจเป็นผู้เสนอให้ทางเมืองหลวงแต่งตั้งก็เป็นได้เช่นกัน เป็นการ ควบคุมระดับบนของสายการบังคับบัญชาในระบบการบริหารของหัวเมืองต่าง ๆ ไว้ ในพระราชอำนาจของกษัตริย์ ส่วนตำแหน่งในระดับรอง ๆ ลงไปน่าจะเป็นเรื่อง ที่เจ้าเมืองลูกหลวง และเจ้าเมือง (ที่เป็นขุนนาง) มีอำนาจในการแต่งตั้งเป็น การภายใน ซึ่งลักษณะนี้ยังปรากฏอยู่ในการบริหารการปกครองหัวเมืองของอยุธยา ในสมัยหลัง (ไคกล่าวแล้วในบทที่ 3)

เพราะฉะนั้น อาจกล่าวได้ว่า การบริหารราชการส่วนกลาง "แท้จริง" ในลักษณะที่กรมกองในเมืองหลวงมีอำนาจหน้าที่ตามสายงานในการบังคับบัญชาหัวเมือง คงจะยังไม่ปรากฏชัดเจน แต่เป็นไปในลักษณะที่กษัตริย์ทรงบริหารราชการในเมืองหลวงด้วยพระองค์ โดยมีบรรดาพระราชวงศ์และขุนนางทำหน้าที่บริหารราชการตามกรมกองต่าง ๆ เช่น หน่วยงานจตุสดมภ์ คงมีขอบเขตอำนาจหน้าที่ภายในบริเวณราชธานี ในจารึกลานทองหลายแผ่นที่พบในกรุ วัดราชบูรณะ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏชื่อขุนนางไว้หลายชื่อ คือ "ศรีจันทรภานุชัย-วรบุษโหราธิบดิน" "ขุนไวยหาธิบดิน" "ขุนศรีจุลา" "ขุนศรีรัศมีปัทมา" (จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 2529 : 99-105) ในพงศาวดารฉบับปลัด กล่าวถึง "ชัยปราโหร-ราชโพน" "นายวังพรญาบาล" "ขุนมลเทยิรบาล" "ขุนพล" (Vickery 1977 B : 16-21 , 26) แสดงให้เห็นว่า ในระบบการบริหารราชการของเมืองหลวง มีการกำหนดตำแหน่งขุนนางให้ทำหน้าที่ในกิจการต่าง ๆ ตามหน่วยงานที่สังกัด แต่กษัตริย์อาจโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติราชการเป็นไปตามพระราชอัชฌาศัย เช่น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ "ขุนฉกรไชย" เป็นนายกกองช่างคร่าวยกกองทัพไปตีเมือง "ตายนทอง" และได้เป็น "ขุนพล" หรือแม่ทัพเมืองหลวง เมื่อคราวร่วมกับนายทัพคนอื่น ๆ ที่ปรากฏชื่อ เช่น ขุนศรีพิไชยสงคราม ขุนรามคำแหง ขุนเพชรคน** เป็นต้น หรือ ในกรณีให้ขุนราชอาสา นำทัพไปตีพิมายพนมรุ้ง

* ขุนศรีรัศมีปัทมา อาจตรงกับ ขุนศรีรัศมีปัทมา ภายหลังกลาง ในกรมพระคลังในซ้าย (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 270)

** ขุนศรีพิไชยสงคราม ตรงกับท่านีเยบศักดิ์กนิหา ทั้งบรรดาศักดิ์ และราชทินนามมีตำแหน่งเป็น ขุนพล (ประจำเมือง) พิษณุโลก ขุนรามคำแหง ในตำแหน่งเป็น พระรามคำแหง เจ้ากรมอาษาขวา สังกัดกรมกลาโหม และขุนเพชรคน ในตำแหน่งเป็น ออกญาเพชรคนสงครามรามภักดีพิริยะภานะ เจ้าเมืองเพชรบูรณ์ เมืองโท ศักดินา 10,000 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 281 , 317 , 320)

(Vickery 1977 B: 10-11 , 38-39 ; อุลศรี อรรถพันธุ์ 2524 : 222) กษัตริย์ยังทรงบริหารราชการปกครองหัวเมืองทั้งเมืองลูกหลวงและเมือง อาณาเขตอื่น ๆ โดยพระองค์ทรงสิทธิในการแต่งตั้งเจ้าเมืองลูกหลวง เจ้าเมือง และขุนนางระดับสูงของเมืองทั้งสองประเภทด้วย โดยหลักการกษัตริย์ทรงแต่งตั้ง ใ้ทุกตำแหน่ง แต่ในทางปฏิบัติแล้วคงจะแต่งตั้งเฉพาะขุนนางหัวเมืองในระดับสูง ๆ เท่านั้น ส่วนขุนนางกรมการเมืองระดับรอง ๆ คงปล่อยให้เป็นอิสระของเจ้าเมือง ในการที่จะตั้งคนของตัวเองใ้ตามใจชอบ โดยคำนึงถึงความ "เหมาะสม" แม้ คุยเหมือนกับว่าเจ้าเมืองลูกหลวงและเจ้าเมืองที่มีขุนนางปกครองไม่ต่างกันมากนัก จะแตกต่างกันก็แต่ชอบเซตอานาจเกียรติยศ บรรดาเชื้อพระวงศ์ใ้ปกครอง เมืองลูกหลวงล้วนแล้วแต่เป็นพระราชวงศ์ใกล้ชิด จึงมีพระเกียรติยศและสิทธิขาด ในการปกครองเมืองมากกว่าขุนนาง ส่วนขุนนางเป็นสามัญชน และเมืองใ้ใ้ ปกครองก็มิใ้เป็นเมืองใหญ่ใ้เข้มแข็งเทียบเท่ากับเมืองลูกหลวง การใช้อานาจ ย่อมมีขอบเขตจำกัดมากกว่า

ภายใต้ระบบการปกครองและการบริหารที่แยกกันเป็นของแต่ละเมือง โดยอานาจในการกำหนดนโยบายและการควบคุมคอกอยู่กับกษัตริย์และบรรดาเชื้อ พระวงศ์ ลักษณะเช่นนี้บ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดใ้ขุนนางมีฐานะและบทบาท ทางการ เมืองจำกัดภายในเฉพาะเรื่อง เกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ทางการปกครอง ทั่ว ๆ ไป หรือมีหน้าที่พิเศษอื่น ๆ ที่จะต้องใช้ความสามารถเฉพาะตัว อาจ สันนิษฐานใ้ว่า การจัก "วงงาน" เป็นกรมกองต่าง ๆ คงใ้ปรากฏอยู่แล้วใน สมัยก่อนอยุธยา นี้ ทั้งนี้ "กรม" เป็นหน่วยงานทางการปกครองและการบริหารของ อาณาจักรเขมรโบราณ และอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมของเขมรใ้เป็น ใ้แพร่หลายอยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยานับเป็นศตวรรษมาก่อนหน้าจะมีการตั้งกรุงศรีอยุธยา ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 "วงงาน" ที่จักเป็นกรมต่าง ๆ โดยมีขุนนางใหญ่ น้อยสังกัดหรือปฏิบัติหน้าที่ย่อมเกิดขึ้นใ้เช่นกัน เพียงแต่ในระยะแรกนี้คงจะไม่มี การจัก "วงงาน" หรือ "กรมต่าง ๆ" แบ่งกันตามหน้าที่เป็น "พลเรือน" และ "ทหาร" และกรมกองต่าง ๆ ก็คงมีจำนวนไม่มากเท่ากับสมัยหลัง ๆ อย่างแน่นอน

การที่ระบบการบริหารราชการแยกย้ายกันไปเป็นของแต่ละเมือง จะควบคุมหรือเชื่อมโยงกันระหว่างเมืองก็แต่ในระดับสูงของโครงสร้างการบริหารเท่านั้น ในระดับรอง ๆ ลงมาถึงระดับล่างต่างแยกเป็นอิสระไม่เกี่ยวข้องกับหรือสัมพันธ์กันโดยตรง หน่วยงานในแต่ละหัวเมืองปฏิบัติงานรับผิดชอบต่อเจ้าเมืองเท่านั้นไม่รวมไปถึงเมืองหลวง ขณะเดียวกันการบริหารระดับบนก็อยู่ภายใต้อำนาจและการควบคุมของกษัตริย์และพระราชวงศ์อย่างแน่นอน ทำให้ "สถาบันขุนนาง" ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการบริหารงาน ไม่อาจเชื่อมโยงขุนนางในระบบการบริหารในแต่ละเมืองเข้าด้วยกัน ทำให้ไม่เกิด "สถาบันขุนนาง" ในลักษณะที่เป็นองค์กรทางการปกครองที่ขยายใหญ่โตและเข้มแข็งเพียงพอที่จะแสดงพลังทางการเมืองใด แม้ว่าจะมีขุนนางบางคนใดตำแหน่งถึงเจ้าเมือง สามารถควบคุมและมีอำนาจค่อนข้างจะเป็นอิสระในการดูแลปกครองกิจการภายในเมืองท่านเองก็เกี่ยวกับเจ้าเมืองลูกหลวงก็ตาม แต่โครงสร้างอำนาจของระบบการเมืองอยุธยาในสมัยแรกนี้เป็นเงื่อนไขจำกัดมิให้เจ้าเมืองที่เป็นขุนนางมีอำนาจและบทบาททางการเมืองเท่ากับเจ้าเมืองลูกหลวง ฐานะของเจ้าเมืองที่เป็นขุนนางจึงอ่อนแอกว่ามาก ดังนั้นจึงไม่ปรากฏว่ามีขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองก่อกบฏหรือยกกำลังเข้ามาชิงอำนาจที่เมืองหลวงเหมือนอย่างที่บรรดาเจ้าเมืองลูกหลวงสามารถทำได้ ภายใต้โครงสร้างการเมืองและการปกครองเช่นนี้เท่ากับเป็นการจำกัดบทบาทการเมืองของขุนนาง แต่กลับเป็นสิ่งที่ทำให้เมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมือง "ปลายแคว้น" ที่มีขุนนางปกครองได้อย่างแน่นอน เช่น กรณีเมืองจันทบูร ในกฎมณเฑียรบาล มาตรา 175 กำหนดให้มีการเนรเทศ พระโอรสหรือพระราชวงศ์ที่ทำผิดมาอยู่ที่เมืองจันทบูร (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 154-155) ในพงศาวดารฉบับปลื้มกล่าวถึงขุนเทพสงครามเจ้าเมืองจันทบูร ถูกเกณฑ์เข้าทัพหลวงยกไปปราบกบฏ "เจ้ายาค" ที่เขมรคอนไค แต่ต้องเสียชีวิต จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้ง "ญูไซ" เป็นเจ้าเมืองแทนพร้อมทั้งให้แต่งงานกับ "แม่นางทองแพง" บุตรีของเจ้าเมืองคนก่อน (Vickery 1977 B : 44-45) แสดงให้เห็นว่าเมืองหลวงสามารถแต่งตั้งบุคคลใดก็ได้ให้เป็นเจ้าเมืองไม่จำเป็นต้องเป็นเชื้อสายหรือบุตรชายของเจ้าเมืองคนเก่า ดังนั้นการที่ขุนนางจะสืบตระกูลเป็นเจ้าเมืองหรือไม่ขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของทางเมืองหลวง ปัจจัยที่ทำให้เมืองหลวงควบคุมหัวเมือง

"ปลายแคน" ที่ขุนนางปกครองไว้ได้อย่างแน่นหนานั้นก็โดยอาศัยเมืองลูกหลวง
 ซึ่งมีกำลังมากและเจ้าเมืองลูกหลวงเป็นเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดกษัตริย์ ทำหน้าที่
 ควบคุมดูแลหรืออาจจะเป็นกองกำลังปราบปราม ถ้าเมืองปลายแคนแข็ง เมือง
 อีกประการหนึ่งกองกำลังของเมืองหลวงเองก็คงมีความเข้มแข็งและอาจรวมกับ
 กองกำลังเมืองลูกหลวงยกไปปราบกบฏก็ได้ เมืองปลายแคนเล็ก ๆ จึงไม่อาจ
 ที่จะต้านทานกองทัพที่ใหญ่กว่าได้ นอกจากนี้แล้วกษัตริย์ยังควบคุมโดยอาศัยระบบ
 การบริหารโดยกษัตริย์ส่งวนอานาในการแต่งตั้ง เจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นระดับ
 สูง หลาย ๆ ประการนี้ประกอบกันทำให้เมืองหลวงสามารถควบคุมหัวเมืองใน
 อาณาเขตได้อย่างมั่นคง โดยไม่จำเป็นต้องเสริมสร้างระบบการบริหารราชการ
 ของเมืองหลวงให้ออกไปควบคุมหัวเมืองโดยตรงให้เป็นการใหญ่โตแต่อย่างไร

สำหรับขุนนางในเมืองหลวง หลักฐานจากพงศาวดารฉบับปลีกแสดงให้เห็นว่า
 ขุนนางระดับสูงของเมืองพระนครหลวงว่างลงต้องเสนอไปยังเมืองหลวงขอให้
 กษัตริย์ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคนออกมาแทน ถ้ามีการกบฏขึ้นในหัวเมืองที่เมือง
 ลูกหลวงนั้นปกครองอยู่ ทางเมืองหลวงก็จะส่งกองทัพไปร่วมกับกองทัพของเมือง
 ลูกหลวงทำการปราบกบฏ เช่น กรณีของกบฏ "เจ้ายาค" (Vickery 1977 B :
 44-49) บทบาทของขุนนางเมืองลูกหลวงก็คงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครอง
 การทหาร ซึ่งเป็นงานหลักสำคัญของบรรดาขุนนางทั้งหลาย แต่อาจจะเน้นบทบาท
 ทางการเมืองของขุนนางเมืองลูกหลวงได้จากบทบาททางการเมืองของเจ้าเมือง
 ลูกหลวง ซึ่งในระยะแรกนี้เจ้าเมืองลูกหลวงสำคัญอย่าง สุพรรณบุรี และลพบุรี
 มีบทบาทสำคัญอย่างสูงในการต่อสู้แย่งชิงอำนาจทางการเมืองเพื่อการขึ้นเป็นกษัตริย์
 ที่เมืองหลวง บรรดาขุนนางที่สังกัดเมืองลูกหลวงเหล่านี้ ย่อมต้องเป็นกำลังสำคัญ
 ในการควบคุมกำลังไพร่พลหรืออาจเป็นผู้คอยสนับสนุนอยู่เบื้องหลังให้เจ้าเมือง
 ลูกหลวงสามารถมีชัยชนะต่อคู่แข่งอื่น ๆ ได้ ย่อมเป็นเรื่องปกติที่ขุนนางแต่ละเมือง
 ก็ย่อมต้องมีความรักที่ต่อเจ้านายของตัวเองมากกว่าที่จะถวายเป็นรักที่ร่วมกันอยู่
 ที่องค์พระมหากษัตริย์ ในแง่นี้ขุนนางของแต่ละเมืองจึงเป็นกำลังของเฉพาะเมือง
 นั้น ๆ ไม่ได้ขึ้นกับเมืองหลวงโดยตรง ความจงรักภักดีของเจ้าเมืองลูกหลวงจะ
 มีมากน้อยส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความใกล้ชิดทางสายพระโลหิตเป็นประการสำคัญ ใน
 สมัยก่อนอยุธยาไม่ปรากฏว่ามีพระราชโอรสที่เป็นเจ้าเมืองลูกหลวงพระองค์ใดก่อการ

กบฏหรือชิงราชสมบัติ ในขณะที่พระราชบิดายังดำรงพระชนม์อยู่ จะมีก็แต่กรณี พระปิตุลา ชิงอำนาจจากพระราชบิดาที่เป็นกษัตริย์ หรือกรณีที่เป็นพระเชษฐา (ต่างชนกชนนี หรือต่างชนนี) ชิงอำนาจยึดราชบัลลังก์จากพระอนุชา ที่จริงแล้ว ประวัติศาสตร์แห่งการชิงอำนาจทางการเมืองของอยุธยา ไม่เคยปรากฏว่ามี พระราชโอรสชิงอำนาจจากพระราชบิดา จะมีก็แต่โอรสที่ถูกกล่าวหาว่าจะเป็น "กบฏ" จึงดูเหมือนว่าหลักการสืบสายพระโลหิตภายในพระราชวงศ์เดียวกัน เมื่อเข้ามาอยู่ภายใต้บริบทสังคมการเมืองของอยุธยาแล้ว เป็นสิ่งที่สร้างความมี เสถียรภาพให้กับราชอาณาจักร โดยเฉพาะการปกครองหัวเมืองมากกว่าที่จะเป็น ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการแตกสลายของอาณาจักร

แม้ว่าจะมีเหตุการณ์กรณี "เจ้ามหาเสนาบดี" ร่วมมือกับเจ้านครอินทร์ แห่งเมืองสุพรรณบุรียึดอำนาจโดยใช้กำลังแย่งชิงจากสมเด็จพระบรมราชาธิราช ไคสำเร็จก็ตาม แต่อย่างไรก็ตามไม่มีหลักฐานพอที่จะทำให้ทราบได้ว่า "เจ้าเสนาบดี" เป็นพระราชวงศ์หรือขุนนาง แต่ก็แสดงให้เห็นว่าแม่ผู้ที่มีตำแหน่ง สำคัญและมีอำนาจทางการเมืองบริหารภายในเมืองหลวงอย่าง "เจ้าเสนาบดี" ก็ยังไม่มีการล้มล้างเพียงพอก่อการโค่นล้ม การยึดอำนาจจากภายในเมืองหลวงจึง ไม่อาจทำได้ ต้องอาศัยกองกำลังจากเมืองลูกหลวงเข้ามาช่วยเหลือจึงทำการโค่น ล่มสำเร็จ มีหลักฐานที่กล่าวถึงการวางแผนการกบฏยึดอำนาจจากภายในราชสำนัก โดยไม่ต้องอาศัยกองกำลังหัวเมืองช่วย ปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยแรกนี้ ใน รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 แต่ก็ไม่สำเร็จ หลักฐานจากพงศาวดาร ฉบับปลีกไค้บันทึกเกี่ยวกับการวางแผนร่วมกันกบฏภายในราชสำนักของกลุ่มบุคคล ณะหนึ่ง ประกอบด้วย "เจ้าพระยาแก้วพระยาไท" เจ้านายเขมรซึ่งถูกนำตัวเข้ามา ยังกรุงศรีอยุธยา เมื่อคราวสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ยึดเมืองพระนครหลวง ของอาณาจักรกัมพูชาไค้ระหว่างปี 1974-1975 (ประชุมพงศาวดารเล่ม 1 2505 : 134 ; Vickery 1977 B : 72-73) ไค้คบคิดกับ "ซียปรชาโหร" และ "ราชโพนทังปวง" (ราชโหรทั้งปวง) ก่อการกบฏ ไค้สำเร็จจะให้ "ซียปรชาโหร" ปกครองอยุธยา ส่วน "พระยาแก้วพระยาไท" จะนำเครื่องราชูปโภคที่ถูกนำมาจาก เมืองพระนครหลวงกลับคืนไปยังกัมพูชา (Vickery 1977 B : 16-21) นอกจากนี้มีขุนนางในราชสำนักอื่น ๆ ร่วมมือด้วย คือ "ยอกเพชรรัต" "เพชรณราย"

ให้เห็นถึงอำนาจหน้าที่เดิมไคบาง อาจกล่าวไคกว้าง ๆ ว่าขุนนางเหล่านี้คงเป็นชั้น "หัวหน้า" ที่มีหน้าที่รักษาความปลอดภัยในราชสำนัก ไกลชิดพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังมี "นายวังพรญาบาล" น่าจะหมายถึงทหารรักษาวัง เป็นหลักฐานช่วยสนับสนุนไคว่า กองกำลังที่เข้าร่วมครั้งนี้คงเป็นกองกำลังรักษาพระราชวังบางที่รายชื่อที่ขึ้นคนควย "นาย" อาจเป็นมหาคเล็กก็เป็นไค การวางแผนกบฏครั้งนี้กระทำไคอย่างไม่วิถีกุม เพราะแทนที่จะเป็นแผนลับลับเปิดเผยให้รู้กันไคในวงกว้าง คือ แผนการแมกระทั่ง "หัวหน้าหัวปาก นายวังพรญาบาลทั้งปวง" มีการแจกเงินแจกทองให้กับบรรดาผู้เข้าร่วม แผนการที่กำหนดไคไว้จะจับสมเด็จพระบรมราชาธิราชเมื่อเสด็จไปยังสถานที่ต่าง ๆ คือ "บางคนิม" "เสด็จทรงบาท" "เสด็จไปไสจิงหรร" และ "เสด็จไปประกาศอวยพรญา นสหนามจรร" รวม 4 แห่ง แคนายเจกหัวเรือ หนึ่งในผู้ร่วมแผนนำความพยอมทองที่ไครับแบ่งมาบอกแก่ขุนราชอาษา ขุนมณเฑียรบาล จึงนำเขาเฝ้าพระมหากษัตริย์ จึงตรัสสั่งให้ขุนราชศักดิ์* และขุนศรีราชวังเมือง* เตรียมขางมาทหารยกไปจับพวกกบฏไคทั้งหมด นำมาจำขังเสีย แลวทรงพระราชทานตั้ง นายเจกหัวเรือ เป็น ขุนอินทรมนตรี และพระราชทานรางวัลอื่น ๆ ให้ โปรคฯ ไคหน้ารางวัลที่พระราชทานนี้ไปให้พวกกบฏไคก่อนที่จะถูกคักศิระฯ ความล้มเหลวของการกบฏครั้งนี้เนื่องไคที่การวางแผนไม่วิถีกุม แผนการมีผู้คนรู้มากเกินไป ทำให้แผนรั่วไคง่าย อีกทั้งกองกำลังกบฏก็คงจะเป็นทหารรักษาวังจำนวนหนึ่ง อีกทั้งผู้นำกบฏไมไคเป็นมูลนายไคโดยตรงของกองกำลังที่เข้าร่วม คงจะเห็นไคว่ามีการแจกเงินแจกทองให้พวกที่มาเข้าร่วมควย และที่สำคัญ ผู้นำในการกบฏเป็น "เจ้านายต่างเมือง" ส่วน "ชียปราชโหร"

* ขุนราชศักดิ์ ตรวจสอบกับตำเนียบศักดิ์คินาแลวตรงกับ ขุนราชศักดิ์ตำแหน่งขุนคาน ศักคินา 500 ในกรมพระค้ำรวจใหญ่ชาย ส่วนขุนศรีราชวังเมืองในตำเนียบเป็น หลวงราชวังเมืองสุริยชาติ ตำแหน่งสมุหพระคชบาลชาย ศักคินา 3,000 ในกรมพระคชบาล (กฎหมายตราสามดวง เลม 1 2515 : 250 , 288) ขุนศรีราชวังเมือง หรือที่ปรากฏไคในนวนพ่ายว่า "ราชวังเมือง" ไคเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกระยะหนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ลลนา ศิริเจริญ 2518 : 275)

และ "ราชโอรสทั้งปวง" ก็เป็นเพียงผู้พิธีกรรมทางไสยศาสตร์เท่านั้น ไม่มีความเชี่ยวชาญในการใช้อาวุธต่อสู้ และถ้า "โอรส" พวกนี้เป็นพราหมณ์จากเขมรที่มารับราชการในราชสำนักในระยะ 10 ปี คงจะยังไม่ทันได้สร้างฐานอำนาจที่มั่นคงพอที่จะใช้เป็นกำลังในการกบฏ ภัยเหตุที่กล่าวมาแล้ว เมื่อแผนการแตกพวกกบฏจึงถูกจับและปราบปรามอย่างรวดเร็ว รายละเอียดในพงศาวดารฉบับปลีกล่าวว่ามีพวกกบฏถูกประหารชีวิต "ปรมารสามสมบัติเสก" คือ สามสมบัติกวาดคน ศพพวกกบฏถูกเสียบประจานไว้ที่ "คูขุนนครไช"

การกบฏครั้งนี้แม้จะปรากฏว่ามีขุนนางเข้าร่วมด้วย แต่ก็ไม่ได้เป็นการแสดงว่าขุนนาง เป็นสถาบันการเมืองที่เข้มแข็งจนสามารถ เข้ามามีส่วนสำคัญในการก่อกองชิงอำนาจ ทั้งนี้เพราะเมื่อพิจารณาจากโครงสร้างอำนาจที่เจ้านายพระราชวงศ์ยังคงควบคุมอยู่ในระดับสูง และระบบการบริหารราชการยังเป็นเรื่องของแต่ละเมืองจะจัดการบริหารภายในตนเอง เป็นอิสระจากเมืองหลวงอยู่มาก จะผูกพันกันเฉพาะระดับสูง ๆ เท่านั้น จึงเป็นการยากที่ขุนนางจะเติบโตเข้มแข็งจนถึงขั้น เข้ามามีบทบาทชิงอำนาจทางการเมืองโดยตรงใด ในสภาวะทางการเมืองเช่นนี้ ถึงแม้จะเห็นได้ว่า ขุนนางที่เข้าร่วมในการก่อกองมีเพียงไม่กี่คนรวมทั้งกองกำลังที่เข้าร่วมด้วยก็มีจำนวนน้อย และขุนนางที่เป็นหัวหน้าจริง ๆ ก็ไม่ใช่เป็นขุนนางที่เติบโตมาจากระบบการบริหารของอยุธยา แต่เป็นขุนนางฝ่ายพราหมณ์หรือที่เรียกในหลักฐานว่า "ชียปรชาโอร" และราชโอรสทั้งปวง ซึ่งตามปกติการณ ขุนนางพราหมณ์ผู้นี้จะเป็นหัวหน้า "โอร" ในราชสำนัก ซึ่งมีหน้าที่ทางฝ่ายพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ มีไช่ฝ่ายปกครองหรือฝ่ายคุมกำลังคน และอาจจะ เป็นพราหมณ์ที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองพระนครหลวงของเขมรก็เป็นไปได้ การร่วมมือกับเจ้าพระยาแก้ว พระยาไทย ซึ่งเป็นเจ้านายเขมรก็น่าจะสะท้อนข้อเท็จจริงนี้ได้ว่าอย่างน้อยที่สุดจะต้องมีความสัมพันธ์กัน ขุนนางที่ร่วมก่อกองกบฏ จึงเป็นขุนนางต่างชาติที่ไม่ได้มีอำนาจในระบบบริหารราชการของอยุธยา เพียงแค่เกลี้ยกล่อมขุนนางที่เป็นหัวหน้าบางคนที่มีความสัมพันธ์กับกษัตริย์บางส่วนเล็กน้อยเข้าร่วมการกบฏครั้งนี้จึงไม่ได้เป็นขบวนการใหญ่โตมีกองกำลังมากมาย ดังนั้นการปราบกบฏจึงเป็นไปอย่างง่ายดาย แผนการกบฏภายในพระราชวังครั้งนี้เป็นอีกครั้งหนึ่งที่จะเน่นย้ำให้เห็นว่าการยึดอำนาจในเมืองหลวงทำได้ยากลำบาก เพราะแม้แต่

เจ้าเสนาบดี ซึ่งเป็นพระราชวงศ์และมีตำแหน่งทางการบริหารใหญ่โตในเมืองหลวง ยังต้องหลบหนีออกจากเมืองหลวงแล้วขอลำตั้งทัพจากเจ้านครอินทร์ สุพรรณบุรี ให้มาโจมตียึดอำนาจในเมืองหลวง จึงประสบความสำเร็จ ดังนั้นกรณีการวางแผนการกบฏครั้งที่สองนี้จึงดูยิ่งห่างไกลจากความสำเร็จมากกว่ากรณีแรกเสียอีก

อาจกล่าวสรุปได้ว่า ในระยะหนึ่งศตวรรษแรกนี้ อำนาจทางการเมือง และการบริหารตกอยู่กับบรรดาพระราชวงศ์ สถาบันขุนนางยังเป็นองค์กรทางการเมือง ปกครองที่อ่อนแอและไม่อาจรวมตัวกัน ทั้งนี้เพราะระบบการบริหารที่แยกกันเป็นของแต่ละเมือง ภูมิศรัยควบคุมการบริหารของหัวเมืองโดยผ่านเจ้าเมืองลูกหลวง และเจ้าเมือง ควบคู่กันเป็นคู่แข่งเจ้าเมืองและขุนนางในระดับสูงของหัวเมือง ส่วนตำแหน่งขุนนางในระดับรองลงมาเป็นเรื่องของเจ้าเมือง จึงมีทั้งขุนนางเมืองหลวงที่ขึ้นกับกษัตริย์ ขุนนางหัวเมืองขึ้นกับเจ้าเมืองลูกหลวง และขึ้นกับเจ้าเมืองที่เป็นขุนนาง อีกทั้งยังแยกออกไปเป็นหลายหัวเมือง ความเป็นเอกภาพของขุนนางในฐานะที่เป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ทางการเมืองบริหาร จึงไม่อาจเกิดขึ้น โอกาสและบทบาททางการเมืองย่อมจะถูกจำกัดตามไปด้วย ขุนนางจึงทำหน้าที่เป็นเพียงแค่งลไกทางการเมืองบริหารในแต่ละเมือง การมีฐานะหรือบทบาททางการเมืองในระดับใดขึ้นอยู่กับอำนาจและบทบาทของเจ้าเมืองลูกหลวงนั้น ๆ ว่าจะมีมากหรือน้อยเพียงไร สภาพเช่นนี้ขุนนางจึงถูกจำกัดบทบาทและฐานะให้เป็นเพียงกลไกทางการเมืองปกครอง

2. การวางรากฐานสถาบันขุนนาง (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21)

ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 20 อยุทธยาเหมือนจะมีอำนาจควบคุมเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้ได้อย่างมั่นคงกว่าสมัยต้นศตวรรษ หลักฐานจากพงศาวดารฉบับปลีกทั้งสองคูเหมือนจะสนับสนุนคำกล่าวข้างต้นไต่ที นอกจากนี้แล้ว หัวเมืองฝ่ายเหนือสำคัญทั้งสี่เมือง คือ เมืองพิษณุโลก สุโขทัย กำแพงเพชร และเซียงหรือสวรรคโลก ยังเป็นกำลังสำคัญในการแผ่อำนาจของอยุธยาไปยังเมืองไตรตรึงษ์ ซึ่งกองทัพเชียงใหม่ยกครองอยู่ และเข้าไปโจมตีเมืองแพร่ เมืองน่านถูกเกณฑ์รวมไปกับกองทัพอยุธยาในคราวทำสงครามปราบเมือง "คายนทอง" ในเขตหัวเมืองมอญ (Vickery 1977 B : 44-49 ; อุลลศรี อรรถพันธ์

2524 : 221-231) หัวเมืองทั้งสี่มีฐานะเป็นเมืองประเทศราช ยังไม่ถูกรวมเป็นเมืองในอาณาเขตของอยุธยา จนกระทั่งในทศวรรษสุดท้ายของพุทธศตวรรษที่ 20 พระยาบุรุษไชยเจ้าเมืองพิษณุโลก ไม่พอใจที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ไม่ไต่ตั้งให้มีฐานะเป็น "อุปราช" ปกครองหัวเมืองเหนือ จึงไปพึ่งพระเจ้าศิริโลกราชแห่งล้านนา ยกมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง สงครามยืดเยื้อหลายปี ระหว่างอยุธยากับล้านนา โดยมีหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นสมรภูมิจึงได้เกิดขึ้น และคงจะเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้จะต้องมีการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือใหม่ ควบการยกเลิกฐานะเมืองประเทศราชลดลงมาเป็นเมืองในพระราชอาณาเขต และอาจจะเป็นรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หรือรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ที่กำหนดให้ หัวเมืองเหนือทั้งสี่ มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง มีหลักฐานแน่นอนเฉพาะเมืองพิษณุโลก เท่านั้นที่พระราชโอรสยศศักดิ์สูงสุดขึ้นสมเด็จพระพุทธเจ้าปกครองเมืองพิษณุโลก การขยายระบบเมืองลูกหลวงขึ้นไปถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือคงเป็นความพยายามที่จะนำระบบเมืองลูกหลวงที่ใช้อยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เข้าไปทำหน้าที่ควบคุมมิให้เกิดการกระด้างกระเดื่อง ผลมาจากการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือเช่นนี้ อาจพิจารณาในแง่ศุโลบายทางการเมืองได้อีกส่วนหนึ่งว่า เป็นการผลักดันให้พวกเจ้านายพระราชวงศ์ซึ่งกุมอำนาจทั้งในเมืองหลวงและเมืองลูกหลวงถอยห่างออกไปจากเมืองหลวง เทียบลอันตรายจากการยกทัพจากหัวเมือง เขามาชิงอำนาจในเมืองหลวงลงได้ส่วนหนึ่ง เพราะเมืองลูกหลวงทั้งสี่ที่ตั้งขึ้นใหม่ เป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญอย่างมาก แม้จะเป็นฐานกำลังในการสั่งสมอำนาจได้อย่างคึกคักก็ตาม แต่ก็อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวง ทำให้เมืองหลวงมีความปลอดภัยมากยิ่งขึ้น อย่างน้อยก็มีเวลาเตรียมตัวถ้ามีการยกทัพลงมาจริง แต่อย่างไรก็ตามจุดประสงค์หลักของกษัตริย์ก็คงอยู่ที่การผนวกหัวเมืองฝ่ายเหนือ เข้าเป็นส่วนหนึ่งในอาณาเขตของอยุธยาเป็นสำคัญ

เมื่อผลักดันกำลังของพวกเจ้านายส่วนหนึ่งออกไปพ้นเขตหัวเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาน่าจะทำให้ การขยายขอบเขตอำนาจการบริหารของเมืองหลวงออกไปครอบคลุมลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมดเป็นไปได้โดยไม่มีอุปสรรคขัดขวาง เมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเคยเป็นเมืองลูกหลวงที่มีความสำคัญในการชิงอำนาจคงจะถูกยุบเลิกกลายเป็นหัวเมืองในเขตปกครองของเมืองหลวงโดยตรงในสมัยนี้เอง

ทั้งนี้เพราะในกฎมณเฑียรบาลมาตรา 8 เมืองสุพรรณบุรี หายไปจากรายชื่อเมืองที่มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง หรือแม่ฐานะเมืองหลานหลวงก็ไม่ปรากฏ คงเหลือแต่เมืองลพบุรี เท่านั้นที่ยังมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง แต่อย่างไรก็ตามมีการเพิ่มเมือง "สิงคโปร์" เป็นเมืองลูกหลวงอีกเมืองหนึ่ง และเมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี เป็นเมืองหลานหลวง เมืองทั้งสามที่ตั้งขึ้นใหม่นี้มีไคเป็นเมืองใหญ่ที่มีกำลังเท่ากับเมืองสุพรรณบุรี คงจะเป็นที่สำหรับฝึกหัดพระโอรสในการบริหารราชการบ้านเมือง ส่วนเมืองลพบุรี ไม่ไคมีบทบาทมาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 แล้ว ดังนั้นแม้จะยังคงฐานะเป็นเมืองลูกหลวงอยู่ แต่ก็คงจะไม่ต่างไปจากเมืองตั้งใหม่ทั้งหมดเป็นแน่

การขยายอำนาจการบริหารราชการของเมืองหลวงออกไปอย่างกว้างขวางเช่นนี้ ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดระเบียบการบริหารราชการของเมืองหลวงใหม่ ดังนั้นสิ่งที่เกิดขึ้นตามมาจะเป็นไคแก่การตรากฎหมายศักดิ์กิตินา ทั้ง 2 ฉบับ ซึ่งเป็นกฎหมายที่จัดระเบียบกรมกอง การกำหนดตำแหน่ง บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดิ์กิตินา ให้กับบรรดาขุนนางทุกตำแหน่ง เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยและสะดวกในการบริหารราชการแผ่นดิน ทำเนียบดังกล่าวนี้ยังครอบคลุมไปถึงเจ้านายพระราชวงศ์ รวมตลอดไปถึงข้าราชการในระดับกลาง และสามัญชนที่เป็นไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดินทุกคน และรวมพวกทาส ยาจก วนิพก ก็ได้รับการกำหนดฐานะควยศักดิ์กิตินา การกำหนดและการจัดระเบียบตำแหน่งศักดิ์กิตินาให้กับบุคคลต่าง ๆ โดยเฉพาะทำเนียบขุนนางคงไม่ไคสลับซับซ้อนมากนักเหมือนอย่างกับที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายทั้งสองฉบับ แต่ความซับซ้อนจนไม่อาจกำหนดหลักเกณฑ์ในการกำหนดตำแหน่งหน้าที่ทางราชการควยศักดิ์กิตินา บรรดาศักดิ์ หรือตำแหน่ง คงเป็นการขยายตัวของระบบในระยะหลังมากกว่าที่จะเกิดขึ้นในตอนพุทธศตวรรษที่ 21 นี้

การกำหนดทำเนียบศักดิ์กิตินา ควยการตราเป็นพระไอยการสองฉบับนี้ จึงเป็นวิธีการหรือระบบการจำแนกตำแหน่งในระบบบริหารราชการที่ละเอียดที่สุดสำหรับการบริหารงานของรัฐไคโดยการจัดตำแหน่งบุคคลลงตามการแบ่งส่วนราชการในระดับต่าง ๆ ลักษณะเช่นนี้แสดงถึงความมุ่งหมายของรัฐที่จะให้มีการแบ่งแยกหน้าที่ให้เป็นกิจลักษณะชัดเจนลงไป เพื่อความสะดวกในการบังคับบัญชา อันจะนำมาซึ่งประสิทธิภาพในการปฏิบัติราชการ การที่รัฐเข้าแทรกแซงไคโดยการกำหนด

หน้าที่ ความรับผิดชอบสิทธิของแต่ละบุคคลพึงมี จะเน้นหน้าที่การงานที่สังกัดในกรม กองต่าง ๆ เป็นสำคัญ เช่น ขุนนางในตำแหน่งอัศวินมหาเสนาบดี หรือขุนนางที่เป็น เจ้ากรมในระดัับชั้นเสนาบดี ย่อมจะมีตำแหน่ง หน้าที่ ความรับผิดชอบมากกว่า ขุนนางในตำแหน่ง เจ้ากรมเล็ก ๆ ตำแหน่งหน้าที่จะเป็นเกณฑ์ในการกำหนด อกสิทธิ์และผลประโยชน์ที่ขุนนางจะได้รับแตกต่างกันไปตามลำดับชั้นและความสำคัญ ส่วนการอาศัยฐานะโดยกำเนิดเป็นเครื่องกำหนดสิทธิ์ ผลประโยชน์จะจำกัดเฉพาะ พระราชวงศ์เท่านั้น แต่พระราชวงศ์ที่มีความสามารถและช่วยแบ่งเบาภาระ ราชการได้ ก็จะได้รับเลื่อนศักดิ์ในให้สูงขึ้นด้วย แลจนถึงการใช้เกณฑ์ เกี่ยวกับหน้าที่ความรับผิดชอบได้ประโยชน์ในหมู่พระราชวงศ์ด้วย

การจักระเบียบกำหนดตำแหน่งขุนนางตามศักดิ์ทินาตั้งกล่าว อาจพิจารณา ไควารัฐได้เข้าไปกำหนดเงื่อนไขการเลื่อนชั้นทางสังคมของสามัญชนทั่วไปว่าจะ ทำได้ก็โดยการเข้ารับราชการ สนองเบื้องพระยุคลบาทรับใช้พระเจ้าแผ่นดิน ไม่ว่าจะ เป็นการรับใช้ส่วนพระองค์ ซึ่งได้แก่ตำแหน่งต่าง ๆ ในสำนักราชวัง งานคานการปกครองทั่วไป งานทางคานการเป็นทหารออกรบทำสงคราม การรักษา ความสงบเรียบร้อย งานทางคานการศาล การจักเก็บภาษี ส่วยในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น ถ้าปฏิบัติงานใดก็ เป็นที่พอพระทัยก็จะได้เลื่อนยศตำแหน่งให้สูงขึ้น เทากับการไคเกียรตยศ และผลประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้นตามตำแหน่ง หน้าที่ด้วย แต่เนื่องจากรัฐกำหนดช่องทางการเลื่อนชั้นฐานะสังคมเท่านั้นมิได้ กำหนดวิธีในการเลือกสรรบุคคลเข้ามารับราชการอย่างรัดกุม ทำให้บุตรหลาน ตระกูลขุนนางเท่านั้นที่มีโอกาสจะได้เข้ารับราชการ ส่วนพวกสามัญชนการที่เข้ามา ในระบบไคจะตองพึ่งพาขุนนาง มุลนาย จึงจะมีโอกาสก้าวหน้าในทางก้าวหน้า ในทางราชการ แต่ก็จำกัดเฉพาะตำแหน่งราชการระดับล่างเป็นส่วนใหญ่ โอกาสที่ไพร่จะอาศัยความสามารถของตนเองเพื่อความก้าวหน้าทางราชการโดย ไม่พึ่งพามุลนายขุนนางจึงไม่อาจทำได้ ดังนั้นแม้ษัตริย์จะทรงเป็น "ผู้แต่งตั้ง" ขุนนาง แต่ผู้ที่ "เลือกสรร" กลับเป็นขุนนาง โดยผ่านระบบอุปถัมภ์ บุคคลที่ไค รับการแต่งตั้งเป็นขุนนาง หรือรับราชการจึง "เป็นหนี้บุญคุณ" แก่ขุนนางมุลนายที่ ช่วยเหลือ จึงผูกพันกันเป็นส่วนตัวอย่างมากกับขุนนางที่เป็นเจ้าอุปถัมภ์นั้น ๆ ทำให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นเจ้าอุปถัมภ์สามารถขยายเครือข่ายดึงเอาขุนนางที่ไครับ

การแต่งตั้งใหม่เข้ามาเป็นพรรคพวกเป็นกำลัง ก่อให้เกิดกลุ่มเครือข่ายในอุปถัมภ์
 ของขุนนางผู้ใหญ่แต่ละคนเป็นหลายกลุ่มหลายพวก กลุ่มที่เป็นที่โปรดปรานจาก
 กษัตริย์มากที่สุดก็มีโอกาสจะขยายเครือข่ายอุปถัมภ์ของตนเองให้กว้างออกไป
 พร้อมกับการแสวงหาผลประโยชน์ก็สามารถทำได้อย่างกว้างขวางควย ระบบการ
 จำแนกผลประโยชน์ตามตำแหน่งหน้าที่อันเป็นจุดมุ่งหมายเกิมนี่คงจะแปรเปลี่ยนไป
 ในระยะเวลาไม่นานหลังจากที่มีการตราใชกฎหมาย ทำให้ขุนนางกลุ่มต่าง ๆ
 สร้างอิทธิพล อำนาจ และกลุ่มผลประโยชน์ขึ้นภายในราชสำนัก โดยอาศัยอำนาจ
 หน้าที่ที่ขยายกว้างออกไปครอบคลุมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำให้ขุนนาง
 ตำแหน่งเจ้ากรมสำคัญ ๆ ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับหัวเมือง กลายเป็นกลุ่มขุนนางที่มี
 อำนาจและแสวงหาผลประโยชน์ใคกว้างขวางกว่าขุนนางที่เป็นเจ้ากรมที่มีเครือข่าย
 หรือวงงานแคบ โอกาสที่จะไคผลประโยชน์จึงลดน้อยลง

การกำหนด "ผลประโยชน์" สัมพันธ์กับตำแหน่งหน้าที่ ความรับผิดชอบ
 ที่กำหนดในท่าเนียบศักดินา เป็นหลักการที่รัฐกำหนดไว้เป็นพื้นฐาน ในการจัดสรร
 อำนาจและผลประโยชน์ให้กับกลุ่มชนชั้นปกครองกระจายกันออกไปตามลำดับความ
 สำคัญของแต่ละตำแหน่ง เพื่อสะดวกต่อการที่รัฐจะเข้าไปควบคุม แต่ในทางปฏิบัติ
 ขุนนางทั้งหลายไม่ใคเคร่งครัดอยู่กับ หลักการจำแนกผลประโยชน์ที่รัฐกำหนดไว้
 เท่าใคนัก ขุนนางแต่ละคนแต่ละกลุ่มต่างก็ใช้ "โอกาส" ที่รัฐกำหนดไว้ให้เป็น
 พื้นฐานในการ "สร้างโอกาส" แสวงหาผลประโยชน์นอกเหนือขอบเขต กล่าวคือ
 การใช้อิทธิสิทธิ์ และอำนาจหน้าที่ในทางมิชอบ แสวงหาผลประโยชน์ให้กับตัวเอง
 และพรรคพวกใคอย่างกว้างขวาง ทั้งจากรัฐ และบรรดาไพร่สามัญชนในลักษณะ
 ต่าง ๆ เช่น การเบียดบังยึดยกส่วยอากรที่ประชาชนพลเมืองเสียใคแก่รัฐมาเป็น
 ผลประโยชน์ส่วนตัว หรือเบียดบังแรงงานที่ไพร่ต้องใช้แก่ณฑทำงานให้กับรัฐมา
 ทำงานใคเป็นการส่วนตัว หรือการใช้อำนาจหน้าที่ข่มขู่ ชูกริคเงินทองหรือเรียก
 เอาผลประโยชน์อื่น ๆ จากประชาชน เป็นคน บทกฎหมายมากมายหลายบทของ
 พระไอยการลักษณะอาญาหลวง แสดงให้เห็นถึง กรณีต่าง ๆ ที่บรรดาขุนนาง
 ข้าราชการใคผู้น้อย ไคกระทำกรอันมิชอบเบียดบังพระราชทรัพย์กขิข่มเหง
 ราษฎร จนทำให้รัฐต้องตรากฎหมายกำหนดการกระทำที่ใช้ขยายความผิดแล้วจะ
 ไครับการลงโทษอย่างรุนแรง ความพยายามป้องกันการแสวงหาผลประโยชน์

เกินอำนาจหน้าที่โดยมิชอบเช่นนี้คงมีผลควบคุมเฉพาะบางระยะเท่านั้น มิได้ทำให้
 การ "ฉ้อราษฎร์บังหลวง" โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่ทางราชการหมกไปอย่างแนบเนียน
 ยิ่งบ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองมีการค้าขายกับต่างประเทศมากยิ่งขึ้น รัฐก็จำเป็นต้อง
 ปรับปรุงระบบการบริหารราชการให้สอดคล้องกับการขยายตัวทางสังคมและเศรษฐกิจ
 เพิ่มขึ้นตามไปด้วย ชุมนางในฐานะกลไกสำคัญของรัฐในการบริหารและการปกครอง
 ย่อมมีโอกาสและช่องทางในการแสวงหาผลประโยชน์ทั้ง "ในระบบ" และ "นอก
 ระบบ" ใคอย่างกว้างขวางกว่าเดิม โดยที่รัฐไม่อาจควบคุมได้ทั่วถึงประกอบกับ
 กลุ่มชุมนางสามารถสร้างเครือข่ายภายใน "ระบบอุปถัมภ์" ใคกว้างครอบคลุม
 หน่วยงานตามกรมกองของรัฐใคมากเท่าใค โดยเฉพาะถ้าผู้เป็น "เจ้าอุปถัมภ์
 ใหญ่" ที่มีตำแหน่งทางราชการสูงและใกล้ชิดหรือเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์
 แล้ว ก็สามารถแสวงหาผลประโยชน์ใคมากกว่ากลุ่มชุมนางอื่น ๆ แต่อย่างไร
 ก็ตามเครือข่ายดังเช่นว่านี้ก็ไม่ใคเป็นสิ่งที่ยืนยาว เพราะ "เจ้าอุปถัมภ์ใหญ่"
 อาจจะไม่เป็นที่ "โปรดปราน" เมื่อไรก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะกระทบถึงตำแหน่ง
 หน้าที่และเครือข่ายภายในอุปถัมภ์ ทำให้เครือข่ายของชุมนางกลุ่มอื่น ๆ ใคโอกาส
 นี้กราบพูลลา กล่าวโทษ ทำให้กษัตริย์สอบสวนความผิดและลงโทษ ผลประโยชน์
 และเครือข่ายอุปถัมภ์ก็จะแตกสลายไป ชุมนางกลุ่มอื่นก็จะค่อย ๆ ก้าวขึ้นมามี
 อำนาจแทน ลักษณะเช่นนี้แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานกล่าวถึงในระยะนี้ก็ตาม แต่เป็น
 สิ่งปรากฏในหลักฐานจากบันทึกของชาวต่างชาติในศตวรรษต่อมา ซึ่งน่าที่จะ
 สะท้อนให้เห็นในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 ว่าคงจะปรากฏ "เครือข่ายอุปถัมภ์"
 เช่นนี้ด้วยเหมือนกัน บางทีหลักฐานจาก Tomé Pires ซึ่งเขียนที่มะละกาเมื่อ
 ปี พ.ศ. 2058 ใคกล่าวถึงชุมนางเมืองหลวงสองคน เรียกว่า "อุปราช"
 (Oparraa) เป็นเลขานุการของพระเจ้าแผ่นดิน และอีกคนหนึ่ง คือ
 "ชุนโกษา" (Concusa) มีหน้าที่ดูแลทางด้านการคลัง ชุมนางทั้งสองมีอำนาจ
 มากในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดิน เรื่องทุกอย่างจะต้องผ่านบุคคลทั้งสอง
 (Pires 1944 : 110) น่าจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าภายหลังการปรับปรุง
 การบริหารราชการส่วนกลาง ทำให้ชุมนางใคเข้ามามีบทบาทและควบคุมการบริหาร
 ราชการในระดับสูง ในทำเนียบศักดินาจักชุมนางทั้งสองตำแหน่ง เป็นชุมนางฝ่าย
 พลเรือนโดยชุนโกษา คงเป็น ออกญาโกษาธิบดี เจ้ากรมพระคลัง เป็นชุมนาง

ระคับเสนาบดีจตุสดมภ์ ส่วน "อุปราช" น่าจะเป็น "ออกญามหาอุปราช" ที่ปรากฏ
 ในบันทึกของวันวลิต (Van Vliet 1910 : 59) และลาลูแบร์ (2510 : 425-
 426) เป็นตำแหน่งสูงสุดที่ขุนนางจะไต่รับ ในพระไอยการศักดิ์นาพลเรือนเป็น
 "เจ้าพระยามหาอุปราช" ศักดินา 10,000 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515
 : 224) ทั้งสองจึงเป็นขุนนางระดับสูงในฝ่ายพลเรือนของระบบการบริหารราชการ
 ส่วนกลาง ส่วนหัวหน้าขุนนางฝ่ายพลเรือนหรือสมุหนายกในระยะนี้ไม่มีหลักฐาน
 กล่าวอ้างถึง แต่สำหรับหัวหน้าขุนนางฝ่ายทหาร คือ พระยา/ออกญากลาโหม
 ปรากฏหลักฐานว่าเป็นผู้นำทัพอยุธยาไปตีเมืองสุโขทัยคืนจากเชียงใหม่ในปี พ.ศ.
 2005 และในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ออกญากลาโหมได้เป็นแม่ทัพยกไป
 ตีเมืองแพร่สองครั้งในปี พ.ศ. 2051 , 2053 (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ 2514
 : 69 ; ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505 : 136 ; พระราชพงศาวดารฉบับ
 พระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516 : 501) แมบทบาทของสมุหนายกจะไม่ปรากฏ
 ก็ตาม แต่ก็ทำให้เชื่อได้ว่า การแบ่งแยกขุนนางและกรมกองเป็นฝ่ายทหารและ
 พลเรือน โดยมีสมุหพระกลาโหม และสมุหนายก เป็นหัวหน้าของแต่ละฝ่ายตาม
 ลำดับ การทหารในยุคนี้คงได้รับความสนใจเป็นพิเศษจากราชสำนัก ในหลักฐาน
 จาก "ยวนพ่าย" ไทพรณาดึงการจักกระบวนทัพอย่างใหญ่โต ในพงศาวดารเอง
 ก็กล่าวถึงการจักทำศร่าพิไชยสงคราม และการตั้งกรมพระสุรัสวดีขึ้น ซึ่งกรมนี้นี้ คง
 ก่อขึ้นเพื่อควบคุมบัญชีรายชื่อกำลังพล และเป็นกรมนที่มีหน้าที่ระดมพลย่อมต้องเกี่ยว
 ของกับกิจการทหารด้วย หลักฐานจากบันทึกร่วมสมัยของ โจอา บาร์โรส
 (João de Barros) ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 21 กล่าวสอดคล้องกัน
 ว่า ชาวสยามเตรียมพร้อมที่จะทำสงครามเสมอ กองทหารมีทั้งทหารม้า ทหาร
 เดินเท้า และช่างศึก การทำศึกสงครามของขุนนางส่วนใหญ่แล้วมักจะมา
 จากการทำศึกสงคราม (กรมศิลปากร 2528 : 70) หลักฐานจาก "ยวนพ่าย"
 ระบุชื่อ "พระศรีราชเคโษชัย" เป็นแม่ทัพช้าง (ลลนา ศิริเจริญ 2518 : 345-
 346) และในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ระบุว่า "พ.ศ. 2022
 พระสิหนราชเคโษ เถิงแก่กรม" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505 : 138)

*ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เรียกว่า "ชะลาโห" คือกลาโหมนั่นเอง

น่าจะเป็นบุคคลเดียวกันโดยเป็นตำแหน่งแม่ทัพเมืองหลวง สังกัดกรมกลาโหม แม่ทัพผู้นี้คงมีความสำคัญมาก เอกสารของทางราชการจึงได้บันทึกชื่อลงไว้ทั้ง 2 ฉบับ* ใน "ขวนพ่าย" ยังกล่าวถึงขุนนางอีกคนหนึ่ง คือ (หลวง) ราชวังเมือง ใต้รับการวางพระทัยจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้ปกครองเมืองพิษณุโลก ในขณะที่เกิดสงครามกับล้านนาใหม่ ๆ (ลัดลนา ศิริเจริญ 2518 : 275) เห็นได้ว่าในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 ขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ ใ้ก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำอำนาจในการควบคุมการบริหารราชการส่วนกลาง ขุนนางเมืองหลวงบางคน ถูกส่งไปเป็นเจ้าเมืองสำคัญในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวหน้าขุนนางฝ่ายทหาร ใต้เป็นผู้นำทัพรุกไปทำสงคราม ขุนนางฝ่ายทหารบางคนก็ใ้เป็นแม่ทัพสำคัญ ในกองทัพหลวง ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำทัพด้วยพระองค์ บพบาททางการเมืองการปกครองที่เพิ่มขึ้นของขุนนางนี้ คงเป็นผลมาจากการปรับปรุงการปกครองที่เกิดขึ้นในระยะนี้ โดยขุนนางใ้เข้ามาคุมอำนาจในการบริหารราชการส่วนกลาง แทนบรรดาพระราชวงศ์ ซึ่งถูกลบบทบาทการปกครองในเขตเมืองหลวงและ ผลักใ้ให้เจ้าเมืองลูกหลวงใ้ปกครองเมืองที่อยู่ไกลเขตพระราชธานีออกไป ขุนนางจึงมีแนวโน้มที่จะมีอำนาจเพิ่มมากยิ่งขึ้น และคงเป็นที่หวาดระแวงของ กษัตริย์ ใ้หวาดหวั่นเองในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2067) จึงใ้มีการ "ฆ่าขุนนางเสียมาก" เนื่องจากมีหลักฐานจากบัตร์สนเทห์กล่าวโทษบรรดา ขุนนาง (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505 : 141) น่าจะเป็นการกล่าวโทษว่า ขุนนางคิดเป็นกบฏ จึงใ้มีการฆ่าขุนนางเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งพระราช- พงศาวดารฯ ต้องบันทึกลงไว้ว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญ ผลจากการทอื่บัตร์สนเทห์ ครั้งนี้ ขุนนางใ้ไม่มีความผิดแต่ถูกใ้สรายกล่าวโทษน่าจะเป็นจำนวนมากที่ใ้ต้อง

* "ขวนพ่าย" เป็นเอกสารร่วมสมัย ซึ่งแต่งขึ้นในราชสำนักอยุธยาใน พุทธศตวรรษที่ 21 ส่วนพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐเรียบเรียงขึ้นในปี พ.ศ. 2223 โดยใ้หลักฐานจาก กฎหมายเหคุของพระโอรสเขียนไว้แต่ก่อน และ กฎหมายเหคุ ซึ่งหาใ้แต่หนังสือ และเหคุซึ่งมีในพระราชพงศาวดารนั้น (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 2505 : 130)

ถูกประหารชีวิต การถอดถอนจากขุนนางคงเป็นแต่ข่าวลือ ค้วยเหตุนี้คงจะ
 ทำให้มีการตราพระราชกำหนดเกี่ยวกับเรื่องบัตรสนเท่ห์ไว้ในพระไอยการลักษณะ
 กระบศีก มาตรา 2 ว่า "ผู้ใคร่ว่าใคร ๆ ทำความร้ายในแผ่นดินประการใดใด
 ท่านให้ผู้นั้นออกมาว่ากล่าวโดยคดีเสาวภาพตามเนื้อความอันร้นั้น ท่านมิให้ทำ
 บัตรสนเท่ห์แขวนแลตั้งไว้ในสถานสักอันเลย ถ้าผู้ใดทำจับผู้นั้นได้ ท่านให้ฆ่าเสีย. . ."
 ในมาตรา 3 ". . . ผู้ใดเห็นบัตรสนเท่ห์. . . อันตกอยู่ในสถานใด ๆ ก็คือ
 ผู้ใดได้ ท่านให้ฉีกทิ้งเสียในที่นั้น ท่านมิให้หยิบไปอ่านดู มิให้เอามาให้ผู้อื่นอ่าน
 จะให้คัดมือผู้เอามานั้นเสีย. . ." (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505 :
 125-126) เจตนารมณ์ของกฎหมายคงต้องการมิให้มีการกล่าวร้ายกันโดยไซ้
 บัตรสนเท่ห์ และห้ามมิให้เชื่อถือข้อความในบัตรสนเท่ห์ ถ้ามีการฝ่าฝืนในกรณี
 ที่เป็นผู้เขียนโทษถึงตาย ถ้าเก็บได้แล้วเอามาเผยแพร่คงถูกคัดมือ วิกฤตการณ์
 แฉงจึงอำนาจในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ที่พวกขุนนางในเมืองหลวงและขุนนาง
 หัวเมืองได้มีบทบาทสำคัญในการชิงอำนาจโดยที่พระราชวงศ์ไม่ได้เข้าร่วมโดยตรง
 น่าจะเป็นคำตอบได้อย่างดีว่าเพราะเหตุใดกษัตริย์จึงทรงประหารขุนนาง เป็น
 จำนวนมาก โดยอาศัยหลักฐานความผิดเพียงแคบัตรสนเท่ห์เท่านั้น

กล่าวได้ว่าการปรับปรุงการปกครองในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21
 ควบคู่กันกับระเบียบตำแหน่งขุนนางและกรมกอง โดยการตราพระไอยการศักดิ์
 ทั้งสองฉบับขึ้นบังคับใช้พร้อมทั้งขยายสายการบังคับบัญชาของการบริหารราชการ
 เมืองหลวงออกไปครอบคลุมหัวเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำให้ระบบการ
 บริหารการปกครองของเมืองหลวงขยายใหญ่โต จึงจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาขุนนาง
 ในการบริหารราชการมากยิ่งขึ้น และเป็นการลดอำนาจในการควบคุมการบริหาร
 ส่วนกลางของบรรดาพระราชวงศ์ ขณะเดียวกันพระราชวงศ์จะถูกส่งไปปกครองเมือง
 ลูกหลวงที่อยู่ไกลออกไปจากเขตเมืองหลวงมากขึ้น แม้เจ้าเมืองลูกหลวงจะยัง
 คงมีอำนาจในเขตปกครองสูงมากก็ตาม แต่เป็นการลดอันตรายจากกองทัพเมือง
 ลูกหลวงมิให้เข้ามาชิงอำนาจในราชธานีได้รวดเร็วเหมือนอย่างแต่ก่อน นอกจากนี้
 นี้แล้วการกำหนดศักดิ์เกียรตินาประจำตำแหน่งต่าง ๆ ทำให้ขุนนางได้รับผลประโยชน์ที่
 แน่ชัดจากตำแหน่ง และยังสามารดิโชอำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์นอกเหนือ
 ขอบเขตที่รัฐกำหนดไว้ได้อีก โดยที่รัฐไม่อาจจะควบคุมได้ ดังนั้นตำแหน่งและ

ผลประโยชน์ที่ได้จากตำแหน่งนับเป็นรากฐานที่สร้างความมั่นคงให้แก่ขุนนาง และยังสามารถสร้างสมฐานะ เศรษฐกิจ และอำนาจเพิ่มมากยิ่งขึ้น ทำให้ขุนนางมีอำนาจเข้มแข็งพอที่จะแสดงบทบาทในการเป็นผู้กำหนดหรือสนับสนุนพระราชวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ให้ขึ้นครองราชย์หรือแย่งชิงอำนาจทางการเมือง ดังปรากฏแน่ชัดเป็นครั้งแรกในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 และบทบาทของขุนนางเช่นนี้ จะยังคงปรากฏบุคคลสมัยอยุธยา เพราะฉะนั้นการปรับปรุงการปกครองครั้งสำคัญนี้ จึงเป็นการวางรากฐานที่มั่นคงให้กับสถาบันขุนนาง ที่จะเติบโตเข้มแข็ง และมีบทบาทในระบบการเมืองของอยุธยา

3. บทบาททางการเมืองขุนนาง (ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ถึง พ.ศ. 2112)

หลังจากสองทศวรรษแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว อยุธยา มีอำนาจเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดอย่างมั่นคงด้วยการสถาปนาระบบเมืองลูกหลวงเป็นเครื่องมือในการปกครองควบคุม ขณะที่ระบบการบริหารราชการส่วนกลาง ซึ่งมีขุนนางเป็นกลไกสำคัญในการบริหารราชการได้มีความมั่นคงขึ้นอย่างช้า ๆ เช่นเดียวกับที่การบริหารหัวเมืองในเขตรอบนอก พวกเจ้านายพระราชวงศ์ยังคงมีอำนาจบังคับบัญชาค่อนข้างเป็นอิสระ และขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ แม้ว่ากลไกในการบริหารราชการของหัวเมืองจะเป็นขุนนางก็ตาม แต่พอถึงตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชไค้ขึ้นครองราชย์ปี พ.ศ. 2077 ไค้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมือง เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ด้วยการล้มเลิกระบบเมืองลูกหลวงหรือการส่งเจ้านายพระราชวงศ์ ไปปกครองเมืองลูกหลวงในเขตหัวเมืองรอบนอกทั้งหมด ใช้ระบบขุนนางปกครองแทน ทำให้ขุนนางหัวเมืองและขุนนางเมืองหลวงสามารถเชื่อมโยงสัมพันธ์กันได้เป็นครั้งแรก และยังเป็นการทำให้ระบบการบริหารราชการทั่วราชอาณาจักรรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้ระบบการบริหารราชการส่วนกลางซึ่งรวมศูนย์อยู่ที่เมืองหลวง

แม้ว่าหลักฐานที่กล่าวไค้โดยตรงถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองนี้จะไม่ปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงไค้โดยตรงก็ตาม แต่เมื่อประมวลหลักฐานทั้งประเภทที่เป็นเอกสารร่วมสมัยและหลักฐานในระยะหลัง รวมตลอดถึงการคลี่คลายของ

สภาพการณ์ทางการเมืองและการปกครองทั้งก่อนและหลังสมัยนี้แล้ว พอที่อาจจะกล่าวได้ว่า การรวมศูนย์อำนาจการปกครองและการบริหารมาไว้ที่เมืองหลวงโดยอาศัยระบบขุนนาง เป็นกลไกสำคัญคงจะโค่เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช เป็นครั้งแรกแม้จะเป็นชั่วระยะเวลาสั้น ๆ สิบกว่าปีเท่านั้นก็ตาม แต่ก็ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญในฐานะที่เป็นขั้นตอนหนึ่งของพัฒนาการทางการเมืองและการปกครองและการบริหารที่จะขยายใหญ่โตอย่างเต็มที่ในพุทธศตวรรษที่ 22

หลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) คือบันทึกร่วมสมัยของ Fernao Mendes Pinto นักเดินทาง นักการทหาร และเป็นทั้งพ่อค้าชาวโปรตุเกส ซึ่งเข้ามาอยู่ระหว่างปลายรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาและต้นรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จะเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่ามีการเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เอกสารร่วมสมัยที่สำคัญรองลงมา คือ งานเขียนเรื่อง "Deccadas da Asia*" (4 ทศวรรษของเอเชีย) โดย โจเอา เควบารโรส (Joao de Barros) และงานเขียนในระยะหนึ่งศตวรรษหลังจากนั้นโดย วันวลิต ยังได้เขียนเรื่อง พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182 สำหรับในหลักฐานของไทยเอง ก็ปรากฏเหตุการณ์รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ พ.ศ. 2223 และในคำให้การชาวกรุงเก่า ส่วนเอกสารยุครัตนโกสินทร์ก็มี พระราชพงศาวดารฯ ฉบับพันจันทนุมาศ พระราชพงศาวดารฯ ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ พระราชพงศาวดารฯ ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (ฉบับพิมพ์สองเล่ม) สังคีตยวงศ์ และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

*พิมพ์ที่ลิขสิทธิ์ระหว่างปี พ.ศ. 2095 และ 2158 โจเอา เควบารโรส เป็นตัวแทนบริษัทการค้าที่อินเดีย (the House of India) ระหว่างปี พ.ศ. 2076-2110 งานเขียนของเขาได้รับการยกย่อง และตัวผู้เขียนเองก็ถูกเรียกว่า Titus Livius แห่งโปรตุเกส (กรมศิลปากร 2528 : 62)

เมื่อประมวลหลักฐานเหล่านี้เข้าด้วยกันแล้ว อาจกล่าวได้ว่าแกนของเรื่องเหมือนกัน แต่จะต่างกันในรายละเอียดที่เป็นเหตุการณ์ ซึ่งขุนนางและพวกักรรรมต่าง ๆ แกนของเรื่องที่ตรงกันทำให้ไม่เกิดปัญหาในเรื่องความถูกต้องของเอกสาร แต่รายละเอียดที่ต่างกันจะมีผลสำคัญที่ทำให้เกิดการตีความเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่างกันไป ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ให้เห็นต่อไปนี้ข้างหน้า

การปรับปรุงการปกครอง ที่ทำต่อเนื่องกันตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทำให้การสืบราชสมบัติเป็นไปอย่างราบรื่น ในระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 1991-2076 เป็นเวลากว่า 80 ปีที่ไม่มีเหตุการณ์ชิงอำนาจเกิดขึ้น จนกระทั่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 สิ้นพระชนม์ พระโอรส คือ พระรัชฎาธิราช พระชนม์ 5 พรรษา ไค้ขึ้นครองราชย์เป็นเวลา 5 เดือน พระชัยราชา จึงยึดราชสมบัติได้สำเร็จ พระราชประวัติของสมเด็จพระชัยราชาธิราช ไม่มีหลักฐานร่วมสมัยใด ๆ กล่าวไว้ นอกจากหลักฐานรุ่นหลังอย่างพงศาวดารฉบับวันวลิต กล่าวว่าเป็น พระญาติห่าง ๆ และเป็นผู้นำสำเร็จราชการแทนพระองค์ (วันวลิต 2519 : 60) สังคีตียวงศ์ว่าเป็น "พระภาคิไนย" (ลูกพี่ลูกน้อง) (สังคีตียวงศ์ 2521 : 379) สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยเห็นควบกับพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 และทรงสันนิษฐานว่า พระชัยราชาไค้ปกครองเมืองพิษณุโลกมาก่อนที่จะเข้ามาแย่งราชสมบัติได้สำเร็จ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516 : 127 , 526-527) ความจริงแล้วไม่มีหลักฐานแห่งใดเลยที่ระบุว่า พระชัยราชาไค้ปกครองพิษณุโลก อีกทั้งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพท่านก็ไค้ตรัสว่า เป็น "การเคา" เท่านั้น ดังนั้นเมื่อหลักฐานจาก วันวลิต ซึ่งเป็นหลักฐานที่เขียนขึ้นหลังเหตุการณ์ประมาณหนึ่งร้อยกว่าปี นับว่าไค้ลัทธิเหตุการณ์มากที่สุด ไค้ระบุว่า "เป็นผู้สำเร็จราชการ" ก็น่าจะยึดถือหลักฐานของวันวลิตแทน จะเป็นการรักกูมมากกว่า แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระ ชัยราชาจะไม่ไค้ครองพิษณุโลก แต่พระองค์ก็ทรงมีความเกี่ยวข้องกับเมืองพิษณุโลกและเมืองเหนืออย่างแน่นอน พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ระบุว่า พระญาติวงศ์ฝ่ายหญิงของสมเด็จพระชัยราชาธิราชพระองค์หนึ่งเป็นมารดา

ของขุนพิเรนทรเทพ (ต่อมาได้เป็นพระมหาธรรมราชา) มีบิดาสืบเชื้อสายมาจาก
 ราชวงศ์พระร่วง* (ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 2512 : 40) และในรัชกาล
 นี้เองที่ปรากฏชื่อ "พระยาพิษณุโลก" เป็นแม่ทัพที่ทำการรบร่วมกับสมเด็จพระ
 พระชัยราชาธิราชเสมอ (พระราชพงศาวดารเล่ม 1 : 142-143) ตรงกับใน
 บันทึกกรรมสมัยของ Mendes Pinto กล่าวถึงตำแหน่ง Oyaa Passilico
 (ออกญาพิษณุโลก) และ Oyaa Capenper (ออกญากำแพงเพชร) เป็นแม่ทัพ
 คนสำคัญ ๆ ของสมเด็จพระชัยราชาธิราช (Pinto 1969 : 262-263)
 แสดงให้เห็นว่าในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชมีการตั้งขุนนางไปปกครอง
 หัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเคยเป็นเมืองลูกหลวงมาก่อน อย่างน้อยก็ปรากฏในหลักฐาน
 2 เมือง คือ พิษณุโลกและกำแพงเพชร การส่งประหาร "พระนารายณ์" ที่
 กำแพงเพชรขอยขอหาคิดบงก (ประชุมพงศาวดารเล่ม 1 2505 : 142)
 คงเป็นเรื่องที่พระราชวงศ์ที่ปกครองเมืองลูกหลวงที่อยู่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่พอใจ
 การเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ ควรจะเชื่อใจควายว่าเมือง
 ลูกหลวง หลานหลวงอื่น ๆ ที่ยังปรากฏอยู่ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา (แต่ไม่มีบทบาท
 สำคัญ) คงจะถูกยุบเป็นเมืองชั้นจัตวา กลายเป็นเขตที่เมืองหลวงปกครองโดยตรง
 การแบ่งหัวเมืองชั้นนอกออกเป็นเอก โท ศรี คงจะเริ่มมีผลจริงจังตั้งแต่รัชกาลนี้
 เป็นต้นไป รูปแบบการบริหารราชการของเมืองชั้นนอกเหล่านี้คงจำลองมาจาก
 รูปแบบการปกครองของเมืองหลวง เพียงแต่ย่อส่วนลงตามความสำคัญของเมืองนั้นๆ
 ในพงศาวดารอีก เช่นกันก็กล่าวถึง การตั้งตำแหน่งศักดิ์ภูมิฑูฑหารพลเรือนขึ้นใน
 เมืองพิษณุโลก ตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ประชุมพงศาวดารเล่ม
 38 2512 : 40) การตั้งครั้งนี้คงไม่ได้หมายถึงเป็นครั้งแรกแน่นอน ธรรมเนียม
 การตั้งขุนนางหัวเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือคงมีมาแล้วตั้งแต่อยุธยาผนวกหัวเมือง
 ฝ่ายเหนือเข้าเป็นเมืองในอาณาเขตในคอนคนพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว

* พระราชวงศ์พระร่วง ในสมัยนี้มีโคมีฐานะเป็นพระราชวงศ์นครศรีธรรมราชที่มี
 อำนาจในแว่นแคว้นอีกต่อไปแล้ว แต่กลายเป็นตระกูล "ขุนนาง" หัวเมืองฝ่ายเหนือ
 ภายใต้ระบบการปกครองการบริหารของกรุงศรีอยุธยา

การที่สมเด็จพระชัยราชาธิราชทรงใช้ระบบขุนนาง เป็นกลไกสำคัญสำหรับการรวมศูนย์อำนาจทั้งในระบบการบริหารราชการส่วนกลาง และการปกครองอาณาเขตคงจะได้รับการสนับสนุนและร่วมมือช่วยกันจากบรรดาขุนนางที่เป็นตระกูลท้องถิ่นเมืองเหนือ เพราะทำให้ขุนนางท้องถิ่นมีอำนาจมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากบรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ที่ปกครองหัวเมืองเหนือตั้งถิ่นฐานในเมืองลูกหลวง ลูกลมเล็กอำนาจลงไปอย่างึกซึ้ง เพราะนับจากนี้เป็นคนไปบรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ก็ไม่มีบทบาทสำคัญในการปกครองอาณาเขตอีกต่อไป (ยกเว้นกรณีสมเด็จพระนเรศวร) บรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ทั้งหลายถูกจำกัดขอบเขตให้อยู่แต่ในเมืองหลวง มีเจ้านายบางองค์เท่านั้นที่อาจมีบทบาทในการบริหารราชการส่วนกลางได้บ้าง แต่ไม่ใช่ตำแหน่งคุมอำนาจในระดับสูง ทั้งนี้เพราะกรมสำคัญ ๆ ที่เป็นกรมขนาดใหญ่ หรือกรมขนาดเล็กที่ไม่ค่อยสำคัญแล้วแต่มีขุนนางเป็นเจ้ากรมบังคับบัญชาทั้งสิ้น พวกเจ้านายคงจะมีหน้าที่เพียงแต่ควบคุมกำลังคนในสังกัดที่มีส่วนน้อยเท่านั้น ส่วนกำลังคนที่เป็นไพร่หลวงและภารกิจเกี่ยวกับการปกครองบริหารราชการทั่วไปตกเป็นหน้าที่ของบรรดาขุนนางชั้นสูงชั้นต่ำ พวกเจ้านายจึงถูกกันออกไป อาจยกเว้นพระราชวงศ์บางพระองค์ที่ใกล้ชิด เช่น พระโอรส พระอนุชา ที่อาจจะมียอำนาจในการบริหารราชการทั่วไปบ้าง แต่ก็ไม่กว้างขวาง และไม่มีอำนาจสิทธิขาดเต็มที่เหมือนอย่างแต่ก่อน

สัมพันธภาพระหว่างสมเด็จพระชัยราชาธิราชกับเจ้าเมืองในหัวเมืองเหนือ คงดำเนินไปอย่างสนิทสนม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทั้งสองฝ่ายได้ผลประโยชน์ร่วมกันจากการลมนระบบการปกครองหัวเมืองแบบเมืองลูกหลวง ทำให้ขุนนางฝ่ายเหนือสนับสนุนสมเด็จพระชัยราชาธิราช นอกจากนี้การที่กษัตริย์มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับ "ราชวงศ์พระร่วง" ซึ่งมีฐานะเป็นตระกูลขุนนางท้องถิ่นที่มีอำนาจของหัวเมืองฝ่ายเหนือ และในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐรา และเอกสารร่วมสมัยของ Mendes Pinto กล่าวถึง พระยา/ออกญาพิษณุโลก เป็นแม่ทัพคนสำคัญที่นำทัพตามเสด็จสมเด็จพระชัยราชาธิราชทุกครั้ง (เท่าที่ปรากฏหลักฐาน) ในเอกสารของ โจเอา เกอบาร์โรส รวบรวมขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2076-2110 กล่าวว่า ส่วนใหญ่ของขุนนางสยามที่มีความเชี่ยวชาญทางการรบทัพจับศึกมาจากดินแดนแถบเมืองสวรรคโลก สุโขทัย (กรมศิลปากร 2528 : 70) ในรัชกาลนี้

ขุนนางหัวเมืองเหนือคงได้เข้ามารับราชการมีตำแหน่งตามกรมต่าง ๆ ในระบบการบริหารราชการส่วนกลาง ทั้งนี้อาจเป็นนโยบายการปกครองที่ตองการหา "พันธมิตร" เพื่อมาถ่วงดุลย์กับขุนนางเมืองหลวง ดังนั้นในราชสำนักจึงมีขุนนางที่ไม่พอใจพระองค์อยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มขุนนางที่ตองสูญเสียผลประโยชน์และอำนาจภายหลังจากที่พระองค์ยกอำนาจจากพระรัชทายาท และอีกกลุ่มหนึ่งอาจจะไม่พอใจที่พระองค์ทรงสนับสนุนให้ขุนนางเมืองเหนือเข้ามามีบทบาทในราชสำนัก กลุ่มขุนนางที่เสียประโยชน์ทั้งสองกลุ่มจึงเปรียบเทียบคลื่อนีโคน่าที่รอเวลาเหมาะสมในปี พ.ศ. 2089 สัญญาแห่งการเปลี่ยนแปลงได้เริ่มปรากฏขึ้นเมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชสิ้นพระชนม์* แต่ดูเหมือนกลุ่มขุนนางเมืองเหนือและขุนนางฝ่ายพระมหากษัตริย์สามารถควบคุมสถานการณ์ไว้ได้ สมเด็จพระยอดฟ้า พระโอรสองค์ใหญ่ พระชันษา 11 ปีได้รับราชสมบัติ เจ้าแม่อยู่หัวศรีสุทนต์โคสำเร็จราชการ ปรากฏในเอกสารของ Pinto กล่าวว่า ออกญาพิษณุโลก ขุนนางที่มีตำแหน่งสูงที่สุดได้เป็นผู้กล่าวถวายพระพรแก่พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ในพิธีราชาภิเษก (Pinto 1969 : 264) สิ่งทีกล่าวนี้น่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ออกญาพิษณุโลก (และขุนนางเมืองเหนือ) มีอำนาจอยู่ในราชสำนักระดับสูง

ในระยะแรก เจ้าแม่อยู่หัวศรีสุทนต์โคสำเร็จราชการคงสามารถประนีประนอมกับขุนนางเมืองเหนือและกลุ่มต่าง ๆ ทำให้เกิดเสถียรภาพขึ้นใน

*หลักฐานให้รายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่ และสำเหตุต่างกัน แยกได้ดังนี้คือ หลักฐานที่ว่าสวรรคตระหว่างเสด็จกลับจากยกทัพไปตีเชียงใหม่ ยังไม่ถึงอยุธยา (ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 2512 : 27 ; พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนพรทัศน์ 2514 : 21 ; วันวลิต 2519 : 61) แต่หลักฐานจากพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐรา กล่าวถึงเรื่องสวรรคตเท่านั้นไม่มีรายละเอียดอื่น (ประชุมพงศาวดารเล่ม 1 2506 : 143) ส่วนหลักฐานจากบันทึกของ Mendes Pinto ว่า เมื่อพระองค์โคเสด็จมาถึงอยุธยาแล้ว พระราชินี (แม่อยู่หัวศรีสุทนต์โค) โคตรสมยาพิษในน้ำนมให้เสวย ประชวรอยู่ 5 วัน มอบเวนราชสมบัติให้พระโอรส (Pinto 1969 : 264)

ราชสำนักกระยะหนึ่ง แต่ต่อมาเมื่อพระนางพยายามควบคุมอำนาจในราชสำนักมากขึ้นขึ้นความสำคัญ ก่อให้เกิดการขัดแย้งกับกลุ่มขุนนางต่าง ๆ หลักฐานต่าง ๆ กล่าวในทำนองเดียวกันว่า "นางพระยากัลโลบลักสม์ครสังวาสกับควยขุนชินราช" จนตั้งครรภ์ขึ้น จึงคิดจะยกขุนชินราช (ขุนวรวงศา) ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512 : 28-31 ; Pinto 1969 : 264) แต่ฉาพิจารณาในแง่ของการเมืองแล้ว น่าจะเป็นความพยายามที่พระนางจะรักษาอำนาจของพระนางและโอรสไว้ ดังนั้นเพื่อเป็นการค้าจุนบัลลังก์ จึงเอา "พันบุตรศรีเทพ" ซึ่งพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นขุนนางเดิม สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสงสัย เกี่ยวกับชื่อของตำแหน่งครั้งหลังสุดว่า ที่ได้เป็นขุนวรวงศา นั้น เป็นชื่อราชินิกุล และควรเป็นญาติกับท้าวศรีสุภาจันทรควย โดยการอ้างเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งทำการพิจารณาเลกสมสังกัศพรค์ เป็นการเกณฑไพรพลเข้ามาไว้ และให้ขุนวรวงศาธิราชเป็นผู้บังคับบัญชากองกำลังทหารนี้ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516 : 536-540) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ไก่กล่าวถึงความเป็นมาของตระกูลขุนวรวงศาว่าไม่มีหลักฐานเด่นชัด นอกจากความเห็นของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพดังกล่าวแล้ว และเมื่อพิจารณาว่า "นายจัน" น้องขุนวรวงศาธิราช ใ้รับการแต่งตั้งเป็น "อุปราช" มีภูมิลำเนาอยู่ที่ "บ้านมหาโลก" แสดงถึงเชื้อสายของท้าวศรีสุภาจันทร ขุนวรวงศาธิราชว่าเป็นชาวอยุธยาโดยมิไ้มีเชื้อสายทางเมืองเหนือ (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ 2528 : 21) ในคำให้การชาวกรุงเก่า ว่ามีนามเดิมว่า "นายบุญศรี" เป็นมหาดเล็ก ต่อมาใ้รับการสนับสนุนจากท้าวศรีสุภาจันทรกราบทูลให้สมเด็จพระชัยราชาธิราชตั้งเป็นขุนชินราช เสนาบดีวัง และกล่าวในคอนทายว่า ขุนชินราชเกิดในตระกูลอำมาตย์ (คำให้การชาวกรุงเก่า , คำให้การขุนหลวงหาวัด 2515 : 70-75)

ถ้าหลักฐานจากคำให้การชาวกรุงเก่าถูกต้อง ท้าวศรีสุภาจันทรและขุนวรวงศาธิราชน่าจะเป็นกลุ่มอำนาจใหม่ที่สามารถควบคุมราชสำนักได้ในระหว่าง 2 ปีที่ท้าวศรีสุภาจันทรเป็นผู้สำเร็จราชการ ความจริงท้าวศรีสุภาจันทรอาจจะมีอำนาจในราชสำนักสูงมากอยู่ก่อนแล้ว ก็จะได้เห็นได้จากกรณีที่พระเพ็ชรราชาของลี้ภัยการเมืองออกผนวชทั้ง ๆ ที่พระนางยังไม่ไ้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่อย่างไรก็ตามไม่อาจทราบไ้ควาเป่าหมายการ เมืองที่แท้จริงของพระนางตั้งแต่

คนเพียงแค่นั่งถึงการรักษาอำนาจของพระเยาวกษัตริย์ หรือว่าต้องการยึดอำนาจ
 เพื่อให้คนในตระกูลของพระนางไคขึ้นเป็นกษัตริย์แทน หรือเป็นไปในลักษณะที่
 พระนางต้องการหาผู้ค้ำจุนอำนาจของพระโอรส แต่ต่อมา "ผู้ค้ำจุน" กลับต้องการ
 ยึดอำนาจเสียเอง ทำให้พระนางต้อง "ตกกระไดพลอยโจน" ไปควย แต่อย่างไร
 ก็ตามมีการดำเนินการต่าง ๆ ที่จะให้ ขุนวรวงศาธิราช ไคขึ้นครองราชย์และนั่น
 ย่อมหมายความว่าเป้าหมายการเมืองของพระนางไคแสดงแน่ชัดออกมาแล้ว "กลุ่ม
 อำนาจใหม่" นี้จึงได้รับการต่อต้านจากขุนนางทุกกลุ่มในราชสำนัก เพราะมี
 แนวโน้มให้เห็นว่า "กลุ่มอำนาจใหม่" ไคใช้วิธีรุนแรงในการกำจัดขุนนางที่ซัดขวาง
 หรือไม่เห็นควย อย่างเช่นกรณี พระยามหาเสนาบดี ซึ่งเป็นถึงสมุหนะพระกลาโหม
 หัวหน้าฝ่ายทหารยังถูกฆ่าตายในพระราชวัง เนื่องจากมีพฤติกรรมที่ "กลุ่มอำนาจ
 ใหม่" เห็นว่าเป็นการต่อต้าน หรือแม้แต่ การกำจัดเยาวกษัตริย์โดยการปลง
 พระชนม์ เมื่อเห็นว่ากลุ่มของตนเองคุมอำนาจในราชสำนักไคแล้ว ดังนั้น
 ขุนวรวงศาธิราช จึงไคประกาศขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรอยุธยา
 กลุ่มขุนนางผู้สูญเสียอิทธิพลและอำนาจ รวมทั้งผลประโยชน์ย่อมต้องไม่พอใจ
 ในระยะแรกกลุ่มต่อต้านต่าง ๆ ยังไม่อาจรวมตัวกัน จนกระทั่งเมื่อขุนวรวงศา
 ธิราชไคขึ้นครองราชย์ และปลงพระชนม์สมเด็จพระยอดฟ้า ทำให้ขุนนางในเมือง-
 หลวงกลุ่มต่าง ๆ รวมตัวกันวางแผนที่จะปลดขุนวรวงศาธิราชจากกษัตริย์ ในการ
 นี้ไครับกำลังหนุนจากหัวเมืองเหนือเท่าที่ปรากฏในพงสาวดาร คือ พระยาพิชัย
 พระยาสุวรรณคโลก เจ้าเมืองเหนือเหล่านี้คงไม่พอใจ และแสดงอาการกระด้าง
 กระเดื่อง ทำให้ขุนวรวงศาธิราช ซึ่งไคเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ไคตรัสสั่งให้
 สมุหนายกใหม่ตราขึ้นไปหาหัวเมืองเหนือทั้ง 7 เมืองลงมา เพื่อที่จะไคส่งคนของ
 พระองค์ขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองแทน ควยเหตุนี้เองจึงเป็นการบีบให้หัวเมืองฝ่ายเหนือ
 เขาร่วมในการรัฐประหารครั้งนี้

ผู้นำและกลุ่มบุคคลที่เข้าร่วมในแผนการรัฐประหาร หลักฐานต่าง ๆ
 กล่าวไว้อย่างสับสนไม่ตรงกัน แต่อาจแบ่งวิเคราะห์ไคคือ มันทิกของ Pinto
 กล่าวว่า หัวหน้าผู้ก่อการมี 2 คน คือ ออกญาพิษณุโลก (Oyaa Passilico)
 และกษัตริย์กัมพูชา (King of Cambaia or Cambaya) (Pinto
 1969 : 270) พงสาวดารฉบับวันวลิตให้ชื่อ "ออกพระทายน่า"

(Opraе Thaijnam) "แม่กองทหารมา" และ " Oloangn Rachiut หัวหมุดกลางหาญ" (วันวลิต 2519 : 62) ในสังคีตยวงศ์ กล่าวว่า เป็น พระทายน้า แลตลุงซีบศ (ศรียศยานตลุงเหล็ก) (2521 : 380) คำให้การชาวกรุงเก่า เป็น พระยากลาโหม และ พระพิเรนทรเทพ (คำให้การชาวกรุงเก่า , คำให้การ ขุนหลวงหาวัด 2515 : 74) พงศาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์กล่าว ตรงกันว่า มีผู้ก่อการสำคัญคือ ขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสนาห์ (ในราชการ) หลวงศรียศ พระยาพิชัย พระยาสุวรรณคโลก หมื่นราชเสนาห์ (นอกราชการ) (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512 : 32-41) การที่ชื่อขุนนาง ที่เข้าร่วมรัฐประหารครั้งนี้ต่างกันออกไปเช่นนี้ ไม่มีหลักฐานอื่นใดพอที่จะตรวจสอบ ความถูกต้อง แต่ความหลากหลายของชื่อขุนนางเช่นนี้ น่าจะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่ามีขุนนางเป็นจำนวนมาก ทั้งขุนนางเมืองหลวงและขุนนางหัวเมืองต่างเข้าร่วมในแผนการยึดอำนาจนี้อย่างกว้างขวาง

ผู้วิจัยเห็นว่า มีรายชื่อ ขุนนางบางคนที่น่าสนใจ และพอที่จะนำมาตรวจสอบไต่คว้าเป็นใคร เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นี้อย่างไร "ขุนนาง" สองคนนี้ คือ Oyaa Passilico และ King of Cambaya จะชอกลาวถึง King of Cambaya ก่อน กษัตริย์แห่งกัมพูชาเข้ามาเกี่ยวข้องกับภารกิจอำนาจในราชสำนัก ไต่คว้าอย่างไร Wood วิเคราะห์ไว้ว่า กษัตริย์กัมพูชาที่เอกสาร Pinto กล่าวถึงนั้น น่าจะเป็นเจ้าชายกัมพูชา ซึ่งโคประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาในเวลานั้นในฐานะตัวประกันมีนามว่า พระยาองค์ และคงโคได้รับแต่งตั้งให้เป็น เจ้าเมืองสุวรรณคโลก ซึ่งเจ้านายเขมรพระองค์นี้ ไต่เป็นแม่ทัพนำกองทัพอยุธยาไปตีกัมพูชาในปี พ.ศ. 2099 และเสียชีวิตในการรบ และตรงกับพระราชพงศาวดารว่า พระยาสุวรรณคโลก เป็นผู้ร่วมคิดกำจัดขุนรวงศาธิราชด้วยคนหนึ่ง ดังนั้น พระยาองค์ หรือ นักองค์ และพระเจ้ากัมพูชาของ ปินโต เป็นคนเดียวกันเป็นพระยาสุวรรณคโลกระหว่าง พ.ศ. 2083-2099 (Wood 1959 : 205) ส่วน Oyaa Passilico ตามบันทึก ของ Pinto กุจะขัดแย้งกับพระราชพงศาวดารที่กล่าวว่า ขุนพิเรนทรเทพ เป็น หนึ่งในหัวหน้าสำคัญล้มอำนาจขุนรวงศาธิราช ต่อมาจึงได้รับการแต่งตั้งเป็น พระมหาธรรมราชา ครอง เมืองพิษณุโลก ปินโตที่เข้ามาหลังจากเหตุการณ์ 2-3 ปี คงจะนำตำแหน่งออกญาพิษณุโลก ไซกล่าวถึงพฤติกรรมในอดีตของพระมหาธรรมราชา

ตอนที่ยังเป็นขุนพิเรนทรเทพอยู่ หรืออาจเป็นไค้อักรณหนึ่งว่า ข้อเท็จจริงในพงศาวดารคลากเคลื่อน และผู้นำที่วางแผนกำจัดขุนวรวงศาธิราช คือ ออกญาพิษณุโลกจริงอย่างที่ Pinto เขียนไว้ ตำแหน่งขุนพิเรนทรเทพ คงเป็นตำแหน่งในระยะแรกที่เข้ารับราชการก่อนที่จะได้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ได้ ถ้าเป็นไปในประการหลังแล้วก็หมายความว่า พระยา/ออกญาพิษณุโลก เป็นบุคคลคนเดียวกันกับ ขุนพิเรนทรเทพ และเป็นคนเดียวกับพระยาพิษณุโลกที่เป็นทัพหน้าของอยุธยาที่ไปตีเมืองลำพูนในปี พ.ศ. 2089 บุคคลผู้นี้ต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์อยุธยา พระนามว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ตามพระราชพงศาวดารว่าสิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษา 76 ปี ในปี พ.ศ. 2133 ใน พ.ศ. 2089 จะมีพระชนม์ 32 ปี มากพอที่จะครองตำแหน่งเป็น พระยา/ออกญาพิษณุโลกได้

(Wood 1959 : 204-205)

ผู้วิจัยเห็นประเด็นคล้ายตามการวิเคราะห์ของ Wood และมีความเห็นเพิ่มเติมว่าเอกสารของ บิน โด บันติกขึ้นจากความทรงจำและประสบการณ์จริงที่เขาได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับ หรือฟังคำบอกเล่าของผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์แล้วเขียนบันทึกขึ้นรายละเอียดบาง เรื่องบางตอนอาจเกินเลยความจริงไป อาจเป็นเพราะความเป็นปุถุชน หรือเป็นเพราะความเข้าใจผิดในข้อเท็จจริง ซึ่งบางสิ่งก็เป็นเรื่องที่ชาวยุโรปในยุคนั้นล้วนเข้าใจผิดเหมือนกัน วันเวลาของเหตุการณ์ทางการเมืองของอยุธยาในระยะที่เขากล่าวถึง แม้จะตรวจสอบไค้แล้วว่าคลากเคลื่อน 1-2 ปี แต่แกนของเรื่อง และรายละเอียดบางส่วนโดยเฉพาะชื่อบุคคลสำคัญที่เกี่ยวข้องมีความถูกต้อง ดังนั้นเรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์อยุธยาในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ความบันทึกของเขาน่าจะมีน้ำหนักและเชื่อถือได้ในระดับสูง และเป็นเอกสารร่วมสมัยเพียงชิ้นเดียวที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในตอนนั้น ถ้าบันทึกของเขา ให้ความตอนที่ขัดแย้งกับหลักฐานจากพระราชพงศาวดาร ซึ่งรวมและเขียนขึ้นหลังจากบันทึกของเขาว่า 300 ปีแล้ว ผู้เขียนคิดว่าเราก็น่าที่จะยึดถือเอกสารของ Pinto ไว้เป็นหลักในฐานะเอกสารร่วมสมัยมากกว่าที่จะปฏิเสธหลักฐานร่วมสมัยชั้นต้นชิ้นนี้แล้วยึดถือหลักฐานจากพระราชพงศาวดารเป็นคัมภีร์ หรือแหล่งข้อมูลหลักแต่เพียงแหล่งเดียว

หลักฐานต่าง ๆ ระบุในตำนานเองเกี่ยวกับว่า การรัฐประหารครั้งนี้มิได้ มีการปะทะกันควยกองกำลังทหารของทั้งสองฝ่าย แต่เป็นลักษณะของการวางแผน จับกุมปลงพระชนม์ ขุนวรวงศาธิราช แม้อยู่หัวศรีสุทนต์ และพระมหาอุปราช (นายจัน) ขณะที่เสด็จจากพระราชวัง เพื่อไปยังวัดแห่งหนึ่ง (ตามหลักฐานของ Pinto) หรือเสด็จไปทอศพระเนตรการจับข้าง เขาเพี้ยก (ตามหลักฐาน พงศาวดาร) เมื่อยึดอำนาจได้แล้ว ไม่ปรากฏว่ามีการจับกุมหรือลงโทษขุนนาง ฝ่ายตรงข้าม การรัฐประหารครั้งนี้จึงมีลักษณะคล้ายคลึงกับการกบฏของ เจ้าพระยาแก้วพระยาไท และขุนนางฝ่ายพราหมณ์ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชา ธิราชที่ 2 คือเพียงจับองค์พระมหากษัตริย์เป็นประการสำคัญ ก็ถือว่ายึดอำนาจ สำเร็จ มิได้มีการยกกองกำลังจากหัวเมือง เข้ามายึดอำนาจ หลักฐานจาก ปินโต และพงศาวดาร สอดคล้องเป็นไปในตำนานเองเกี่ยวกับว่า บรรดาเจ้าเมืองที่ร่วมใน แผนการนี้ล้วนแล้วแต่อยู่ในเมืองหลวง ไม่ว่าจะ เป็น ออกญาพิษณุโลก และกษัตริย์ แห่งกัมพูชา (พระยาองค์ เจ้าเมืองสุวรรณโลก) ตามบันทึกของ ปินโต หรือ พระยาพิชัย และพระยาสุวรรณโลกตามพงศาวดาร บรรดาเจ้าเมืองเหนือ ทั้งหลายอาจถูกเรียกตัวลงมาที่เมืองหลวงจริง ตามนโยบายผลักดันเปลี่ยนขุนนาง ที่เป็นพรรคพวกของขุนวรวงศาธิราช ให้ขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองแทน ดังที่ปรากฏอยู่ใน พงศาวดารก็เป็นไปไค่ ถ้าเป็นดังเช่นที่กล่าวนี้ ก็อาจคาดคะเนไค่ซ้ำ ขุนวรวงศา ธิราชคงจะสามารถควบคุมอำนาจ และคงอยู่ในฐานะไค่เปรียบประการใดประการ หนึ่ง จึงทำให้ขุนนางหัวเมืองไม่กล้าฝ่าฝืนตอง เข้ามายัง เมืองหลวงตามหมายเรียก ด้ว แต่อย่างไรก็ตามคงจะยังไม่ทันไค่ส่งขุนนางชุดใหม่ไปปกครองหัวเมืองเหนือ ก็ตอง เสียอำนาจให้กับคณะรัฐประหารของกลุ่มขุนนาง เมืองหลวงและขุนนางหัวเมือง ไม่มีหลักฐานตอเนไค่ปรากฏเลยว่ มีพวกเจ้านายพระราชวงศร่วมก่อการควย พระเพ็ชรราชาก็มิไค่อยู่ในฐานะผู้นำในการก่อการ และมิไค่มีฐานอำนาจมากนัก ด้งจะเห็นไค่จากการที่ทรงหนีภัยเสด็จผนวชทันทีหลังจากการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระ รัชยราชธิราช ไม่ไค่ทรงดำเนิการต่อต้านการขึ้นครองอำนาจของ เจ้านม อยุ่หัวศรีสุทนต์ น่าจะ เป็นการแสดงให้ เห็นว่านับจากการขึ้นครองราชย์ของ สมเด็จพระรัชยราชธิราชทรงจำกัอำนาจของ เจ้านายราชวงศลงอย่างคองข้าง ไค่ผล ไม่มีเจ้านายพระราชวงศองค์ไหนสามารถที่จะสะสมกำลังหรือมีอำนาจมาก

เพียงพอที่จะทำการยึกราชบัลลังก์ได้ไม่ว่าจะโดยวิธีรัฐประหารภายในพระราชวัง หรือยกกองทัพมาจากหัวเมือง ความอ่อนแอของพวกเจ้านายพระราชวงศ์เปิด โอกาสให้ขุนนางโคกาว เข้ามามีบทบาทในการชิงอำนาจในราชสำนักแทน การ ชิงอำนาจทางการเมืองของอยุธยาใน "มิติ" ใหม่ที่มี "ขุนนาง" เป็นกลุ่มอำนาจ สำคัญโคกปรากฏอย่างชัดเจนนับตั้งแต่สมัยนี้เป็นคนไป

การเมืองในราชสำนักภายหลังจากการรัฐประหารยึดอำนาจโคกสำเร็จ แล้ว ไม่มีขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดมีอำนาจมากเพียงพอที่จะตั้งคนขึ้นเป็นกษัตริย์ แม้แต่ ออกญาพิษณุโลก ขุนนางที่มีบทบาทสำคัญมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช ก็ไม่อาจที่จะกุมอำนาจเหนือขุนนางในราชสำนักโคก การร่วมมือกันทำการรัฐประหาร ลมอำนาจของขุนรวงศาธิราช เป็นเพียง "เป้าหมายรวม" ชั่วคราวที่กองการ ก่อจัด "กลุ่มขุนนางอำนาจใหม่" ที่ถูกคามผลประโยชน์และความมั่นคงของบรรดา ขุนนาง เกิมกลุ่มต่าง ๆ เท่านั้น สภาพทางการเมืองในระยะนั้นน่าจะไม่มีกลุ่ม อำนาจโคกที่เข้มแข็งเพียงพอที่จะควบคุมอำนาจโคกแต่เพียงกลุ่มเดียว ดังนั้นการ ประนีประนอมทางการเมืองจึงเกิดขึ้น ควบคู่การอัญเชิญ พระเพ็ชรราชา ซึ่งไม่มี ฐานอำนาจให้ขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แม้ว่า พระองค์จะไม่มี ฐานอำนาจสนับสนุนมากจนที่จะโค่นชิงครองราชย์ แต่ภายหลัง ที่พระองค์โค่นชิงครองแผ่นดินแล้ว สถานภาพของพระองค์ก็มีเสถียรภาพและมั่นคง บางทีการที่พม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยาภายหลังจากการที่พระองค์ขึ้นครอง ราชย์โคกเพียง 7 เดือน เป็นการทดสอบฐานอำนาจของบรรดากลุ่มขุนนางที่สนับสนุน ว่าจะมีความมั่นคงมากน้อยเพียงไร ภายหลังจากที่พระมหาธรรมราชา(พระขามาคา ที่ครองพิษณุโลก) ไคยกทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือมาตีกระหนาบทัพพม่า จนพม่าต้อง ถอยทัพกลับไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงอาศัยสถานการณ์ที่พม่าถูกราน นี้ ทำการจ้กการปรับปรุงบ้านเมืองและกำลังพล จัดการสำรวจสามะโนครวัดและ ขึ้นทะเบียนไพร่พลในเขตหัวเมืองชั้นใน ตั้งเมืองนนทบุรี เมืองนครชัยศรี และ เมืองสมุทรสาคร เพื่อให้มีผู้ว่าราชการกรมทหารอยู่ประจำท้องที่ สำหรับเรียก ระดมพลเวลาเลิกศึกสงคราม สะสมเสบียงและอาวุธเพื่อรับศึกพม่า ก่อสร้าง กำแพงเมืองป้องกัน (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1 2516 : 554-555) การปรับปรุงบ้านเมืองเพื่อเตรียมต่อสู้ศึกพม่าที่จะถูกราน แสดง

ให้เห็นว่า พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถในด้านการยุทธวิธีและการสู้รบแล้ว ยัง
 แสดงให้เห็นความสามารถในการปกครองอีกส่วนหนึ่งด้วย ทำให้พระองค์เป็นที่
 ยอมรับในสายตาของบรรดาเหล่าขุนนาง ดังนั้นในระยะ 14 ปี ภายหลังจากที่
 พระองค์โค่นล้มครองราชย์ ไม่ปรากฏว่ามีก่อกองการกบฏจากบรรดาขุนนาง ทั้งใน
 เมืองหลวงและเขตหัวเมือง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า การกบฏจากขุนนางจะหมด
 ไปจากราชสำนัก คราบไคที่ยังมีกลุ่มที่สูญเสียประโยชน์จากการขึ้นครองราชย์ของ
 พระองค์แฝงอยู่ในราชสำนัก การกบฏก็อาจเกิดขึ้นได้เสมอ เพียงแต่รอเวลาที่
 เห็นว่าเหมาะสมเท่านั้น ค้วยเหตุนี้ฐานะของพระองค์จึงได้ถูกท้าทายจากบรรดา
 ขุนนางชั้นผู้ใหญ่กลุ่มหนึ่ง และขุนนางอีกจำนวนหนึ่งที่ได้ให้การสนับสนุนพระศรีศิลป์
 พระอนุชาของสมเด็จพระยอดฟ้าก่อกองการกบฏขึ้นในปี พ.ศ. 2104 ขุนนางที่สำคัญ ๆ
 ที่สนับสนุน พระศรีศิลป์ ที่ปรากฏชื่ออยู่ในพงศาวดารคือ พระยาเคโซ พระยาทายนำ
 ทั้งสอง เป็นตำแหน่งแม่ทัพหลวง พระยาพิชัยรณฤทธิ์ เจ้ากรมเชนทองขวา ทั้งสาม
 สังกัดกรมกลาโหม หมื่นภักดีศวร หัวหมื่นคน เชือก ในกรมพระตำรวจในซ้าย
 หมื่นภยันรินทร์ บางที่อาจตรงกับ หลวงอภัยสุริน เจ้ากรมพลพันซ้าย (กฎหมาย
 ตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 280 , 281 , 284 , 293) ขุนนางที่เอ่ยชื่อ
 มาทั้งหมดล้วนสังกัดกรมฝ่ายทหาร ที่น่าสังเกตคือ เจ้าพระยามหาเสนาบดี
 เจ้ากรมกลาโหม ซึ่งเป็นคนสังกัดของ พระยาเคโซ พระยาทายนำ และพระยา
 พิชัยรณฤทธิ์ กลับสนับสนุนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และเป็นผู้นำกำลังออกสกัด
 กองกำลังของ พระศรีศิลป์ที่ยกเข้ามาที่พระราชวัง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 ต้องเสด็จหนีจากพระราชวังไปยัง เกาะมหาพราหมณ์ พระโอรสทั้งสองพระองค์
 คือ พระราเมศวร และ พระมหินทร จึงได้รวบรวมขุนนางและยกกองกำลังมา
 ปราบกบฏพระศรีศิลป์ได้สำเร็จ จากนั้นก็มีการกวาดล้างขุนนางที่ต้องสงสัยว่าเป็น
 ฝ่ายสนับสนุนพระศรีศิลป์ พงศาวดารบันทึกไว้ว่า "ครั้งนั้นเมื่อนายขุนนางใจท้าว
 ฝู เขาควยพระศรีสิน และคอยรับพระศรีสิน คนเป็นสัตรูโทษาเสียเป็นอันมาก"
 (ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 2512 : 76-78) แสดงให้เห็นว่าขุนนางกลุ่มที่ยัง
 สนับสนุนเชื้อสายของสมเด็จพระชัยราชาธิราชยังมีอยู่ในราชสำนัก เท่าที่ทราบชื่อ
 เป็นถึงตำแหน่งแม่ทัพ และเป็นเจ้ากรมที่คุมกำลังรบโดยตรง และยังมีขุนนางอื่นที่
 ไม่ปรากฏชื่อ แต่เป็นใจควยกับพระศรีศิลป์อีกเป็นจำนวนมาก ไม่อาจทราบได้ว่า

ขุมกำลังของขุนนางกลุ่มใหญ่สนับสนุนพระศรีศิลป์มาตั้งแต่นั้นเพราะไม่พอใจที่พระเพ็ชรราชาได้อำนาจ หรือว่าเป็นกลุ่มขุนนางที่เคยสนับสนุนขุนวรวงศาธิราชมาก่อน ไม่ว่าประการใดก็ตามล้วนสะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มอำนาจอันตรายในราชสำนักระหว่าง พ.ศ. 2091-2104 แยกกันเป็นหลายกลุ่มหลายฝ่าย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่อาจที่จะควบคุมกลุ่มขุนนางต่าง ๆ ให้อยู่ใต้อำนาจของพระองค์อย่างเด็ดขาด จึงทำให้เกิดกบฏครั้งใหญ่ในราชสำนัก บางทีภายหลังจากปราบกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระศรีศิลป์แล้ว ฐานะของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีความมั่นคงขึ้นกว่าเดิม แต่ไม่นานก็ต้องเผชิญกับการรุกรานครั้งใหญ่ของพม่าพร้อมทั้งการเอาใจออกห่างของพระมหาธรรมราชา

การรุกรานของพม่า มีผลทำให้ความขัดแย้งระหว่างพระมหาธรรมราชาผู้ครองพิษณุโลกกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ-สมเด็จพระมหินทราธิราชขยายตัวปรากฏชัดเจน ถ้าพิจารณาข้อความในพระราชพงศาวดารแล้วจะเห็นได้ว่าขุนพิเรนทรเทพ ใ้รับการยกย่องสูงจนฉกฉวย โดยได้เป็น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้ารับราชบัลลังก์ พระวิสุทธิกษัตริย์พระชายา เป็นถึงอัครมเหสีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาได้รับทั้งเครื่องราชวโรภคและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512 : 40) สิ่งทีกล่าวนี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่แสดงถึงฐานะของการเป็นกษัตริย์ ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ที่จะยกย่องกันขนาดนี้ ในหลักฐานของ Pinto ซึ่งเป็นหลักฐานร่วมสมัยเรียก พระมหาธรรมราชาว่า "ออกญา" พิษณุโลก ตั้งแต่ก่อนการรัฐประหารถึงภายหลังก็ยังเรียกเช่นนี้อยู่ (Pinto 1969 : 265 , 270) พงศาวดารฉบับวันวลิต เรียกว่า "ออกญา" พิษณุโลกตลอดเวลาจนกระทั่งถึงตอนที่โค่นครองราชย์เป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแล้ว ก็จะไม่เรียกว่า "ออกญา" อีก (วันวลิต 2519 : 63 , 69) พงศาวดารพม่า เรียกว่า ออกญานครอินทรราชบุตรเซย (อ้างในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516 : 549) ประกอบกับที่โค่วิเคราะห์มาข้างต้นแล้วว่า ไม่มีขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดสามารถกุมอำนาจแต่เพียงผู้เดียวในราชสำนักได้ในระยะนั้น ดังนั้นขุนพิเรนทรเทพ/ออกญาพิษณุโลก คงได้รับการยกย่องให้เป็น "เจ้า" จากการแต่งตั้ง ไม่ใช่ "เจ้านายพระราชวงศ์" ซึ่งเป็นได้

ก็แค่โดยกำเนิดเป็นสำคัญ "เจ้า" และ "เจ้านายพระราชวงศ์" จึงต่างกัน บางที่ตำแหน่ง "เจ้า" ที่ขุนพิเรนทรเทพ/ออกญาพิษณุโลกได้รับนั้นอาจมีลักษณะเช่นเดียวกับตำแหน่ง "เจ้าพระยามหาอุปราช" ในตอนปลายอยุธยาที่เป็นเพียงตำแหน่ง "เกียรติยศ" ที่ยกย่องเป็นการพิเศษเท่านั้น

อย่างไรก็ตามถ้าขุนพิเรนทรเทพ/ออกญาพิษณุโลกได้เป็น "พระมหาธรรมราชา" จริงแล้ว ก็หมายความว่า ลักษณะการปกครองที่มีลักษณะแบ่งศูนย์กลางอำนาจแบบกอนหนาสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราชได้ถูกนำกลับมาใช้ในระบบการบริหารการปกครองของอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง แต่สาระและรูปแบบเปลี่ยนไปบางประการจากเจ้าเมืองลพหลวงที่เป็นพระราชวงศ์ใกล้ชิด มีอำนาจปกครองภายในเขตอำนาจคอนชางเป็นอิสระจากเมืองหลวง มาเป็น "เมืองลพหลวง" ที่มี "เจ้า" ที่เป็นขุนนางปกครองเป็นเจ้าเมือง และมีฐานะเป็นพระชามาดา (พระราชบุตรเขย) ของพระเจ้าแผ่นดิน และเปลี่ยนจาก "ศูนย์กลางหลายศูนย์" แยกย้ายกันปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ กลายมาเป็นรวมศูนย์กลางปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ที่เมืองพิษณุโลก นับได้ว่า เป็นการนำระบบเมืองลพหลวงมาปรับ เปลี่ยนทั้งในสาระและรูปแบบให้เหมาะสมกับสภาพทางการเมืองการปกครองในระบุนั้น ๆ อาจพิจารณาได้อีกประการหนึ่งว่า ตัวขุนพิเรนทรเทพ/ออกญาพิษณุโลกคงจะมีฐานอำนาจอยู่ที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ เท่านั้น มิได้มีอำนาจในเมืองหลวง กวญเหตุนี้การสถาปนาปกครองตำแหน่ง "เจ้า" และ เป็นพระมหาธรรมราชา จึงน่าจะเป็นความพยายาม "ก๊อกรัน" มิให้ออกญาพิษณุโลก เข้ามามีอำนาจในเมืองหลวง อำนาจในเมืองหลวงจึงยังคงตกอยู่กับบรรดาขุนนาง เมืองหลวงอยู่ต่อไป มีหน้าซ้ำเมืองเหนือบางเมืองอาจมิได้อยู่ในการบังคับบัญชาของพระมหาธรรมราชาที่เป็นไปได้ โดยเฉพาะเมืองสวรรคโลกซึ่งมีเจ้าเมือง คือ พระยาองค์ เจ้าชายในพระราชวงศ์เขมร และได้มีบทบาทสำคัญในการเป็น ผู้นำคนหนึ่งในการทำรัฐประหารขุนวรวงศาธิราช สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏทรงวินิจฉัยว่า เจ้าชายเขมรพระองค์นี้อาจจะได้รับการยกย่อง เป็นพระราชมุตรบุญธรรมของสมเด็จพระชัยราชาธิราช (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516 : 551-554) เมื่อเป็นดังนี้ ศักดิ์ฐานะของเจ้าเมืองสวรรคโลก

จึงมีไม่น้อยกว่า พระมหาธรรมราชา ที่ปกครองเมืองพิษณุโลก กว้ฐานะของ พระราชบุตรบุญธรรมเช่นนี้ พระยาองค์สุวรรณโลก คงจะเป็นกำลังทางฝ่ายเมือง หลวงมากกว่า อำนาจในการบังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวงของพระมหา- ธรรมราชาจึงอาจยกเว้นเมืองสุวรรณโลก และคงจะเป็นหลัง พ.ศ. 2099 เมื่อ พระยาองค์สุวรรณโลกเสียชีวิตที่กัมพูชา พระมหาธรรมราชาจึงสามารถบังคับบัญชา หัวเมืองเหนือทั้งหมด ต่อมาเมื่อราชวงศ์ของอู๋เรื่องอำนาจ พม่าไคขยายอำนาจ ปรายปรามแคว้นต่างๆทั้ง ยะไข่ ไทยใหญ่ มอญและเชียงใหม่ แมแต่กรุงศรีอยุธยา ก็ยังเคยถูกกองทัพพม่าล้อมเมืองอยู่ระยะหนึ่ง อำนาจของพม่าในระยะนี้จึง เป็นที่ ปรากฏทั่วไป ประกอบกับพระเจ้าบุเรงนองไคแสดงอย่างแน่ชัดว่าจะรุกรานอยุธยา ทำให้พระมหาธรรมราชาตกอยู่ในภาวะที่ไม่อาจปฏิเสธอำนาจของพม่า จึงต้องยอม สวามิภักดิ์เมื่อพม่ายกกองทัพใหญ่มาตีกรุงศรีอยุธยาโดยผ่านหัวเมืองฝ่ายเหนือในปี พ.ศ. 2106 และพระมหาธรรมราชาก็ตั้งอาศัยอำนาจของพม่าไคเป็นการแข็งข้อกับ อยุธยา และจากนั้นเป็นคนมาหลักฐานต่าง ๆ ก็กล่าวไปในทำนองเดียวกันว่า "ครั้งนั้นเมืองเหนือทั้งปวง เป็นสัทธิแก่พระมหาธรรมราชาเจ้า อนึ่งการแผ่นดิน ในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาลงมาประการไค สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินไคองกระทำตามทุกประการ ก็ขุนเคืองพระราช ทัตถ์" (ประชุมพงศาวดาร เลม 38 2512 : 105) ในคำไคการชาวกรุงเก่า ไคกล่าวในทำนองเดียวกันว่า "เวลานั้นมีเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ คือ พระมหา- จักรพรรดิพระองค์หนึ่ง (สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) พระสุธรรมราชาพระองค์หนึ่ง คั้งนี้ (พระมหาธรรมราชา)" (คำไคการชาวกรุงเก่า , คำไคการขุนหลวงหาวัดไค 2515 : 76 คำในวงเล็บ-ผู้เขียน) ในจารึกลานเงินพระเจ็ยไค พิษณุโลก ศักราชในจารึไคเป็น ม.ศ. 1487 ตรงกับ พ.ศ. 2108 ". . . เส็จมหา ธรรมราชาขิขี ศรียุทธ . . . บรมบพิตร" (ประชุมจดหมายเหตุสมัอยุธยาภาค 1 2511 : 31) ในจารึไคนี้ แสดงให้เห็นว่า พระมหาธรรมราชา ไคทรงแสดง พระองค์ว่า เป็นกษัตริย์แห่งอยุธยาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2108 ที่ไคเป็นเช่นนี้อาจเป็น เพราะหลังสงครามปี พ.ศ. 2106 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ต้องเส็จจณวชและ ถูกพระเจ้าหงสาวดีเช็ยไคไปยังพม่าอย่างตัวประกันอยู่ 2-3 ปี (สมเด็จพระมพระยา คำวังราชานุภาพ 2510 : 12) จึงติคการที่จะขึ้นคำวังตำแหน่งกษัตริย์แห่ง

กรุงศรีอยุธยา พุทธศักราชหลาย ๆ ประการของพระมหาธรรมราชาที่ปรากฏแล้ว
แล้วแต่แสดงให้เห็นว่า พระมหาธรรมราชาเทียบพระองค์เท่ากับสมเด็จพระมหินทรา-
ธิราช ควบคู่กันไปด้วยกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง เช่น ยกกองทัพพิชฌุโลก ไป
ช่วยพม่าปราบปรามเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2107 เป็นผู้แจ้งข่าวให้ทางพม่าส่งกองทัพ
มาแย่ง พระเทพกษัตรี ที่ทางอยุธยาจะส่งไปอภิเษกกับพระเจ้าไชยเชษฐาแห่ง
ล้านช้าง พุทธศักราชของพระมหาธรรมราชาเด่นชัดยิ่งขึ้น เมื่อพระเจ้าหงสาวดี
ตั้งพระมหาธรรมราชาให้เป็นเจ้าฟ้าศรีสรรเพ็ชญ์ เจ้าประเทศราชครอง เมืองเหนือ
ทั้งปวงขึ้นต่อหงสาวดี (สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ 2510 : 18) ใน
พงศาวดารฉบับวันวลิต บันทึกหลังจากเหตุการณ์สมัยนี้ประมาณ 70-80 ปี ใ้กล่าว
ถึงบทบาทของออกญาพิชฌุโลกว่าโค่นล้มกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงไปพึ่ง
กษัตริย์พม่า และเป็นผู้ชักนำให้พม่ายกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา และมีส่วนสำคัญ
ในการวางแผนการส่งออกญาจักรีมาเป็นไส้ศึก และออกญาผู้นี้เองที่เป็นคนเปิด
ประตูเมืองรับข้าศึกเข้ายึดกรุงศรีอยุธยาได้ (วันวลิต 2519 : 63-69) เห็นได้ว่า
พระมหาธรรมราชา อยู่ในฐานะที่สามารถสั่งสมอำนาจ โดยอาศัยการเป็น "ออกญา
พิชฌุโลก" ทั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช จนมีฐานะเป็น "เจ้า" ผู้ปกครอง
เมืองพิชฌุโลก และได้เป็นพระราชบุตรเขย บังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวงขึ้น
ต่อกษัตริย์อยุธยา ต่อมาก็ได้อาศัยอำนาจของพม่าเป็นปฏิปักษ์ต่อเมืองหลวง จนได้
รับตำแหน่ง "เจ้าฟ้า" ปกครองพิชฌุโลกและหัวเมืองเหนือทั้งปวงขึ้นตรงต่อกษัตริย์
พม่าในฐานะเจ้าประเทศราช จากนั้นก็ช่วยเหลือกองทัพพม่ายึดกรุงศรีอยุธยา
พระราชวงศ์กษัตริย์ที่ปกครองอยุธยามาแต่โบราณถูกกวาดต้อนไปยังพม่า พร้อมทั้ง
ขุนนางเมืองหลวง พระมหาธรรมราชาจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระมหากษัตริย์
ปกครองกรุงศรีอยุธยาภายใต้อำนาจของพม่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
จึงสามารถเคลื่อนย้ายฐานอำนาจจากพิชฌุโลกและบรรดาขุนนางฝ่ายเหนือเข้ามา
วางรากฐานอำนาจให้กับพระราชวงศ์ที่โค่นลงสถาปนาขึ้นใหม่

นโยบายการ เมืองและการปกครองของสมเด็จพระชัยราชาธิราช ที่
ต้องการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและการบริหารไว้ที่อยุธยาเพียงแห่งเดียว
และการให้ระบบขุนนาง เป็นกลไกหลักในการปกครองและการบริหาร ทำให้
สถาบันขุนนาง เติบโตและเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น การเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดการ

ปกครอง เช่นนี้ ทำให้กลุ่มพระราชวงศ์ถูกกันออกไปจากการปกครองหัวเมืองและการบริหารของเมืองหลวง คุณเหมือนนับจากสมัยนี้เป็นต้นไปกลุ่มเจ้านายพระราชวงศ์ลดบทบาทและอำนาจไปจากการเมืองในราชสำนัก วิกฤตการณ์ทางการเมืองระหว่าง พ.ศ. 2089-2091 แสดงให้เห็นเด่นชัดแล้วว่าขุนนางในราชสำนักและขุนนางหัวเมืองต่างล้วนมีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้นำในการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจเริ่มจากขุนรวงศัทธิราชที่พยายามจะควบคุมอำนาจอย่างเด็ดขาดพร้อมทั้งกำจัดบรรดาขุนนางที่ซัดขวางและต่อต้านอำนาจของพระองค์และกลุ่มขุนนางที่สนับสนุน ทำให้กลุ่มขุนนางในราชสำนักซึ่งแยกกันเป็นหลายกลุ่มรวมตัวกันร่วมมือกับขุนนางหัวเมือง ซึ่งเป็นแกนกลางในการรัฐประหารยึดบัลลังก์คืนจากขุนรวงศัทธิราช และเพื่อเป็นการประนีประนอมระหว่างกลุ่มขุนนางต่าง ๆ ตำแหน่งพระมหากษัตริย์จึงตกแก่พระเทียรราชา พระอนุชาของสมเด็จพระชัยราชาธิราช ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ที่ไม่มีฐานอำนาจเข้มแข็งนัก บรรดาภาศแห่งการประนีประนอมทางการเมืองในหมู่ขุนนางกลุ่มต่าง ๆ และการรุกรานของพม่าในปี พ.ศ. 2091 เปิดโอกาสให้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้แสดงความสามารถปกครองบริหารราชการบ้านเมืองไคอย่างเรียบร้อย ทำให้เสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์ของพระองค์ค่อย ๆ หยั่งรากลงไปในกลุ่มขุนนางต่าง ๆ ภายในเมืองหลวง ขณะที่ขุนนางที่ทรงอำนาจที่สุดก็ถูกกีดกันให้ไปอยู่ชานนอกปกครองเมืองพิษณุโลก พร้อมทั้งได้รับการยกฐานะเป็น "เจ้า" และ "พระขามาคา" ให้ แต่อย่างไรก็ตาม ราชบัลลังก์ของพระองค์ก็ถูกท้าทายครั้งใหญ่จากกบฏของบรรดาขุนนางฝ่ายคุ่มกำลังกลุ่มหนึ่ง โดยมีบรรดาขุนนางจำนวนมากเห็นเป็นใจช่วยการสนับสนุนให้พระศรีศิลป์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ที่สองของสมเด็จพระชัยราชาธิราชให้ก่อการกบฏยึดอำนาจ แต่ก็ถูกปราบปรามได้ในไม่ช้า ขุนนางที่สนับสนุนถูกประหารมากมาย บางทีเหตุการณ์ครั้งนี้คงทำให้กลุ่มขุนนางที่ต่อต้านถูกกวาดล้างไปจากราชสำนักอย่างสิ้นเชิง เสถียรภาพของราชบัลลังก์มีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น แต่หลังจากนั้น 2 ปีเกิดสงครามกับพม่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องยอมส่งบศึกพระองค์ทรงผนวชและถูกเชิญไปยังหงสาวดี ราชบัลลังก์จึงตกอยู่กับพระมหินทรพระโอรสรอง และนับแต่นี้เป็นต้นไป พระมหาธรรมราชาแห่งเมืองพิษณุโลก ก็แสดงตนอย่างเปิดเผยในการเป็นปฏิปักษ์ต่ออำนาจของเมืองหลวง โดยมีจุดประสงค์จะโค่นล้มครองราชย์

เป็นกษัตริย์อยุธยา โดยอาศัยการสนับสนุนจากพม่าก่อให้เกิดศูนย์อำนาจ 2 ศูนย์
 ที่เท่าเทียมกันขึ้นในราชอาณาจักร ทางฝ่ายทางพยายามดึงขุนนางของอีกฝ่ายหนึ่ง
 ให้เข้ามาเป็นพรรคพวก เช่นกรณี พระยารามณรงค์ เจ้าเมืองกำแพงเพชร
 ชักแย้งกับ พระมหาธรรมราชา จึงลงมาเข้าข้างทางฝ่ายกษัตริย์ และได้รับแต่งตั้ง
 เป็นสมุหนายก พร้อมทั้งมีบทบาทสำคัญในการวางแผนกำจัดพระมหาธรรมราชา
 หรือกรณีพระยาสิทธิราช เคโษชัยและพระทายนำได้รับคำสั่งจาก เมืองหลวงให้หลวง
 พระมหาธรรมราชาว่าจะยกมาช่วยกันเมืองจากกองทัพลานช้าง แต่ความจริงได้
 รับคำบัญชามาให้ร่วมมือกับลานช้าง พระยาสิทธิราช เคโษชัยกลับไปเข้ากับฝ่าย
 พิษณุโลก ขณะที่พระทายนำหนีกลับมายัง เมืองหลวง (สมเด็จพระยาคำรง
 ราชานุภาพ 2510 : 12-19) หรือกรณีพระยาจักรี ซึ่งอยู่ฝ่าย เมืองหลวงมาตั้งแต่
 ต้น แต่ภายหลังโดยการชักชวนของพระมหาธรรมราชา จึงได้เป็นไส้ศึกให้กับฝ่าย
 พม่าในคราวสงครามเสียกรุง พ.ศ. 2112 (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
 2510 : 23) การชิงอำนาจในกลุ่มผู้นำของอยุธยาจบลงด้วยการเสียกรุงครั้งที่ 1
 และเป็นการถอนรากฐานอำนาจของขุนนาง เป็นเมืองหลวงกลุ่มต่าง ๆ ออกไปจาก
 โครงสร้างอำนาจทางการเมืองของอยุธยาที่จะได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ภายใต้การ
 ปกครองของ "เจ้า" ออกญาพิษณุโลกที่ไ้ขึ้นเป็นกษัตริย์ พร้อมทั้งขุนนางเมืองเหนือ
 ทั้งหมดที่เป็นสมัครพรรคพวก เคลื่อนย้ายจากพิษณุโลกลงมาครอบครองศูนย์กลาง
 ราชอาณาจักรที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งถูกเสริมสร้างให้เป็นเพียงศูนย์กลางอำนาจอย่าง
 แท้จริงเพียงแห่งเดียวของอาณาจักร พร้อมกับกำจัดศัตรูของราชวงศ์ชิงอำนาจ
 ให้ดำเนินอยู่เฉพาะภายในเมืองหลวงเท่านั้น ซึ่งจะดำเนินสืบต่อมาอีกสองศตวรรษ
ขุนนางกับการเมือง ระหว่าง พ.ศ. 2112-2310

ภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 1 ได้มีการปรับปรุงการปกครองด้วยการ
 ขยายระบบบริหารราชการส่วนกลางให้สามารถควบคุมหัวเมืองในราชอาณาจักร
 ได้อย่างรัดกุมมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม โดยมีขุนนางระดับสูงทำหน้าที่ควบคุมและรับผิดชอบ
 คอกษัตริย์ ทำให้ขุนนาง เมืองหลวงและขุนนางหัวเมือง เชื่อมโยงสัมพันธ์กันโดยตรง
 โดยผ่านระบบบริหารราชการส่วนกลาง ประกอบกับการขยายตัวทางการค้า
 ทำให้ขุนนางสั่งสมอำนาจมากขึ้น และได้เข้ามามีบทบาทอย่างสูงในการต่อสู้

แย่งชิงอำนาจการเมืองอย่างกว้างขวาง ทั้งต่อสู้ระหว่างกันเองในกลุ่มขุนนาง หรือต่อต้านการควบคุมของกษัตริย์ และต่อสู้กับบรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ซึ่งโค่นล้มอำนาจขึ้นมาในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 23 การชิงอำนาจโดยกลุ่มบุคคลต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ จนอาจกล่าวได้ว่ามีอยู่เกือบทุกรัชกาล นับจากครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมาจนถึงเสียกรุงครั้งที่ 2 แม้ว่าลักษณะการต่อสู้ชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยนี้ ส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่แต่ภายในเมืองหลวงและพระราชวัง ไม่ค่อยขยายออกไปถึงบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ เหมือนอย่างกับสมัยแรกก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ขุนนางหัวเมืองจะถูกคึกคักอย่างสิ้นเชิงแต่ประการใด บรรดาเจ้าเมืองและขุนนางหัวเมืองก็ยังปรากฏชื่อว่ามีส่วนเกี่ยวข้องคอยเกือบทุกครั้ง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะระบบการควบคุมการเมือง ที่กษัตริย์อยุธยาในสมัยนี้กำหนดให้ขุนนางระดับสูงในหัวเมืองต้องเข้ามาอยู่ในเมืองหลวงในระยะเวลาหนึ่ง แต่บรรดาไพร่พลในบังคับบัญชาของหัวเมืองต่าง ๆ คงไม่ได้ติดตามเข้าเมืองหลวงคอยทั้งหมด คงเข้ามาเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น หัวเมืองจึงไม่ค่อยได้ประสบผลกระทบจากการชิงอำนาจภายในเมืองหลวงมากนัก แต่การดำเนินการทำสงครามขยายอำนาจที่เกิดขึ้นเป็นครั้งเป็นคราวของกษัตริย์ ก็จะมีผลกระทบกระเทือนต่อหัวเมืองทั้งในแง่สังคม และเศรษฐกิจมากกว่าเสียอีก สำหรับบทบาททางการเมืองของขุนนางในสมัยหลังนี้ จะได้แบ่งออกเป็น 4 ระยะ โดยแต่ละระยะจะวิเคราะห์เด่นในส่วนที่เป็นลักษณะเฉพาะที่แสดงถึงฐานะและบทบาทการเมืองของขุนนางในระยะนั้น ๆ ซึ่งสัมพันธ์การเมืองการปกครอง และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจด้วย

1. ความเป็นปึกแผ่นของขุนนาง (ระหว่าง พ.ศ. 2112-2148)

การเสียกรุงในปี พ.ศ. 2112 ได้ส่งผลกระทบต่อการลดฐานะของอาณาจักรอยุธยาลงเป็นประเทศราชของพม่า สงครามที่ดำเนินไปอย่างยืดยาก่อนหน้าเสียกรุง ซึ่งสนามรบอยู่ในเขตที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา อันเป็นเขตแกนกลางเศรษฐกิจที่สำคัญของอยุธยา คงได้รับผลกระทบกระเทือนอย่างหนัก เพราะสงครามยอมนำไพร่พลไปทำราชการเพาะปลูกโคกตามปกติ การค้ากับต่างประเทศต้องหยุดลงอย่างสิ้นเชิงในระหว่างสงคราม เนื่องจากภาวะที่ไม่ปลอดภัย สงครามยังทำให้อยุธยาต้องสูญเสียกำลังคนทั้งในส่วนที่เสียชีวิตใน

การรบ ในส่วนที่ระจกักระจายพลกันไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ และกำลังคนที่ถูกกวาด
 ครอบไปพม่า ซึ่งรวมทั้งทรัพย์สินเงินทองสิ่งของมีค่าต่าง ๆ ควบ แม่ภายหลังที่
 เสียกรุงแล้วก็ยังถูกโจมตีจาก เขมร เพื่อกวาดครอบทรัพย์สินและผู้คนทางหัวเมือง
 ตะวันออก และบางครั้งก็ยัง เข้ามายังหัวเมืองชั้นในอย่างลพบุรีและเพชรบุรี ยิ่ง
 กว้าน้อยบุรุษายังต้องประสบกับภาวะภัยธรรมชาติ ทั้งน้ำมากเกินไป น้อยเกินไป
 รวมทั้งโชคร้ายระบาค ติดตามด้วยการกบฏขึ้นในแถบลพบุรี นับเป็นการกบฏครั้ง
 แรกที่เกิดขึ้นในเขตหัวเมืองชั้นใน กบฏครั้งนี้รู้จักกันว่า กบฏญวนพิเชียร (รอย
 ละเอียดในชาตวิทย์ เกษตรศิริ 2519 : 181-198)

สภาพการณ์เช่นนี้ย่อมเป็นปัญหาหนักสำหรับกษัตริย์ผู้สถาปนาราชวงศ์ใหม่
 ในฐานะผู้นำในการบริหารจะองค์การแก้ไขให้ลุล่วงไป เพื่อนำสังคมอยุธยาให้
 กลับมาสู่ความมีเสถียรภาพอีกครั้งหนึ่ง หลักฐานจากพงศาวดารระบุว่า สิ่งแรกที่
 สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ไคทรงกระทำก็คือ การแต่งตั้งขุนนางตำแหน่ง
 ต่าง ๆ เพื่อทำหน้าที่บริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งน่าจะแต่งตั้งจากบรรดาขุนนาง
 เมืองเหนือที่เป็นคนของพระองค์ขึ้นดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ทั้งในส่วนกลาง และ
 ท้องถิ่น โดยเฉพาะขุนนางส่วนกลาง ซึ่งเป็นความจำเป็นที่พระองค์จะต้องสร้าง
 ฐานอำนาจขึ้นในเมืองหลวงในสภาวะที่พวกขุนนาง เกาถูกกวาดครอบไปยังพม่า
 เกือบทั้งหมด เหลือขุนนางระดับสูงและระดับกลางอยู่เพียง 5 คน มีบรรดาศักดิ์
 เป็นพระยา 1 คน บรรดาศักดิ์พระ 1 คน บรรดาศักดิ์ขุน 2 คน และหมื่น 1 คน
 พร้อมทั้งข้าราชการผู้น้อย (ขุนหมื่น) ทั้งปวงอีก 100 คน สมทบด้วยไพร่ชายหญิง
 อพยพ 10,000 คน ให้เป็นกำลังที่อยุธยา และทางพม่ายังกำหนดให้พระยา
 สุนทรสงคราม ซึ่งถูกส่งตัวไปหงสาวดีเมื่อคราวสงคราม พ.ศ. 2106 อยู่เป็น
 พดตามาศย์ มีเมืองนครพรหม คุมพล 3,000 คน ให้อยู่ระวังรักษาพระนคร
 (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 2512 : 148-150) การที่ขุนนางเมืองหลวง เกา
 เหลือเป็นจำนวนน้อยเช่นนี้ ย่อมทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชสามารถ
 ที่จะตั้งขุนนาง เมืองเหนือได้อย่างเต็มที่ เท่ากับว่าราชบัลลังก์ของพระองค์ที่
 อยุธยา มีเสถียรภาพ ไม่ต้องเกรงการต่อต้าน หรือกบฏที่จะเกิดจากบรรดาเหล่า
 ขุนนางอีกต่อไป เพราะขุนนางใหม่ล้วนแล้วแต่เป็นคนของพระองค์ พงศาวดาร
 ระบุไว้ว่า

ครัสให้เอาพระสุนทรสงครามขึ้นเป็นพระยาธรรมราชาธิเบศ์ เอาพระยาศรีทันเป็นพระยากระเส็น เอาพระยาเพชรราชาเป็นอินทราชาธิเบศ์ พระนครบาลเอาเป็นพระยารองเมือง เอาขุนหลวงพระไกรศรีมาเป็นพระยาเสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหม เอาพระศรีเสาวราชเป็นพระยาศรีราชเคโช เอาพระจันทบูรเป็นพระทายนำให้พระศรีอัครราชคงที่เป็นพระคลัง เอาขุนจันทรเป็นพลเทพ แล้วก็ตั้ง 6 พระหัวเมืองมนตรีมุขทหารพลเรือนทั้งปวงทุกกระทรวงเสร็จแล้ว . . . ตั้งท้าวพระยาสามนตราช และพระหัวเมืองทั้งปวงให้ออกไปครองอาณาประชาราษฎร์ (ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 2512 : 150-151)

พร้อมกันนี้ก็โปรดให้ "ตั้งของจักไพรพลหม่องครักษ์จัดรณารายณชาวคานชาวเรือ และหมุ่ทหารอันจักทั้งปวง ประมูลเข้ามาโดยหมุ่โดยกรม แล้วจึงจักไพรพลสิบสองพระก้านทั้งปวงอันกระจักปลัดพรายนั้น มาประมูลไว้โดยหมุ่โดยกรม . . ."

(ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 2512 : 151) การรวบรวมและจักไพรเขาสังกัดกรมกองสามารถทำได้ย่างเต็มที่ โดยไม่ต้องเกรงว่าจะเกิดการต่อต้านจากบรรดาขุนนางและมูลนาย เนื่องจากมูลนายจำนวนมากเสียชีวิตในระหว่างสงคราม หรือไม่ก็ถูกกวาดต้อนไปพม่า จึงเป็นการง่ายที่จะแปลงไพร่ที่ไร้สังกัดเหล่านี้ให้กลายเป็นไพร่หลวง ทำให้ภายหลังสงครามไพร่หลวงจึงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ฉะนั้นเมื่อมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ให้ไปปกครองหัวเมือง จึงเป็นการไปปกครองไพร่หลวงมิใช่ปกครองไพร่สมของตนเอง (ม.ร.ว.อคิน รัตพิณ 2518 : 65) ลักษณะเช่นนี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง มูลนาย (ขุนนาง) - ไพร่ เปลี่ยนไปเป็นทางการมากกว่า เป็นความสัมพันธ์ที่เป็นเรื่องความภักดีส่วนบุคคล ในระยะแรกมูลนายขุนนางที่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่ให้กับรัฐ เป็นไปอย่างเคร่งครัด ทำให้รัฐได้ประโยชน์จากแรงงานไพร่ในรูปต่างๆ โดยอย่างเต็มที่ แต่เมื่อระยะเวลาผ่านไปความสัมพันธ์แบบทางการก็จะค่อย ๆ ลดระดับลง ความภักดีส่วนตัวของไพร่ต่อมูลนายขุนนางก็จะเข้ามาแทนที่ อันหมายความว่า กษัตริย์ต้องสูญเสียไพร่หลวงบางส่วนให้กับบรรดาขุนนางมูลนาย และแม้แต่ในส่วนตัวเหลือเอง ในทางปฏิบัติก็มักจะเป็น เสมือนหนึ่งไพร่ส่วนตัวของบรรดามูลนาย ทำให้ขุนนางมูลนายมีอำนาจมากขึ้น และเริ่มเข้ามามีบทบาททางการเมืองอีกครั้งหนึ่ง ประกอบกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 ทำให้ขุนนางมีความมั่งคั่งจากการค้าขาย และจากการอาศัยตำแหน่งทางราชการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อันจะนำมาสู่การมีอำนาจทางการเมืองในระยะต่อมา

สะสมรวบรวมกำลังคนในแถบหัวเมืองเหนือ และกวาดต้อนลงมาอยู่ในแถบเมืองหลวง เพื่อเป็นกำลังในการต่อสู้พม่า ภายหลังจungkที่พม่าไม่สามารถคุกคามอยุธยาได้อีกต่อไปแล้วก็มีการอพยพแบ่งผู้คนกลับคืนไป พร้อมทั้งตั้งขุนนางคนสนิทให้แยกย้ายกันไปปกครองหัวเมืองเหนือและนับจาก พ.ศ. 2136 เป็นต้นมา หัวเมืองฝ่ายเหนือก็อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิด ภายใต้ระบบการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ที่เมืองหลวง โดยอาศัยระบบการบริหารราชการส่วนกลาง เป็นกลไกในการเชื่อมโยงและควบคุมมิให้มีการก่อกบฏ หรือแยกตัวของหัวเมืองเกิดขึ้นได้อีกต่อไป หรือถ้ามีการก่อกบฏเกิดขึ้น เจ้าเมืองต่าง ๆ ก็ไม่อาจที่จะรวมตัวกันโค่นล้ม และการจำกัดฐานอำนาจของหัวเมือง เอก โท ศรี ที่มีอำนาจการปกครองจำกัดเฉพาะภายในบริเวณเมือง และเมืองขนาดเล็ก ๆ ที่ขึ้นอยู่กับจำนวนหนึ่งเท่านั้น เมืองเอก โท ศรี ต่างเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กัน ทุกเมืองขึ้นต่อเมืองหลวงโดยตรง ลักษณะเช่นนี้ทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ไม่มีกำลังเข้มแข็งพอที่จะก่อการกบฏกระทำความผิดได้อีกต่อไป ความสำเร็จของการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจไว้ที่เมืองหลวง เช่นนี้จะมีผลอย่างจริงจังในระบอบสุโขทัยต่อมาอีกกว่าหนึ่งศตวรรษ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดประสิทธิผลในการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจดังกล่าวนี้ อาจพิจารณาได้เป็น 2 ประการ คือ

ประการแรก ภาวะที่บ้านเมืองอยู่ในระหว่างฟื้นฟูและต้องเตรียมทำสงครามตลอดเวลาทำให้เกิดจารีตของการบังคับบัญชาในระบบราชการ และฝึกปรีชาราชการเพื่อสำเร็จกิจเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลานาน ๆ สอนให้รู้จักความร่วมมือและการประสานงานในระบบอย่างที่เกิดขึ้นไคยากในยามสงบ ประกอบกับภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ที่เข้มแข็งอย่างสมเด็จพระนเรศวร ยิ่งทำให้การบริหารและการบังคับบัญชาในระบบการปกครองมีความเป็นปึกแผ่น และมีประสิทธิภาพในระบอบสูงทำให้เกิดการเพิ่มพูนผลประโยชน์จากกำลังไพร่พลที่อยู่ในการควบคุมได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย นำมาซึ่งความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจและราชบัลลังก์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2521 : 8-9)

ประการที่สอง โครงสร้างอำนาจภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 1 เปลี่ยนแปลงไป พระราชวงศ์เก่าและขุนนางเมืองหลวง ซึ่งมีฐานอำนาจ

หยั่งรากลึกมาช้านานถูกล้มล้างไปเกือบหมด กลุ่มอำนาจใหม่ภายใต้การนำของ พระราชวงศ์สุโขทัย และขุนนางหัวเมืองเหนือ ใ้เข้ามาแทนที่กลุ่มอำนาจเก่า และสามารถควบคุมกลุ่มขุนนาง เมืองหลวง เกิมที่เหลืออยู่เพียงจำนวนน้อยใ้กันอย่าง สิ้นเชิง ช่วยสร้างเสถียรภาพใ้กับกลุ่มอำนาจกลุ่มใหม่ ภายใต้การนำของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชในระยะแรก และสมเด็จพระนเรศวรในระยะต่อมา อีกทั้งกลุ่มขุนนาง เมืองเหนือก็ล้วนแล้วแต่คุ้นเคยกับธรรมเนียมการปกครองของ เมืองหลวงมาตั้งแต่คนพุทธศตวรรษที่ 21 จึงสามารถดำเนินการบริหารและการปกครอง ราชอาณาจักรสืบต่อมาโดยไม่ขาดระยะ การปรับปรุงการปกครองที่เกิดขึ้นจึงไม่ใช่ เป็นการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมการปกครองการบริหารขึ้นใหม่ทั้งหมด แต่วางอยู่บนรากฐานที่มีอยู่แล้ว จึงก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการปกครองขึ้นในเวลาอัน รวดเร็ว แม้จะอยู่ในระยะที่ต้องทำสงครามอยู่เกือบตลอดเวลาก็ตาม

ภายใต้พระราชวงศ์ใหม่และขุนนางหัวเมืองเหนือที่เข้ามามีอำนาจปกครอง ในอยุธยา อาณาจักรอยุธยาใ้กลับเป็นปึกแผ่นมั่นคงขึ้นอีกครั้งหนึ่งในเวลาไม่นาน แต่ความไม่พอใจของกลุ่มขุนนางเก่าที่ยังหลงเหลืออยู่กับกลุ่มขุนนางใหม่ที่ต้องสูญเสีย อำนาจและผลประโยชน์ของตนไปจากการควบคุมอย่างเข้มงวดและเด็ดขาด ก่อ ให้เกิดการกบฏขึ้นหลายครั้ง แต่การกบฏทุกครั้งที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ก็ไม่อาจสั่นคลอน เสถียรภาพของพระราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้น การกบฏครั้งแรกเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2113 โดยยอคีตขุนนางเมืองเหนือ คือ พระเพชรรัตน^๑ ถูกปลดออกจากราชการเพราะ "มีคดีย" ใ้ทำการส่งสมณูคนอยู่ที่เพชรบุรี คิดจะปล้นดวงทั้พลวงในระหว่างที่ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจะเสด็จไปประทับที่พิษณุโลกชั่วคราวเพื่อใ้พ้นจาก การรุกรานของกองทัพเขมร แต่ภายหลังก็มีใ้ไป พงสาวคารก็ไม่ใ้กล่าวถึง การปราบกบฏ พระเพชรรัตน (ประชุมพงสาวดารเล่ม 38 2512 : 152-153) กบฏครั้งที่รุนแรงที่สุด ก็คือ "กบฏญาณพิเชียร" ซึ่งเคยเป็นขุนนางเกิม ใ้ส่งสมณู คนแถบลพบุรี ใ้เป็นจำนวนมาก มีเป้าหมายจะยกกำลัง เขามาตีกรุงศรีอยุธยา

^๑ น่าจะตรงกับ ออกญาเพชรรัตนสงครามรามภักดีพิริยภ اته เจ้าเมือง เพชรบูรณ์ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 320)

เพื่อตั้งคนเป็นกษัตริย์ เพราะภายหลังที่เอาชนะกองทัพของพระยาจักรีที่
 ราชสำนักส่งไปปราบไคแล้ว ก็ตั้งทหารคนสนิทของตนเองเป็น "พระยาจักรี"
 และอีกคนหนึ่งเป็น "พระยาเมือง" ซึ่งตำแหน่งทั้งสอง เป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี
 และเสนาบดี ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้นที่ทรงเป็นผู้แต่งตั้ง การกบฏครั้งนี้มีการ
 จัดกองกำลังอย่างดี จึงมิใช่เป็นการกบฏที่ไร้จุดหมายทางการเมือง แต่
 อย่างไรก็ตาม กบฏอาณานิธิเยียร ก็ถูกปราบปรามลงอย่างรวดเร็ว โดยกองทัพเมือง-
 หลวงที่ใช้อาวุธเหนือกว่า (ชาตวิทย์ เกษตรศิริ 2524 : 181-199 ; สุเนตร
 ชุตินทรานนท์ 2526 : 11-14) มีการกบฏหัวเมืองอีก 2 ครั้ง ที่เกิดขึ้นในระยะ
 นี้ คือ กบฏพระยาสุวรรณคโลก และพระยาพิชัย พ.ศ. 2127 ทั้งนี้เพราะเจ้าเมือง
 ทั้งสองไม่เชื่อว่า พระนเรศวรจะทรงสามารถต่อต้านกองทัพพม่าที่จะยกมาปราบไค
 (สมเด็จพระยาคำรกราชานุกาพ 2510 : 48-49) กบฏหัวเมืองครั้งที่ 2
 กบฏพระยาศรีไสยณรงค์ ผู้รักษาเมืองตะนาวศรี ซึ่งเป็นทหารเอกที่ร่วมรบกับ
 พระนเรศวรมาตั้งแต่คน ไคเป็นกบฏในปี พ.ศ. 2137 สาเหตุการกบฏไม่แจ่มชัด
 สมเด็จพระยาคำรกราชานุกาพทรงวิเคราะห์ว่า คงเกิดจากความเสียใจที่คิดว่า
 ว่าสมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงโปรดปรานเหมือนแต่ก่อน จึงไม่ใช้ให้เป็นแม่ทัพไปรบ
 ในเขมร กลับตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปลายแดนเล็ก ๆ อย่างตะนาวศรี จึงไม่พอใจ
 เรื่องลูกหลานใหญ่โตจนต้องกลายเป็นกบฏ (2510 : 92-97) ไม่ว่ากบฏหัวเมือง
 ทั้ง 2 ครั้งจะมีจุดประสงค์ในการต่อต้านอำนาจการปกครองของ เมืองหลวงโดยตรง
 หรือไม่ก็ตาม การกบฏก็มีไคสันคลอนอำนาจของราชวงศ์ใหม่ แต่การกบฏที่ถูก
 ปราบลงไคอย่างรวดเร็ว เป็นสิ่งที่แสดงถึงประสิทธิภาพและความเข้มแข็งของ
 กองทัพเมืองหลวง ซึ่งย่อมหมายถึง มีระบบการควบคุมกำลังพลที่รัดกุมและมี
 ประสิทธิภาพมากกว่าที่ผ่าน ๆ มา

ภายใต้ระบบการปกครองการบริหารส่วนกลางที่เป็นอันหนึ่งอันเดียว
 เช่นนี้ น่าจะเป็นการฟื้นฟูฐานะของขุนนางให้มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง ความ
 กว้างขวางทางราชการของบรรดาขุนนางในระยะนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถและความ
 เข้มแข็งกล้าหาญที่มีฝีมือในการรบพุ่งเป็นสำคัญ ขุนนางที่เป็นทหารติดตามร่วมรบ
 กับสมเด็จพระนเรศวร มาตั้งแต่แรก และมีผลงานดี เคนมีความดีความชอบใน
 ภารกิจที่พระองค์ทรงมอบให้ทำ ก็จะได้รับการปูนบำเหน็จรางวัล ให้เลื่อนชั้น

เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ขึ้นไปเป็นลำดับ เช่น พระชัยบุรี ทหารเอกที่เป็นข้าหลวงเดิม
 ไกล่เลื่อนเป็น พระยาชัยบูรณ์ ก่อนแล้วจึงเป็น เจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลก
 พระศรีกรมรัตนทหารเอกอีกคนหนึ่ง ไกล่เลื่อนเป็นพระยาศรีไสยณรงค์ เจ้าเมือง
 ตะนาวศรี พระราชมนูมีความดีความชอบมากในคราวปราบเขมร ไกล่เลื่อนเป็น
 เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม เป็นต้น ส่วนขุนนางผู้ใหญ่ปฏิบัติราชการ
 บกพร่องหรือละเลยหน้าที่ทำให้เป็นผลเสียต่อกองทัพ จะถูกลงโทษอย่างหนัก เช่น
 กรณีที่บรรดาขุนนางนายทัพชั้นผู้ใหญ่ความเสด็จไม่ทันในคราวสงครามยุทธหัตถี
 สมเด็จพระนเรศวรทรงสั่งลงโทษประหารชีวิต ทั้งที่บุคคลเหล่านี้ล้วนเป็นขุนนาง
 ระดับสูงมีความสำคัญ เช่น พระยาศรีไสยณรงค์ ศึกษานบงอาจฝ่าฝืนพระราชโองการ
 ไปรบพุ่งซาศึกโดยผลการจนเสียที่ทัพแตกมา เจ้าพระยาจักรี พระยาคลัง พระยา
 เทพอรชุน พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง มีความผิดฐานละเลยไม่ตาม
 เสด็จให้ทันตามรับสั่ง แม้ว่าสมเด็จพระวันรัตน์จะขอชีวิตบรรดานายทัพเหล่านี้ไว้
 แต่พระองค์ก็โปรดฯ ให้อภัยโทษไปตีเมืองทวาย ตะนาวศรี เป็นการแก้ตัว (สมเด็จ
 กรมพระยาคำรงราชานุภาพ 2510 : 80-82 , 88 , 95) หรืออีกครั้งหนึ่งที่
 กองทัพพม่ายกมาคือยุทธยาในปี พ.ศ. 2129 โปรดฯ ให้อภัยโทษเจ้าพระยาแก้วแพงเพชร
 ซึ่งบังคับบัญชาในที่กลาโหม ถูกลูกทหารล้อมวังออกไปกันให้ราษฎรทั้งหลายเกี่ยวข้าว
 แดกลับถูกกองทัพพม่าโจมตีแตกพ่ายกลับเข้ามา สมเด็จพระนเรศวรทรงโปรดฯ
 จะให้ลงโทษ แต่สมเด็จพระมหาธรรมราชา พระราชบิดาได้ทูลขอไว้ โดยให้
 เหตุผลว่า "เป็นแต่พอเรือนมิได้เป็นทแกล้วทหาร" (ประชุมพงสาวดาร เล่ม 38
 2512 : 214-217) อาจกล่าวได้ว่า นโยบายการปกครองและการบริหารใน
 สมัยนี้ โดยเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ทรงเน้นระเบียบวินัยที่เข้มงวด
 และการสั่งการบังคับบัญชาที่เด็ดขาด ปูบ่าเห็นใจสำหรับผู้ที่ทำราชการมีความดี
 ความชอบ ลงโทษผู้ที่ทำราชการผิดพลาด คุเหมือนพงสาวดารฉบับวันวลิตจะเนน
 ให้เห็นนโยบายดังกล่าวนี้อย่างชัด บ้างที่ประโยคสั้น ๆ ที่ปรากฏอยู่ในพงสาวดาร
 ฉบับดังกล่าวนี้ ความว่า "รัชสมัยของพระองค์เป็นสมัยที่ปกครองแบบทหารและ
 เข้มงวดมากที่สุดเท่าที่เคยมีมาในสยาม" (วันวลิต 2519 : 77) แม้จะเป็น
 ข้อสังเกตของวันวลิต แต่สะท้อนให้เห็นถึงนโยบายการปกครองที่เข้ม
 กวดแบบทหาร ของยุคสมัยนี้ได้เป็นอย่างดี

หลักการปกครองที่เน้นกฎเกณฑ์และระเบียบวินัยที่เข้มงวด และการบังคับบัญชาที่เด็ดขาด นอกจากมีผลทำให้ขุนนางตกอยู่ภายใต้การควบคุมของกษัตริย์อย่างแน่นหนาแล้ว ยังมีผลสะท้อนไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางผู้ใหญ่ที่เป็นเจ้ากรมและขุนนางระดับรอง ๆ ลงมารวมถึง ขุนหมื่น หัวหมื่น และไพร่พลที่สังกัดกรมกองนั้น ๆ คงมีลักษณะและหลักการปฏิบัติไปในทำนองเดียวกัน ซึ่งน่าจะทำให้อัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งกลายเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงสุดรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ และพระมหาอุปราช แต่เนื่องจากกุศโลบายในการจัดระเบียบการบริหารกรมกองต่าง ๆ ที่มีการแยกสายบังคับบัญชาของกรมกองต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็ฝ่ายทหารหรือฝ่ายพลเรือน ไม่ให้รวมศูนย์อยู่ที่เฉพาะอัครมหาเสนาบดีทั้งสองเท่านั้น อัครมหาเสนาบดี เสนาบดี และเจ้ากรมโดยทั่วไป มีอำนาจบังคับบัญชาเด็ดขาดเฉพาะหน่วยงาน หรือกรมขนาดเล็กที่ขึ้นอยู่ในสังกัดโดยตรงเท่านั้น ไม่คลุมไปถึงกรมอิสระอื่น ๆ แม้จะจัดอยู่ในวงงาน หรือ เครือข่ายงานที่เป็นฝ่ายทหาร หรือพลเรือนก็ตาม ดังนั้นกรมต่าง ๆ จึงเป็นอิสระ และรวมศูนย์ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ ส่วนอัครมหาเสนาบดีทั้งสองก็จะมีแต่อำนาจเฉพาะที่เป็นการดูแลบัญชากรมในวงงานหรือ เครือข่ายเดียวกันเท่านั้น กุศโลบายที่แฝงอยู่ในการจัดระเบียบกรมกองเช่นนี้มีผลทำให้ ขุนนางแตกแยกออกเป็นกลุ่ม ๆ ไม่อาจรวมตัวกันภายใต้ขุนนางที่มีอำนาจผู้หนึ่งผู้ใด ดังนั้นการรวมตัวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพื่อท้าทายอำนาจของกษัตริย์จึง เป็นไปไต่ยาก อันตรายที่จะเกิดจากการกบฏของขุนนางก็จะลดน้อยลงหรือถ้ามีการกบฏก็ไม่มีกำลังสนับสนุนมากนัก ย่อมที่จะต้องถูกรวบปราบได้โดยง่าย แม้ว่าจะไม่ไต่เป็นการ "คัดโอกาส" มีให้ขุนนาง เมืองหลวงรวมตัวกันก่อการกบฏ แต่ "โอกาส" ที่จะประสบความสำเร็จในการชิงอำนาจมีทางเป็นไปไต่คน้อยลงอย่างมาก ในส่วนขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองรอบนอกไม่ไต่จะเป็น เอก โท ศรี ก็ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะก่อการกบฏแยกตัวออกจากเมืองหลวง หรือนำกำลังทัพเขาร่วมกับบรรดาขุนนาง เมืองหลวงยึดอำนาจ เพราะระบบการแบ่งแยก และให้หัวเมืองแต่ละเมืองดวงคู่ระหว่างกัน และเมืองหลวงยังวางกลไกควบคุมในลักษณะต่าง ๆ อีกชั้นหนึ่ง เช่น การตั้งยุวกะบัตร์ การห้ามมิให้เจ้าเมืองพบปะกันเป็นต้น ขุนนางหัวเมืองนับตั้งแต่สมัยนี้ ตลอดไปจนถึงเวลาที่เสียกรุงครั้งที่สอง ไม่มีโอกาสที่จะยกกองกำลังภายใต้การปกครองของตัวเอง เขามารวมชิงอำนาจ

ได้เหมือนอย่างแถกก่อน แต่ตัวเจ้าเมืองและกองกำลังส่วนน้อยที่นำติดตามมาในเมืองหลวง ก็อาจจะสามารถเข้าร่วมด้วยได้ก็เห็นในระยะต่อมา สำหรับพวกเจ้า อาจกล่าวได้ว่า ในสมัยนี้ถูกปิดโอกาสอย่างสิ้นเชิงมิให้เขามามีส่วนในการควบคุมบริหารการปกครอง ยกเว้นพระราชวงศ์ที่เป็นเจ้านายใกล้ชิดจริงๆ เช่น พระอนุชา พระโอรส แต่ก็เฉพาะบางพระองค์เท่านั้น มิใช่ทุกพระองค์ ดังนั้นผลการจัดระเบียบการปกครองและนโยบายการบริหารการปกครองของยุคสมัยนี้ ได้รวมศูนย์เอาการชิงอำนาจและการต่อสู้ทางการเมือง ที่อาจจะเกิดขึ้นจากบรรดาคนชั้นปกครองกลุ่มต่าง ๆ ให้เขามารวมตัวอยู่ที่เมืองหลวง ไม่แต่เท่านั้นยังถึง เอาทรัพยากรและความมั่งคั่งของบรรดาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งหลาย ซึ่งเคยกระจัดกระจายอยู่ภายในหัวเมืองนั้น ๆ มีอันต้องถูกดึงออกไปจากหัวเมือง เช่น ส่วย ภาษีต่าง ๆ แรงงาน เป็นต้น ให้รวมศูนย์อยู่ที่ราชสำนักในเมืองหลวง อันมีผลทำให้บรรดาขุนนาง เสนาบดี ทั้งระดับสูง ระดับต่ำ สามารถคัดลอกผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจเหล่านี้ ส่วนหนึ่งให้เป็นของตนเองก่อนที่จะส่งผ่านถึงทองพระคลังหลวง ตรงกันข้ามหัวเมืองต่าง ๆ ก็จะถูกยากจนลง (เวลส์ 2519 : 174-176)

กล่าวได้ว่า ระบบการปกครองการบริหาร และกุศโลบายทางการเมืองจะเป็นสิ่งที่คอยป้องกันจำกัดมิให้ขุนนางผู้หนึ่งผู้ใด หรือกลุ่มขุนนางมีอำนาจมากเกินไป จนเป็นอันตรายต่อความมั่นคงแห่งราชบัลลังก์ แต่การขยายตัวของระบบการปกครองและการบริหารที่แผ่ขยายออกไปควบคุมทั่วราชอาณาจักรกลับเป็นสิ่งที่สร้างพื้นฐานความเป็นปึกแผ่นให้กับสถาบันขุนนางใหม่ เสถียรภาพเมื่อพิจารณาในอีกด้านหนึ่ง ความเป็นปึกแผ่นของขุนนางที่อิงอยู่กับความมั่นคงของระบบการบริหารและการปกครองเช่นนี้ จะปรากฏผลให้ขุนนางสามารถสั่งสมอำนาจและเศรษฐกิจได้อย่างสืบเนื่อง ซึ่งในระยะต่อมาขุนนางจะใช้พื้นฐานดังกล่าวข้างต้นนี้ก้าวเข้ามา มีบทบาททางการเมืองอีกครั้งหนึ่ง เมื่อถึงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 ผู้วิจัยจะขอเสนอเขียนส่วนหนึ่งของนักประวัติศาสตร์ท่านหนึ่งมาเป็นคำกล่าวสรุปสำหรับฐานะและบทบาทของขุนนางระหว่าง พ.ศ. 2112-2148 ดังนี้

. . . หลังจากความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ที่ระบบราชการของราชอาณาจักร พิสูจน์ให้เห็นจากชัยชนะอันเลื่องลือของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ระบบราชการก็นำปัญหาใหม่ทางการ เมืองมาสู่รัฐบาลกลางของอยุธยา นั่นก็คือ การเพิ่มพูนอำนาจขึ้นอย่างรวดเร็วของขุนนาง สถิติบูรพาพทางการเมืองถูกบันทึกโดยการแย่งชิงอำนาจ หรือล้างอำนาจกันระหว่างขุนนาง และกษัตริย์ ในขณะที่เกี่ยวข้องกับส่วนภูมิภาคอื่นอาจเป็นรากฐานอำนาจของขุนนาง ก็ถูกทอดทิ้ง และถูกลืมมิใหม่ความเข้มแข็ง ไม่ว่าในทางเศรษฐกิจหรือการเมือง ทวยเหตุที่ระบวงวาระจะเป็นอันตรายค่ออำนาจของรัฐบาลกลาง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2529 : 5)

2. อำนาจทางการเมืองของขุนนาง (ระหว่าง พ.ศ. 2148-2172)

สภาวะสงครามและการปกครองที่เข้มงวดเกิดขึ้นในระบะตอนคนพุทธศตวรรษที่ 22 ที่กล่าวข้างต้น แม้จะจำกัดขุนนางให้เป็นเพียงกลไกในการปกครอง แต่ก็ได้สร้างความเข้มแข็งมั่นคงให้กับขุนนาง โดยเฉพาะสถานการณ์สงครามไค่เปิดช่องให้ขุนนางมีอำนาจและบทบาทในการสะสมและควบคุมกำลังพล ไค่เกิดขึ้นและมากกว่าปกติ ทำให้บรรดาขุนนางที่เป็นแม่ทัพนายกองคอย ๆ เติบโตขึ้นมาโดยอาศัยรากฐานการควบคุมกำลังคน เมื่อเริ่มเข้าสู่รัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ สภาวะสงครามอันยาวนานไค่สิ้นสุดลง บ้านเมืองไค่ฟื้นตัวขึ้นมาอีกราวหนึ่ง ภายใตระบบการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจการบริหารอยู่ที่เมืองหลวง โดยมีสถาบันขุนนางที่ไค่รับการ เสริมสร้างให้เป็นกลไกปฏิบัติงานทั่วราชอาณาจักร มีผลทำให้รัฐบาลกลางที่อยุธยาสามารถที่จะดึงศฤทธิพยากรทั้งสิ่งของ วัสดุและแรงงานของหัวเมืองต่าง ๆ มาส่งสมไว้ที่เมืองหลวง เพื่อตอบสนองการค้าต่างประเทศของอยุธยาที่ไค่กลับมารุ่งเรืองขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะการค้าของป่า โดยมีตลาดไค่เป็นตลาดการค้าที่สำคัญมากที่สุดในระยะนี้ และในตลาดที่มีความต้องการสินค้าของป่าอย่างมากจากอยุธยาในปริมาณที่สูงมาก (ปาริชาติ วิลาวรรณ 2528 : 82) และผลอีกประการหนึ่งก็คือทำให้ขุนนางระดับสูงในสวนกลางเติบโตเข้มแข็งมากขึ้น เพราะสามารถใช้อำนาจหน้าที่สั่งสมโภคทรัพย์และผลประโยชน์จากการค้า อันจะเป็นรากฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งที่จะเกื้อหนุนให้ขุนนางสามารถระดมเลกไพร่ในสังกัด หรือบังคับบัญชาเพื่อจรรโลงขอบชายอำนาจทางการเมือง ซึ่งจะปรากฏออกมาให้เห็นอย่างชัดเจนในตอนปลายของสมัยนี้

จะได้รับจากบริษัทอลันดาเท่ากับจำนวนและมูลค่าที่พระราชกำหนดบัญญัติไว้เท่านั้น
 ทำให้ นาย Schouten พอใจมาก เพราะการกำหนดระเบียบแน่นอนเช่นนี้จะทำให้
 v.o.c. ทุนเงินได้ถึง 5,000 กิลเดอร์ (guilders) และ v.o.c. โลงใจ
 ควรวาในอนาคคจะไม่คงครองกับขุนนางและเจาหน้าที่ของหลวงอีกแล้ว
 (รายละเอียดในชีรวัด ณ ปอมเพชร 2529 : 49-55) พระราชกำหนดฉบับนี้
 แม้จะตราในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่ก็น่าจะสะท้อนให้เห็นว่า ลักษณะ
 การแสวงหาผลประโยชน์จากอำนาจหน้าที่ของบรรดาขุนนางส่วนกลาง เช่นนี้จะ
 เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ก่อนหน้านั้นแล้ว ยิ่งกว่านั้นบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั้งในเมือง-
 หลวงและหัวเมืองล้วนสามารถประกอบการค้าส่วนตัวได้อย่างเปิดเผย จกหมาย
 ของพอลคาฮอลันดา ระหว่าง พ.ศ. 2151-2163 กล่าวถึงเรือสินค้าของออกญา
 พระคลัง ออกพระโชศึก ออกพระราไชยา (Opra raditijey) และยังมี
 ใคอ้างว่าเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ไคชักชวนให้พอลคาฮอลันดาเข้ามาค้าขายที่เมือง
 นครศรีธรรมราช (กรมศิลปากร 2513 ช : 21 , 24 , 41 , 58 , 62 ,
 69)

ด้วยเหตุนี้ ความมั่งคั่งร่ำรวยของขุนนาง จึงมีรากฐานส่วนหนึ่งมา
 จากการได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับทั้งทางตรงและโดยอ้อมในกิจกรรมการค้าที่รุ่งเรือง
 อยู่ในระยะนั้น โดยเฉพาะอำนาจหน้าที่อย่างเป็นทางการของขุนนางทำให้พวก
 พอลคาฮอลันดาต่างประเทศต้องพึ่งพาและขอความช่วยเหลือ หรือให้อำนวยความสะดวก
 ในการติดต่อค้าเนนการค้า ดังปรากฏในรายงาน พ.ศ. 2158-2159 ระบุถึง
 รายการสิ่งของนับร้อยรายการที่จะนำมาถ่านลิให้กับบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ของอยุธยา
 (กรมศิลปากร 2512 : 63-69) ความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าที่เกิดขึ้นในระยະ
 นี้ และการขยายตัวของระบบการบริหารปกครอง ทำให้ขุนนางสามารถสั่งสม
 โภคทรัพย์และแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าทั้งโดยอำนาจหน้าที่ตามสายงาน
 อย่างเป็นทางการรวมทั้งการค้าเนนการค้าส่วนตัว หรือการฉ้อราษฎร์บังหลวง
 การรับสินบนทำให้รากฐานเศรษฐกิจของขุนนาง โดยเฉพาะบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่
 ที่มีอำนาจและอิทธิพลในวงราชการและในราชสำนัก มีความมั่งคั่งขึ้นอย่างรวดเร็ว
 การที่กษัตริย์จะควบคุมควยการปราบปรามอย่างเด็ดขาดย่อมอาจจะกระทบกระเทือน
 ต่อการค้าที่กำลังเจริญรุ่งเรือง ดังนั้นจึงต้องมีการบั่นทอนและฉุดคั้งขุนนางมิให้

สามารถสั่งสมความมั่งคั่งได้มากเกินไป ดังปรากฏในบันทึกของวันวลิตว่า สมเด็จพระเอกาทศรถ ใ้คนนำประเพณีปฏิบัติที่ว่า เมื่อขุนนางผู้ใดสิ้นชีวิต ทรัพย์สินสมบัติ 1 ใน 3 ของขุนนางผู้นั้นต้องตกเป็นของพระมหากษัตริย์ และยังมีกำหนดให้บรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ จะต้องถวายเงินบริจาคในนามของหน่วยงานของตน ในการที่พระองค์จะโคตรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์สิ่งหนึ่งสิ่งใด แต่ดูเหมือนวิธีการนี้ แทนที่ขุนนางจะนำเงินส่วนตัวออกมาบริจาค แต่กลับเรียกเอาทั้งขุนนางและเจ้าหน้าที่ในระดับริง ๆ ลงไป (วันวลิต 2519 : 84) และยอมแน่นอนที่บรรดาขุนนางและเจ้าหน้าที่ระดับชั้นต่าง ๆ จะต้องทำการรีดไถเอาทั้งพ่อค้าและประชาชนอีกคนหนึ่ง ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153-2171) อยุรยาโคตราชายสินค้าของป่าให้กับตลาดประเทศญี่ปุ่นในอัตราที่สูงมาก ทั้งในส่วนที่อยุธยาจัดตั้งสำเภาออกไปค้าเอง โดยผ่านหน่วยงานพระคลังสินค้า และในส่วนที่พ่อค้าจากตะวันออก คือ จีน และญี่ปุ่น และพ่อค้าจากตะวันตก เช่น ฮอลันดา ไ้เข้ามารับซื้อสินค้าของป่าจากอยุธยาจัดส่งไปขายยังประเทศญี่ปุ่น (ปาริชาติ วิลาวรรณ 2528 : 158) ความมั่งคั่งของบรรดาขุนนางในรัชกาลนี้จึงยิ่งปรากฏชัดเกินขีด โดยขุนนางก้าวขึ้นมาสู่อำนาจในระดับสูงทั้งในแง่ของการควบคุมกำลังคน และการเขาคบครองโรคทรัพย์ที่เกิดจากการค้า อันนำไปสู่การสร้างฐานอำนาจทางการเมือง ซึ่งในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ปรากฏว่าอย่างน้อยที่สุดมีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นบุคคลที่มั่งคั่งร่ำรวย อาทิเช่น ออกญาฉลาโหม แม่ทัพช้าง ผู้เป็นหนึ่งในบรรดาขุนนางสำคัญ 6 คน และร่ำรวยที่สุดในประเทศ มีข้าทาสมากกว่า 2,000 คน ช่าง 200 เชือกและมังาม ๆ อีกเป็นจำนวนมาก ออกพระหยานน้ำ แม่ทัพม้า เคยเป็นออกญาพระคลังมาก่อน เป็นเวลา 5 ปีกับ 2 เดือน ในขณะที่อยู่ในตำแหน่งได้รวบรวมทรัพย์สินเงินทอง

หมายเหตุ วันวลิต 2913. ในบรรณานุกรม จะเป็น ประชุมพงศาวดาร
 เล่ม 49. (จกหมายเหตุวันวลิต) 2513.

ไว้มากมาย ออกญาก่าแพง (Oya Capheim) ก็เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่อีกคน
 หนึ่งที่มีฐานะร่ำรวยและมีอำนาจมาก (วันวลิต 2513 : 118-119 , 165)
 หรือออกญาเสนาภิมุข ซึ่งมีอำนาจในราชสำนักมากก็เป็นผู้ควบคุมการค้าญี่ปุ่นใน
 อยุรยาและยังมีหุ้นกับพวกพ่อค้าญี่ปุ่น ทั้งปรากฏหลักฐานว่า ออกญาเสนาภิมุข
 หรือยามาคา ผู้นี้ไคสงเรือบรรทุกหนังกวางไปขายถึงประเทศญี่ปุ่น (อ้างใน
 ปิยนาด บุณนาค 2523 : 11)

ในจดหมายเหตุวันวลิต ฉบับแปลเป็นภาษาไทย เป็น ออกญาก่าแพง
 (ประชุมพงศาวดารเล่ม 49 2513) Francis H. Giles เสนอว่า เป็น
 ออกญาก่าแพงสงคราม เจ้าเมืองนครราชสีมา สักคินา 10,000 (1938 : 369)
 ผู้วิจัยได้เรียนปรึกษา กับ คร. ชีรวัด ณ ป้อมเพชร์ ได้ให้ความเห็นเป็นการส่วนตัว
 ว่าจะ เป็น "ออกญาก่าแพง (เพชร์)" มากกว่า เพราะพิจารณาจากลักษณะ
 ทางกริยาภาษาและการสะกดคำของวันวลิต และเอกสารที่อื่น ๆ ไม่ควรที่จะ
 เป็นออกญาก่าแพง ในเอกสารที่ขออนที่กล่าวถึง น้ำท่วมในเมืองพิษณุโลก และ
 ก่าแพงเพชร์ ก็ใช้ " Capheim " (กรมศิลปากร 2513 ข : 222) ออกญา
 ก่าแพงนี้อาจจะเป็น "หลวงก่าแพงรามภักดี" สมุหพระคชบาลขวา สักคินา 3,000
 เอกสารของลาลูแบร์บอกให้ทราบว่า "กรมช่าง" ถูกย้ายจากกรมฝ่ายทหารมาเป็น
 พลเรือนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทั้งนี้ ออกญากลาโหม (พระเจ้า
 ปราสาททองก่อนครองราชย์) จึงไม่มีเหตุผลที่จะต้องเกรงกลัวอำนาจของ
 "ออกญาก่าแพง" (ในกรณีที่เป็น หลวงก่าแพงรามภักดีจริง) ภัยเหตุนี้จึงน่าจะ
 เชื่อว่าเป็น ออกญาก่าแพงเพชร์ ซึ่งมียศตำแหน่งจัดไว้ว่าอยู่ในระดับใกล้เคียงกัน
 มากกว่า อีกทั้งในระบายนั้น บรรดาเจ้าเมืองสำคัญ ๆ ก็ล้วนแต่อยู่ในเมืองหลวง
 ในพงศาวดารฉบับวันวลิตเองก็ระบุไว้ก่อนหนึ่งในท่านองที่อาจทำให้เข้าใจได้ว่า
 ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม "ออกญาก่าแพง" ใควาราชการทั้งทางค่านกลาโหม
 และกรมเมือง (วันวลิต 2519 : 87 เจริงอรรด 123) ออกญาผู้นี้จึงมีอำนาจและ
 ตำแหน่งสูงมาตั้งแต่ก่อนที่พระเจ้าปราสาททองจะได้เป็นออกญาโหมแล้ว

โลกทรัพย์และความมั่งคั่งที่เกิดจากการเข้าร่วมในการค้า นับเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้บรรดาขุนนางสั่งสมอำนาจและเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว และเริ่มแสดงบทบาทในการช่วงชิงอำนาจในราชสำนักอีกวาระหนึ่ง ระหว่างปลายรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ถึงปีแรก ๆ ของรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153-2155) มีเอกสารร่วมสมัยและใกล้เคียงใกล้เคียงถึงเหตุการณ์ของระยะนี้ปรากฏอยู่ในจดหมายของพ่อค้าฮอลันดาที่อยู่ที่กรุงศรีอยุธยาสองคน คือ Cornelis van Nijenrode และ Maerten Houtman ถึง Heynrick Janss. ที่ปัตตานี ลงวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2155 (รายละเอียดในกรมศิลปากร 2513 ข : 33-40) Peter Floris ชาวคัทซ์ที่ทำงานให้กับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ เป็นบุคคลร่วมสมัยอีกคนหนึ่งที่ได้บันทึกรวบรวมเขียนขึ้นจากจดหมายติดต่อกันระหว่างเขากับบลูคัส แอนท์ยูนิส และเจ้าหน้าที่อังกฤษที่อยุธยา และคงเขียนจดหมายเหล่านี้เสร็จสมบูรณ์ไม่นานก่อนปี พ.ศ. 2168 (*อนันตชัย เล่าหะพันธุ์ และวินัย พงศ์ศรีเพียร 2528 : 9, 28) และเอกสารของ Sprinckel นายทางฮอลันดาประจำปัตตานีตอนคนรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม** (ขจร สุขพานิช, ในวุฒิชัย มุลศิลป์ บรรณาธิการ 2523 : 93) และพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ใกล้เคียงถึงเหตุการณ์ในระบายนั้นไว้เช่นกัน แต่ดูเหมือนหลักฐานทั้งที่ร่วมสมัย และที่ร่วมขึ้นสมัยหลังหลายร้อยปี ชัดแย้งกันและมีความสับสนมาก โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่ารัชกาลสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์มีจริงหรือไม่ ซึ่งศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช ได้ทำการวิเคราะห์อย่างละเอียดและเสนอว่า เอกสารของ van Nijenrode และ Houtman และ Peter Floris บุคิตองกันว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ครองราชย์

รายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์ในคำแปลภาษาไทยระหว่างหน้า 10-12 และฉบับคำแปลภาษาอังกฤษ (Floris 1934 : 45-58)

**ข้อความบางตอนที่กล่าวถึงเหตุการณ์ปรากฏอยู่ในเชิงอรรถที่ 26 ในบทความเรื่องสอบศักราชปีรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ (ขจร สุขพานิช, ในวุฒิชัย มุลศิลป์ บรรณาธิการ 2523 : 150)

ตั้งแต่ พ.ศ. 2153 (ค.ศ. 1610) ทรงได้รับบาดเจ็บจากการถูกลอบยิง เมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2154 (ค.ศ. 1611) และโคครองราชย์สืบต่อมาอีกนาน ส่วนเอกสารของ Sprinckel น่าจะทำให้เชื่อได้ว่า สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ โคชินครองราชย์เป็นกษัตริย์ แต่จะครองไคกี่วัน ทราบไม่ได้ (กุขจร สุขพานิช, ในวชิรัชย์ มุลศิลป์ บรรณาธิการ 2523 : 87-99 , 148-150) ปัจจุบันโคพบเอกสารของฮอลันดา ลงวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2186 (ค.ศ. 1643) กล่าวถึงโอรสของกษัตริย์องค์ที่พระเนตรบอดโคถูกสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สำเร็จโทษ เมื่อมีพระชันษา 22-23 ปี ถ้าเอกสารกัทซ์ดังกล่าวถูกต้อง สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ คงยังคงมีพระชนมอยู่จนถึงอย่างน้อยที่สุด พ.ศ. 2163 (ค.ศ. 1620) (Dhiravat na Pombejra 1984 : 122 , 129) แสดงว่าสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์โคเสวยราชย์เป็นพระมหากษัตริย์จริง เนื่องจากเอกสารกัทซ์เรียกพระองค์ว่า "The Blind King" ซึ่งตรงกับพงศาวดารที่กล่าวว่า พระองค์เสด็จพระเนตรไปข้างหนึ่ง (ประชุมพงศาวดารเล่ม 39 2512 : 96) แต่คงจะครองราชย์ไคไม่กี่วัน เพราะเกิดกบฏ "ออกญากรมนายไวย" (Ochi Chronowi ตามเอกสารของ Sprinckel) หรือ "เจ้ากรมนายไวย" (Jockrommewaye ตามเอกสารของ Floris) การกบฏครั้งนี้คงมีส่วนเกี่ยวข้องกับการที่พระองค์ต้องพ้นจากราชบัลลังก์ไคโดยเหตุใดเหตุหนึ่ง แล้วอนุชาคือ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม โคชินครองราชย์ต่อมา สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ยังมีพระชนม์ชีพนอกเสวครณัทร้อยอย่างน้อยที่สุดก็ถึงปี พ.ศ. 2163 จึงทรงสามารถมีพระราชโอรสพระชันษา 22-23 ปี ซึ่งถูกสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสำเร็จโทษในปี พ.ศ. 2186 ดังที่ปรากฏในเอกสารกัทซ์

"ออกญากรมนายไวย" น่าจะตรงกับ "จะหมื่นไวยวรรณาด" ตำแหน่งหน้าที่ เป็นหนึ่งในสี่หัวหน้ามหาดเล็กรักษาพระองค์ ศักดินา 1,000 แคว "ออกญากรมนายไวย" คนนี้ คงเป็นที่โปรดปรานไว้วางพระทัย จึงได้รับบรรดาศักดิ์สูงถึง "ออกญา" และยังเป็นผู้บังคับบัญชากองทหารอาสาญี่ปุ่นควย เอกสารของ Floris ว่า เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่คนสำคัญที่มีข้าทาสบริวารมากมาย มีกองทหารญี่ปุ่นจำนวน 280 คนในบังคับบัญชา เป็นผู้ทูลยุยงให้สมเด็จพระเอกาทศรถ สำเร็จโทษพระโอรสองค์ใหญ่ และเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว "ออกญากรมนายไวย" นี้

โลกออกการยกย่องการเพื่อยึดอำนาจโดยมีความประสงค์จะขึ้นครองราชย์เป็น
 กษัตริย์ แต่ถูกพระโอรสองค์ที่สองของสมเด็จพระเอกาทศรถ จับประหารชีวิต
 เสียก่อน พวกทหารผู้ป่วนโกรธแค้นที่เจ้านายของตน "ออกญากรมนายไว" ถูก
 ประหาร จึงโค่นเขาโจมตีพระราชวัง และจับองค์กษัตริย์บีบบังคับให้พระองค์
 ส่งขุนนางคนสนิท 4 คนที่เป็นคนเหตุให้เจ้านายของพวกเขาต้องเสียชีวิต โค่นจับ
 พระสงฆ์เป็นคู่ประกัน แล้วยึดทรัพย์สินเป็นจำนวนมากได้แล้ว ก็ถอนตัวออกไป
 พระเจาลานซางโค่นราชชาวนีจึงยกกองทัพมาเพื่อโจมตีอยุธยา (Floris
 1934 : 56-58 ; อนันต์ชัย เลหาะพันธุ์ และวินัย พงศ์ศรีเพียร 2528 : 21-22)
 คูเหมือนเรื่องราวในตอนี้ตรงกับจดหมายของ Nijenrode และ Houtman
 ลงวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2155 กล่าวว่า คนของออกญากำแพงเพชร
 (Oijja Kimpmet) พยายามปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดินเมื่อวันที่ 19
 พฤศจิกายน (พ.ศ. 2154) พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงทราบเจ็ญ ผู้ร้ายและพรรคพวก
 ถูกลงโทษ และในวันเดียวกัน พวกผู้ป่วนถูขับไล่ออกจากเพชรบุรี ระหว่างนี้
 "เจ้าฟารนะ" (Tioufa Tanaw) โค่นไปลานซาง และนำพวกลานซาง
 ลงมาโจมตีอยุธยา (กรมศิลปากร 2513 ข : 36-39) ในเอกสารของ
 Sprinckel กล่าวไปในทำนองเดียวกัน แต่ต่างในสาระบางประการ ความว่า
 หัวหน้าขบด คือ ออกพระนายไว โค่นวางแผนยึดอำนาจตั้งแต่ปลายรัชกาลสมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถ แต่ไม่สำเร็จ และพยายามที่จะก่อการอีกภายหลังที่กษัตริย์สิ้น
 พระชนม์แล้ว แต่ประชาชนและพวกฮอลันดาสันนิษฐานพระโอรสให้เป็นกษัตริย์
 ภายหลังจากนั้นโค่นสิ้นพระชนม์ พระอนุชาองค์เล็กจึงโค่นขึ้นครองราชย์ต่อมา
 (อางในซจร สุขพานิช, ในวชิชัย มุลศิลป์ บรรณาธิการ 2523 : 149-150)
 วันวลิตกล่าวว่า พระเจ้าทรงธรรม ถูกชาวผู้ป่วนจับพระองค์ไว้ เพื่อเรียกร้อง
 ผลประโยชน์ต่าง ๆ (วันวลิต 2519 : 85-86) แม้ว่าเอกสารร่วมสมัยทั้ง
 4 รายการจะมีความแตกต่างกันทั้งในส่วนที่เป็นรายละเอียดและสาระสำคัญบาง
 ประเด็นก็ตาม แต่สิ่งที่เหมือนกันก็คือ "ขุนนาง" โลกออกการเพื่อยึดอำนาจ กล่าว
 ใคว่า เกิดขึ้นทันทีที่สมเด็จพระเอกาทศรถสิ้นพระชนม์ แม้จะไม่สำเร็จแต่ก็แสดง
 ให้เห็นว่า ขุนนางโค่นกลับมาเรื่องอำนาจอีกครั้งหนึ่ง จนถึงกับคิดจะตั้งตัวเองขึ้น
 เป็นพระมหากษัตริย์ เอกสารร่วมสมัยระบุว่า พระมหากษัตริย์ที่โค่นขึ้นครองราชย์

ภายหลัง เหตุการณ์กบฏสงบลง ยังมีพระชันษาเยาว์ วันวลิตระบุว่า พระเจ้า
ทรงธรรม/อินทราชา ครองราชย์เมื่อพระชันษา 19 ปีเท่านั้น พระองค์จึงน่าที่จะ
ได้รับการสนับสนุนจากบรรดาขุนนางให้ขึ้นครองราชย์ สืบต่อจากพระเชษฐาของ
พระองค์ (สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์) ที่ต้องหลุกจากราชบัลลังก์จากเหตุการณ์
กบฏของ "ออกญากรมพระนายไว" พระองค์จึงไม่ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการ
ปกครองบ้านเมือง จึงจะเห็นได้ว่าในรัชกาลนี้ทรงปล่อยให้บรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่
ทั้งหลาย มีอิสระในการทำการค้าคองข้างมากจนสามารถสร้างฐานะและอำนาจ
ทางการเมืองและมีอิทธิพลในราชสำนักได้อย่างกว้างขวาง แต่ก็ไม่มีขุนนางผู้หนึ่ง
ผู้ใดสามารถคุมอำนาจได้เด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว จึงจะเห็นได้ในตอนปลายรัชกาล
สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ปัญหาการสืบราชสมบัติทำให้บรรดาขุนนางสำคัญ ๆ
แบ่งแยกกันออกเป็นกลุ่ม ๆ ทั้งนี้ กลุ่มแรกมี ออกญาศรีวรวงศ์ เป็นผู้นำ มีหน้าที่
ควบคุมดูแลพระราชวัง เป็นคนสนิทและเป็นพระญาติกับสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม
โดยออกญาศรีธรรมมาธิราช บิดาของออกญาศรีวรวงศ์ (ซึ่งต่อมาได้เป็นออกญา
กลาโหม และพระเจ้าปราสาททอง) เป็นพี่ชายคนโตของพระชนนีของพระเจ้า
ทรงธรรม (ประชุมพงสาวดาร เล่ม 49 2513 : 145 ; ขจร สุขพานิช, ใน
วชิรย์ มุลศิลป์ บรรณาธิการ 2523 : 130) ออกญาศรีวรวงศ์เป็นหัวหน้าของ
กลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่ต้องการมอบ
ราชสมบัติให้กับพระเชษฐา พระโอรส. หลักฐานบางแห่งระบุว่า ออกญาศรีวรวงศ์
กับออกญาเสนาภิมุข มีข้อตกลงกันว่า เมื่อสนับสนุนพระเชษฐาขึ้นครองราชย์แล้ว
ทั้งสองจะผลัดกันเป็นเจ้าราชการคนละปี (ประชุมพงสาวดาร เล่ม 13 2507
: 183) ขุนนางกลุ่มที่สอง ได้แก่กลุ่มที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ พระอนุชาของสมเด็จพระ
เจ้าทรงธรรมให้ขึ้นครองราชย์ ขุนนางที่สนับสนุนคือ ออกญากลาโหม
พระทายน้า ออกหลวงธรรมไตรโลกย์ ออกพระศรีเสาวราชและออกพระจุฬา (วันวลิต
2513 : 111 , 118-119) ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นขุนนางระดับสูงของกรมกลาโหม

ไม่ปรากฏในทำเนียบพระโอรสการตำแหน่งนาทั้งสองฉบับ น่าจะเป็น
ราชทินนามที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพระราชทานให้เป็นการเฉพาะตัว (Giles
1938 : 366)

ทั้งสิ้น ยกเว้นออกพระจุฬา ที่เป็นขุนนางสังกัดกรมพระคลัง และมีขุนนางอื่น ๆ อีก ที่สำคัญคือ ออกหลวงมงคล เป็นผู้ที่เข้มแข็งและเป็นขุนนางสำคัญอีกคนหนึ่ง ที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ ขุนนางกลุ่มนี้มีฐานกำลังทั้งในราชสำนักและที่เมือง เพชรบุรี จึงเป็นกลุ่มที่มีความเข้มแข็งมากกว่ากลุ่มขุนนางอื่น ๆ ดังปรากฏว่าเป็นกลุ่มขุนนางกลุ่มเดียวที่กล้าคัดค้านพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมในที่ประชุมขุนนางอย่างเปิดเผย ทำให้สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมกับออกญาศรีวรวงศ์ของหาพันธมิตรมาสนับสนุนโดยการเกลี้ยกล่อม ออกญาเสนาภิมุข เจ้ากรมทหารอาสาญี่ปุ่น และทางฝ่ายตรงข้ามก็โศมาเกลี้ยกล่อมขุนนางญี่ปุ่นผู้ให้เขาเป็นพวกด้วยเช่นกัน ทำให้ออกญาเสนาภิมุขในระยะแรก ๆ ก็แบ่งรับแบ่งสู้ แต่ภายหลังก็เข้าร่วมกับฝ่ายของกษัตริย์ ดังนั้น ออกญาเสนาภิมุข จึงเป็นขุนนางที่มีอำนาจสูง และจัดเป็นกลุ่มอำนาจอีกกลุ่มหนึ่ง ส่วนขุนนางสำคัญอีกกลุ่มหนึ่งอาจจัดเขาเป็นกลุ่มที่สี่ คือ ออกญากำแพง ท่านผู้นี้เป็นขุนนางอาวุโส เป็นผู้มีชาติสาสยวิวารและอำนาจมากที่สุดคนหนึ่ง ออกญาศรีวรวงศ์ จึงโคเกรงกลัวและต้องการดึงขุนนางผู้นี้และพรรคพวกให้มาสนับสนุน ดังจะเห็นในระยะต่อมาว่า ออกญาศรีวรวงศ์ ภายหลังจากโคเป็น ออกญาคลาโหม ในรัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราช โคเป็นบุตรบุญธรรมของขุนนางผู้นี้และรับปากว่า จะยกออกญากำแพงขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ ภายหลังจากร่วมมือกันกำจัด สมเด็จพระเชษฐาธิราช จากราชบัลลังก์แล้ว ดังนั้น ออกญากำแพง คงเป็นขุมกำลังที่มีอำนาจและอิทธิพลในราชสำนักอีกกลุ่มหนึ่ง นอกจากนี้แล้วยังมีขุนนางอีกจำนวนไม่น้อยที่วางตัวเป็นกลาง ซึ่งพร้อมที่จะสนับสนุนฝ่ายใดก็ได้ ถ้าฝ่ายนั้นสามารถกุมอำนาจในราชสำนักได้ การแบ่ง เป็นกลุ่มหลายกลุ่มเช่นนี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากโครงสร้างการบริหารของอยุธยา โคจักษ์ก็อยู่ในตัวมีให้ขุนนางผู้นี้ผู้ใดมีตำแหน่งสูงสุดในระบบบริหารแต่เพียงผู้เดียว และอีกประการหนึ่ง คงเป็นผลมาจากกุศโลบายทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ที่สามารถ "เล่นการเมือง" ในราชสำนักโคได้อย่างเหมาะสม กล่าวคือ ไม่ปล่อยให้ขุนนางกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งผูกขาดแต่เพียงกลุ่มเดียว ในการแสวงหาโภคทรัพย์ และความมั่งคั่งจากการค้า ทำให้เกิดกลุ่มขุนนางที่มีความร่ำรวยและมั่งคั่งคานอำนาจในระหว่างกัน แต่สภาพการณ์เช่นนี้จะทำให้เกิดปัญหาการสืบราชสมบัติในตอนปลายรัชกาล และเปิดโอกาสให้ขุนนางบางคน

อย่าง เช่น ออกญาเก่าแพง และออกญาศรีวรวงศ์ ทำเนิการก้าวขึ้นสู่
ตำแหน่งกษัตริย์เสียเอง

การร่วมมือกันระหว่าง ออกญาศรีวรวงศ์ ออกญาเก่าแพง และออกญา
เสนาภิมุข ในการต่อต้านขุนนางฝ่ายที่สนับสนุนพระศรีศิลป์ นับเป็นเพียงการ
ร่วมมือชั่วคราวระหว่างกันเท่านั้น การกวาดล้างกลุ่มขุนนางปฏิบัติกลุ่มใหญ่ที่สุด
ให้หมดไปจากระบบการบริหารและในราชสำนัก ก่อให้กุล อำนาจในราชสำนัก
เปลี่ยนแปลงไป โดยกลุ่มออกญาศรีวรวงศ์และน้องชายโคเข้าแทนที่กลุ่มขุนนางที่
โคสนับสนุนพระศรีศิลป์ พร้อมกันนี้ก็เท่ากับกำจัดอำนาจของเจ้านายราชวงศ์ลง
เหลือเพียง สมเด็จพระเชษฐาธิราชที่โคขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ โดยมีกลุ่ม
ขุนนางสนับสนุนอยู่ส่วนหนึ่ง แต่ไม่แน่นอนเท่ากับกำลังขุนนางที่สนับสนุนพระศรีศิลป์
การกำจัดพระศรีศิลป์จึงเท่ากับทำให้ "พระราชวงศ์สุโขทัย" ที่ปกครองอยุธยา
มาแต่หลัง เสียดรุ่งครั้งที่ 1 อ่อนกำลังลงมากยิ่งขึ้น เพราะบรรดาพระราชวงศ์ที่
เป็นโอรสที่ยังทรงพระเยาว์อยู่ และไม่ปรากฏหลักฐานว่า มีเจ้านายพระราชวงศ์
ผู้ใหญ่พระองค์ไหนที่คุมกำลังพอที่จะมีบทบาททางการเมืองได้แม้แต่เพียงองค์เดียว
เท่ากับว่า พระราชวงศ์ตกอยู่ในอิทธิพลของออกญาศรีวรวงศ์ ซึ่งโครับแต่งตั้งให้
เป็น ออกญากลาโหม แทนออกญากลาโหมคนก่อนที่เป็นฝ่ายพระศรีศิลป์และถูกกำจัด
กวาดล้างไปเกือบจะทันทีที่พระเจ้าทรงธรรมสิ้นพระชนม์ ส่วนน้องชายโคดำรง
ตำแหน่ง ออกญาศรีวรวงศ์ แทน น่าจะเป็นขุนนางที่อยู่ในกลุ่มของขุนนางสองพี่น้อง
นี้ที่โครับตำแหน่งควบคุมกำลังแทนที่ฝ่ายขุนนางที่สูญเสียอำนาจ เพียงแต่วันลิด
ไม่โคกล่าวถึง สำหรับผลประโยชน์ที่ออกญาเสนาภิมุข และออกญาเก่าแพง
โครับอย่างแน่นอน คือ ทรัพย์สินเงินทอง ชาติาสบวิวารต่าง ๆ ของบรรดาเหล่า
ขุนนางที่ถูกประหารชีวิต หรือถูกถอดจากตำแหน่ง หรือต้องโทษ

อำนาจของออกญาศรีวรวงศ์ ซึ่งโคเป็นออกญากลาโหม โคเพิ่มมาก
ยิ่งขึ้นภายหลังปราบกบฏพระศรีศิลป์ที่เพชรบุรีลงได้แล้ว ดังที่วันลิดรายงานไว้ว่า
ออกญากลาโหมแสดงตนเป็นมิตรกับขุนนางทุก ๆ คน ออกญากลาโหมโคจัดพิธีเฝ้า
ศพน้องชาย (คนหนึ่ง) อย่างใหญ่โต มีขุนนางไปร่วมศพน้อยมากมาย ออกญากลาโหม
และขุนนางที่เป็นพรรคพวกโคสร้างสถานการณืบีบบังคับให้บรรดาขุนนางส่วนใหญ่

ที่มาร่วมงานพิธีนี้ ต้องจ่ายอมเขาร่วมแผนการโจมตีพระราชวัง และปลดสมเด็จ
 พระเชษฐาธิราชจากราชบัลลังก์ โดยอ้างว่ากษัตริย์จะทรงลงอาญาอย่างหนักแก่
 บรรดาขุนนางทุกคนที่ไ้มาร่วมในงานพิธีเผาศพนี ก่อนที่จะดำเนินตามแผนการ
 ออกญากลาโหมและออกญาศรีวรวงศ์ของชาย เกรงว่า ออกญากำแพง
 ขุนนางอาวุโสที่มีอำนาจมากที่สุดคนหนึ่ง จะเข้าข้างฝ่ายสมเด็จพระเชษฐาธิราช
 เพราะขุนนางผู้นี้เป็นเพียงขุนนางในราชสำนักไม่กี่คนที่ไม่ได้มาร่วมในพิธีเผาศพ
 ที่ออกญากลาโหมจักขึ้น และไม่ได้อยู่ในสถานการณ์ที่จะถูกบีบบังคับให้เข้าร่วมก่อการ
 กับออกญากลาโหม เพื่อให้ออกญากำแพงวางใจ ออกญากลาโหมและออกญา
 ศรีวรวงศ์ ใ้ขอให้ออกญากำแพงรับเป็นบุตรบุญธรรม พร้อมทั้งใ้ให้ค้ำประกันว่าจะ
 ยกออกญากำแพงมีคานบุญธรรมขึ้นครองราชย์ เมื่อกำจัดสมเด็จพระเชษฐาธิราช
 จากราชบัลลังก์ไ้แล้ว (วันวลิต 2513 : 165-167) ในการโจมตีพระราชวัง
 ตามแผนการครั้งนี้ มีเหล่าทหารญี่ปุ่นเข้าร่วมอยู่ในกองกำลังของออกญากลาโหม
 ค้วย (วันวลิต 2513 : 169) อีกทั้งออกญากลาโหมยังไ้ปรึกษากับออกญาเสนาภิมุข
 เกี่ยวกับการกำหนดผู้ที่จะสืบราชสมบัติ (วันวลิต 2513 : 180-184) ออกญาเสนาภิมุข
 จึงน่าจะมีส่วนร่วมในการก่อการครั้งนี้ แต่อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่า ออกญา-
 เสนาภิมุขก็มิไ้ได้อยู่ใ้อำนาจของออกญากลาโหม แต่ตรงข้ามออกญากลาโหมกลับ
 เกรงกลัวบุคคลผู้นี้และกองทัพญี่ปุ่นอย่างมาก ออกญาเสนาภิมุขไ้เคยช่วยชีวิต
 ออกพระศรีเสาวราช และออกพระเจ้าฟ้า ซึ่งเป็นขุนนางฝ่ายที่สนับสนุนพระศรีศิลป์
 มีโหดของโหมประหาร และเมื่อปลงพระชนม์สมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้ว ออกญา
 เสนาภิมุขก็เป็นผู้ที่แสดงออกอย่างซัดแจ้งว่า จะค้ำคานมีให้บุคคลที่ไม่ไ้เป็น
 พระราชวงศ์ของพระเจ้าทรงธรรมไ้ขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างเด็ดขาด อีกทั้งยังไ้
 แสดงความเศร้าโศกเสียใจและความไม่พอใจที่มีการประหารออกญากำแพง
 เพราะทั้งสองเป็นสหายกัน และขุนนางญี่ปุ่นผู้นี้ไ้แสดงอาการทำทายเป็นอำนาจของ
 ออกญากลาโหมในฐานะผู้สำเร็จราชการควยการไม่ไปประชุมขุนนางที่พระราชวัง
 เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความไม่พอใจครั้งนี้

เมื่อออกญากลาโหมไ้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลสมเด็จพระ
 พระอาทิตย์วงศ์แล้วก็กล่าวโทษ ออกญากำแพงว่ามีภัยไ้สูงคิดการเป็นใหญ่
 ทั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงอาศัยพระราชอำนาจของ เยาวกษัตริย์จับกุมและ

ประหารชีวิตออกญาเก่าแพงเสีย จากนั้นออกญากลาโหมก็หาทางกันออกญาเสนาภิมุข และบรรดาทหารอาสาญี่ปุ่นให้ออกไปพ้นเขตเมืองหลวง โดยอ้างว่า เมืองนครศรีธรรมราชบฏ จึงจำเป็นต้องส่งออกญาเสนาภิมุขให้ยกกองทัพไปปราบ พร้อมทั้งแต่งตั้งให้เป็น เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชคนใหม่ คำสั่งนี้ในนามพระบรมราชโองการของกษัตริย์ ออกญาเสนาภิมุขจึงไม่อาจที่จะชักขึ้นได้ อีกประการหนึ่ง ออกญากลาโหมก็ควบคุมอำนาจในราชสำนักได้ทั้งหมด รวมทั้งบรรดาขุนนางทั้งหลายที่ล้วนแล้วแต่อยู่ในอำนาจของออกญากลาโหม และสถานการณ์ของออกญาเสนาภิมุขก็อยู่ในช่วงคับขันเพราะมีการปลอญข่าวลือว่า ออกญาเสนาภิมุขและกองทหารอาสาศึกจะร่วมมือกับ พวกฮอลันดาในการเข้าโจมตีพระราชวัง ข่าวลือเช่นนี้มีบีบบังคับให้ออกญาเสนาภิมุขจำต้องยอมรับตำแหน่ง เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช พร้อมควยกองทหารญี่ปุ่นในบังคับบัญชาทั้งหมดออกจากเมืองหลวง และไม่นาน ออกญาเสนาภิมุขก็ถึงแก่กรรมควยยาพิษ (วันวลิต 2513 : 217-218)

ถึงตอนนี้ไม่มีอุปสรรคใด ๆ ที่จะมาขัดขวางการขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ของออกญากลาโหมผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งคุมอำนาจอยู่เหนือบรรดาพระราชวงศ์ และขุนนางทั้งหมดแต่เพียงผู้เดียว ออกญากลาโหมได้ถอดสมเด็จพะอาทิตยวงศ์ออกจากราชสมบัติและสำเร็จโทษ และไต่ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพะเจ้าปราสาททอง

การขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองสูงสุดจากขุนนางสู่ฐานะพระมหากษัตริย์ของพระเจ้าปราสาททอง ส่วนหนึ่ง เป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบการบริหารราชการ ทำให้ขุนนางมีความมั่นคงในฐานะและหน้าที่ราชการ และมีบทบาทสำคัญในการบริหารและการปกครองความการขยายตัวของบ้านเมือง ประกอบการขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้ขุนนางได้เข้าไปพัวพันเกี่ยวข้องกับการค้า เน้นการคิดค่าทางการค้าทางใดทางหนึ่งไม่โดยทางตรงในฐานะเจ้าหน้าที่ของรัฐ ก็โดยทางอ้อม เช่น ขุนนางดำเนินการค้าด้วยตนเอง เป็นตัวกลางให้พ่อค้าคิดค้อเป็นคน ทลอคจนสามารถใช้อำนาจหน้าที่ในตำแหน่งสนับสนุนการแสวงหาผลประโยชน์จากการค้า โดยเฉพาะตำแหน่งออกญากลาโหม ที่พระองค์ได้ดำรงอยู่ก่อนนั้น ถือได้ว่าเป็นตำแหน่งสำคัญของขุนนางฝ่ายทหาร มีอำนาจหน้าที่ทั้งใน

การควบคุมกำลังคนและในด้านการค้า ซึ่งจะเป็นรากฐานอันสำคัญยิ่งที่จะเกื้อหนุนให้พระองค์ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดิน ปรากฏหลักฐานอย่างสม่ำเสมอว่าตำแหน่งออกญากลาโหมมักเป็นผู้ที่มีทั้งความรู้ภัยโลกทรัพย์และกำลังคน หลักฐานจากบันทึกพ่อค้าชาวอังกฤษหนึ่งลงปี พ.ศ. 2159 (ค.ศ. 1616) กล่าวว่า "กลาโหม" เป็นขุนนางคนสำคัญที่พ่อค้าต่างประเทศจะต้องมาติดต่อกว เช่น การขอคำแนะนำปรึกษาในเรื่องเกี่ยวกับการซื้อสินค้า หรือขอความช่วยเหลือในการจัดหาสินค้า ซึ่งพ่อค้าต่างประเทศจะนำของกำนัลอย่างที่มีราคาแพงมอบให้เป็นการตอบแทน (กรมศิลปากร 2512 : 58-59 , 61) การดำรงตำแหน่งออกญากลาโหมของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง น่าจะได้รับผลประโยชน์ในลักษณะดังกล่าวด้วย แต่เนื่องจากโครงสร้างการบริหารและการปกครองของอยุธยาจำกัดมิให้ขุนนางตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งมีอำนาจบังคับบัญชาอย่างเด็ดขาดเหนือขุนนางทั้งหมดหรือส่วนใหญ่ แต่เป็นลักษณะถ่วงดุล อำนาจกันเองในระหว่างขุนนาง ประกอบกับนโยบายของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่ปล่อยให้ขุนนางสามารถดำเนินและติดต่อกับทางการค้าของตนเองได้อย่างค่อนข้างสะดวก ทำให้บรรดาขุนนางมีอำนาจทั้งในระบบบริหารและฐานะทางเศรษฐกิจที่มีทั้งมากมายหลายคน จึงเป็นการยากต่อการที่ ออกญากลาโหม (พระเจ้าปราสาททอง) จะสามารถคุมอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจไว้ได้แต่เพียงผู้เดียว ดังนั้นการดำเนินกลอุบายต่าง ๆ เพื่อจำกัดบรรดาขุนนางที่มีอำนาจเหล่านี้ นับเป็นสิ่งที่แสดงถึงความสามารถและอดทนของออกญากลาโหมว่า มีมากเป็นพิเศษเหนือบุคคลทั่วไป จนทำให้สามารถควบคุมขุนนางทั้งหมดภายใต้อำนาจ จากนั้นจึงก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ และนโยบายการควบคุมทางการเมืองและเศรษฐกิจที่มีต่อขุนนางภายหลังที่ไคทรงขึ้นครองราชย์แล้ว จะนำความอ่อนเปลี้ยให้แก่ขุนนางอย่างมาก อันจะทำให้บทบาทและฐานะของขุนนางที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเมืองตกต่ำลงในระยะประมาทครั้งศวรรษแห่งอายุของราชวงศ์ปราสาททอง ที่ไคสถาปนาขึ้นมา

3. การควบคุมและการต่อสู้ทางการเมือง (ระหว่าง พ.ศ. 2172-2251)

ในระยะแรกที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองไคขึ้นครองราชสมบัติในปี พ.ศ. 2172 บรรดาขุนนางทั้งหลายไม่อยู่ในฐานะที่จะแข็งข้อหรือก่อการกบฏ

คอประองค์ไค่ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่คุมอำนาจและมีฐานะที่ร่ำรวยมั่งคั่งที่คงตัว เป็น
 ปฏิบัติ หรือไม่ยอมอ่อนน้อมอยู่ที่อำนาจไค่ถูกลาจ๊กกลางออกไปจากราชสำนัก
 บรรดาขุนนางที่คุมอำนาจและมีฐานะที่มั่งคั่งก็ล้วนแล้วแต่เป็นสมัครพรรคพวกไกล้ซึก
 ที่ร่วมมือกับพระองค์มาตั้งแต่คน เช่น พระอนุชา ซึ่งไค่เป็นออกญาศรีวรวงศ์ ก็ไค่
 เป็นวังหน้า หรือที่คัทซ เรียกว่า "ฝ่ายหน้า" ออกญาพระคลัง ผู้สนับสนุนคนสำคัญ
 ซึ่งพระองค์เคยสัญญาว่าจะให้เป็น "ฝ่ายหน้า" แต่ก็ทรงแต่งตั้งให้เป็นเพียง ออกญา
 สวรรคโลกก่อน ต่อมาจึงไค่เป็น ออกญาพิษณุโลก (Dhiravat na Pombejra
 1984 : 173-174) และผู้สนับสนุนคนสำคัญอีกคนหนึ่งคือ ออกญายมราช นั้น
 พระมารดาของพระเจ้าปราสาททอง ไค่นำมาเลี้ยงไว้ตั้งแต่เล็กกับพระเจ้า
 ปราสาททอง แต่อยู่ในฐานะคำทอຍและไค่ทำงานที่สำคัญให้กับพระองค์ในคราว
 แย่งราชสมบัติ ไค่รับการปูนบำเหน็จรางวัลให้เป็น ออกญาจักรี (ประชุมพงสาวดาร
 เล่ม 49 2513 : 252) คงจะมีขุนนางอื่น ๆ ที่เป็นสมัครพรรคพวกที่ช่วยให้
 พระเจ้าปราสาททองไค่ขึ้นครองราชย์ แคว้นวลิตและเอกสารร่วมสมัยอื่น ๆ มีไค่
 มีการบันทึกไว้ว่ามีไค่รบาง

แม้ว่าขุนนางไกล้ซึกเหล่านี้จะอยู่ในตำแหน่งสูงที่คุมอำนาจและมีฐานะที่
 มั่งคั่ง แต่กลุ่มขุนนางเหล่านี้ก็ไม่อาจที่จะรวมตัวกันไค่ ทั้งนี้เพราะ พระอนุชา
 ซึ่งเป็น "ฝ่ายหน้า" และออกญาพิษณุโลก (ออกญาพระคลัง) ไค่แข่งชันกันเพื่อ
 คำรงตำแหน่ง "ฝ่ายหน้า" และในปี พ.ศ. 2179 ออกญาพิษณุโลก และขุนนางที่
 เป็นพรรคพวกคือ ออกญาวัง ออกญายมราช ไค่กล่าวหาว่า พระอนุชา จะชิง
 ราชบัลลังก์ (กรมศิลปากร 2513 ข : 140 , 178) และออกญาพิษณุโลก
 ก็ยังมีเรื่องขัดแย้งกับ ออกญาจักรี (ออกญายมราช) (ประชุมพงสาวดาร เล่ม 49
 2513 : 248-249) พระเจ้าปราสาททองเองก็ไม่ไค่ทรงไว้วางพระทัยพระอนุชา
 ที่เป็น "ฝ่ายหน้า" และขุนนางที่เป็นคนสนิทมากนัก ในระยะแรกจึงทรงเพียงแต่

* ออกญายมราชคนนี้ เป็นคนละคนกับ ออกญายมราชที่พระมารดาของ
 พระเจ้าปราสาททองนำมาเลี้ยงไว้ตั้งแต่เล็ก เพราะออกญายมราชคนหลังนี้มีชื่อ
 บาดหมางเป็นการส่วนตัวกับ ออกญาพิษณุโลก จึงไม่น่าที่จะเข้าร่วมมือกับกล่าวหา
 "ฝ่ายหน้า" ไค่

จับตามีให้บุคคลเหล่านี้รวมตัวกันไค้เท่านั้น เนื่องเพราะในทศวรรษแรกที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ บรรดาเมืองประเทศราชต่างแข็งเมืองก่อกบฏ ไม่ยอมรับฐานะของพระองค์ เช่น ปัตตานี ลำปาง เขมร รวมทั้งเมืองพัทลุง และสงขลา ก็ระส่ำระสายแยกตัวเป็นอิสระจากอยุธยา ในขณะที่ภายในราชสำนักยังแผ่เงาไว้ด้วยอันตรายจากการกบฏของพระราชวงศ์เก่า หรือขุนนางที่ไม่พอใจการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ ดังนั้นในระยะแรกสิ่งที่ต้องทำก็คือ สร้างสัมพันธกับราชวงศ์เก่าด้วยการแต่งตั้งพระมเหสีที่เป็นพระธิดาของพระเจ้าทรงธรรม กษัตริย์ที่อาจอ้างสิทธิ์ในราชบัลลังก์ ป้องกันและควบคุมอย่าง เขมรจนมิให้ขุนนางสร้างอำนาจหรือชักนำลัคนในสังกัดวางแผนร้าย พระองค์ยังทรงใช้จ่ายเป็นจำนวนมากในการบูรณะและสร้างวัด รวมตลอดถึงการประกอบพิธีกรรมใหญ่โต เป็นการสร้างบุญบารมีให้เป็นที่ปรากฏ และประการสุดท้าย พระองค์ต้องปราบปรามเมืองที่ก่อกบฏ เพื่อพิสูจน์อำนาจและสิทธิธรรมที่สืบทอดมาจากราชวงศ์เก่า (Dhiravatna Pombeyra 1984 : 158)

การจำกัดขุนนางอย่างถอนรากถอนโคนเป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้ ทั้งนี้เพราะขุนนางเป็นกลไกสำคัญ เป็นแขนเป็นขาที่จะดำรง "ชีวิต" ของราชอาณาจักรให้ดำเนินต่อไป สิ่งที่ทำได้อีกก็คือ การทำให้ขุนนางจำกัดบทบาทของคนเฉพาะการเป็น "กลไก" ทางการบริหารและการปกครอง ควบคุมการควบคุม "รากฐาน" อันเป็นที่มาแห่งอำนาจของขุนนางอย่าง เขมรจนมิ ซึ่ง "รากฐาน" ที่กล่าวนี้ คือ ทรัพย์สินสมบัติและอำนาจหน้าที่ตามตำแหน่งราชการ

ทรัพย์สินสมบัติเป็นที่มาของการขยายกำลังคนและเป็นเครื่องมืออย่างก็ที่จะสืบทอดอำนาจไปได้หลายชั่วคน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 11) ดังนั้นพระองค์ได้ทรงกำหนดให้ บรรดาขุนนางเมื่อสิ้นชีวิตลง จะคงจ่ายทองหนักหนึ่งบาทต่อที่ดินทุก ๆ สิบไร่ (วันวลิต 2519 : 95) ทรัพย์สินที่เป็นมรดกจำนวนหนึ่งในสามจะตกตกเป็นของภักษัตริย์ (Schouten 1889 : 15) และถ้าเป็นกรณีที่ขุนนางถูกประหารด้วย "ขอหาการเมือง" ทรัพย์สิน ซ้ำหาสบริวารทั้งหลายก็ยอมถูกริบ เขาทองพระคลังทั้งหมด นอกจากนี้แล้วพระเจ้าปราสาททองได้ลิดรอนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและความมั่งคั่งร่ำรวยที่เป็นผลมาจากการเข้าไปเกี่ยวของหรือดำเนิน

การค้าของขุนนางไหลค่น้อยลง ด้วยวิธีการผูกขาดการค้าโดยการเพิ่มกิจกรรมการค้าผ่านพระคลังสินค้ามากยิ่งขึ้น การแสวงหาผลประโยชน์ออกไปค้าขายยังต่างประเทศการควบคุมการค้าทั้งขาเข้าขาออก ด้วยการผูกขาดสินค้าประเภทต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และประกาศสินค้าของห้ามที่จะต้องขายให้แก่รัฐเท่านั้น รวมไปถึงสิทธิในการที่พระคลังสินค้าเลือกซื้อสินค้าที่นำเข้ามาโคกอน และพระคลังสินค้ายังได้เข้ามาทำการค้าภายในหาว่าไร้อีกด้วย (พรรณี อวนสกุล 2518 : 16-39)

การขยายการค้าของหลวงออกไปอย่างกว้างขวางเช่นนี้ย่อมกระทบต่อการค้าเป็นกิจการส่วนตัวของขุนนาง เป็นสำคัญ แม้การค้าของขุนนางจะมีได้ยุติลงโดยสิ้นเชิงแต่ผลกำไรก็คงถูกเบียดเบียนไปไม่น้อย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 12)

เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงดำเนินการค้าอย่างกว้างขวาง เช่นนี้ย่อมทำให้การค้าของบรรดาพ่อค้าเอกชน กลายเป็นเพียงการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น (Schouten 1889 : 16) ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จึงไม่ปรากฏว่ามีขุนนางร่ำรวยมั่งคั่งจากการค้าเป็นกิจการใหญ่โตมากมายเหมือนสมัยครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม อาจกล่าวได้ว่าการขยายการค้าของหลวงโดยผ่านพระคลังสินค้า ทำให้กษัตริย์สามารถกีดกันขุนนางมิให้สามารถสร้างฐานอำนาจจากการสะสมทรัพย์สินที่ได้กำไรจากการค้าเป็นกิจการค้าไปมากมายอย่างแต่ก่อน เท่ากับเป็นการจำกัดการขยายฐานอำนาจของขุนนางตั้งแต่ระดับพื้นฐานตรงข้ามกับพระเจ้าแผ่นดินทรงสามารถเพิ่มพูนทรัพย์สินจากการค้าได้เป็นจำนวนมาก จึงเป็นการเสริมสร้างอำนาจบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ให้เป็นที่ยอมรับกันมากยิ่งขึ้น

การควบคุมในส่วนที่เป็น "รากฐานอำนาจ" ของขุนนางประการที่สองก็คือ การบั่นทอนความชอบธรรมในอำนาจหน้าที่ตามตำแหน่งราชการของบรรดาขุนนางชั้นสูง ซึ่งเป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ดำเนินการอย่างเด็ดขาดและต่อเนื่องตลอดระยะเวลาแห่งการครองราชย์ของพระองค์ วันวลิตบันทึกไว้ว่า "ในปีที่เจ็ด (พ.ศ. 2179) แห่งรัชกาลทรงสั่งประหารชีวิตออกญาพิษณุโลกด้วยสาเหตุที่ทรงสร้างขึ้นเอง ถึงแม้ว่า ออกญาพิษณุโลกเป็นผู้ช่วยเหลือพระองค์ให้ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน" (วันวลิต 2519 : 94) จดหมายเหตุพอลาคัทซ์ที่อยู่กรุงศรีอยุธยาในปีเดียวกันระบุว่า ออกญาพิษณุโลกเป็น ". . . มุขมนตรีผู้ร่ำรวยที่สุด และมีอิทธิพลมากที่สุดของอาณาจักร. . ." และในเหตุการณ์ครั้งนี้

มีขุนนางชั้นเสนาบดีอีก 2 คนถูกคัดเลือกให้รับโทษหนักคือ ออกญาวัง และ ออกญา
 ยมราช (กรมศิลปากร 2513 ข : 140 , 178) วันวลิตได้แสดงความคิดเห็น
 เกี่ยวกับการประหารออกญาพิษณุโลกนี้ว่า " . . . เมื่อทรงเห็นว่า ออกญาพิษณุโลก
 มีผู้คนเคารพยำเกรงมาก ทั้งมีอำนาจ ร่ำรวย และเฉลียวฉลาด พระเจ้าอยู่หัว
 จึงทรงเริ่มหวั่นเกรงและเกลียดชัง" (วันวลิต 2513 : 249) ขุนนางที่มีอำนาจ
 อีกคนหนึ่ง คือ ออกญาจักรี ซึ่งโคเคียบโคม่าพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
 และเป็นอีกผู้หนึ่งที่โคสนับสนุนพระองค์มาแต่ต้น โคจ้จ้งงานเลี้ยงที่บ้านโดยมีขุนนาง
 ชั้นออกญา 3 คน ออกพระ 3 คน และออกหลวง 2 คนเข้าร่วม ทำให้นักบริษั
 ทรงระแวงจึงกล่าวโทษว่าคิดก่อกบฏ แต่พระราชชนนีโคคริสขอไว้ จึงรับโทษ
 เพียงจำคุก (แต่ภายหลังพ้นโทษ ก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็น ออกญายมราช) (วันวลิต
 2513 : 252-255) ในปี พ.ศ. 2176 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโคไปรค
 ถอยศและยึดทรัพย์สินของขุนนางผู้ใหญ่ 2 คนคือ ออกญามหาอุปราช และออกญา
 ยมราช โทษฐานทูลขอความกรุณาให้ละเว้นการสำเร็จโทษพระโอรส 2 พระองค์
 ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (Dhiravat na Pombejra 1984 : 175-176)
 การที่พระองค์ทรงดำเนินการควบคุมขุนนางอย่างเด็ดขาดและเข้มงวด เช่นที่โคทำ
 กับขุนนางผู้ใหญ่ที่มีอำนาจ เช่นนี้เท่ากับเป็นการทำลายอำนาจที่ปลูกฝังมาหลายชั่วคน
 ลงด้วย เพราะขุนนางที่คงโทษถูกริบราชบาตรทำให้ลูกหลานของลครานะลงไป
 เป็นไพร่แล้ว ขุนนางรุ่นใหม่ที่ได้รับการแต่งตั้ง เข้ามาคำรงตำแหน่งแทน ย่อม
 ขาดฐานอำนาจที่โคสร้างสมมาแต่บรรพบุรุษ และขาดสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับ
 ขุนนางอื่น ๆ การควบคุมขุนนางรุ่นใหม่เหล่านี้ย่อมสะดวกกว่ามาก (นิธิ
 เอียวศรีวงศ์ 2523 : 12) แต่สิ่งที่ล้นคตอน "รากฐานอำนาจ" ของขุนนางใน
 ระบบราชการมากที่สุดก็คือ การทำให้สถานภาพในการดำรงตำแหน่งของบรรดา
 ขุนนางสำคัญ ๆ อยู่ในสภาวะไร้เสถียรภาพให้เป็นไปอย่างสับสนเนื่องด้วยวิธีการต่าง ๆ
 เช่น การบังคับให้ผูกครองหัวเมืองสำคัญ ๆ ต้องพักอยู่ที่อยุธยา และต้องเข้าเฝ้า
 นักบริษัวันละ 3 ครั้ง (van Vliet 1910 : 62) ทำให้ต้องปล่อยอำนาจ
 หน้าที่ทางราชการไว้กับบรรดาขุนนางในตำแหน่งรอง ๆ ลงไป (Dhiravat
 na Pombejra 1984 : 174) ปรากฏในเอกสารคัทซ์ ในเดือนมีนาคม พ.ศ.
 2179 ว่าภายหลังจากการสังหารชีวิต ออกญาพิษณุโลก สองเดือน

สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงดำเนิการสับเปลี่ยนและจัดวางตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ ทั้งของเมืองหลวงและหัวเมืองครั้งใหญ่ โดยแต่งตั้งให้ ออกญาวัง เป็น ออกญาพิษณุโลก ออกญาพลเทพ เป็น ออกญาวัง ออกญากำแพงเพชร เป็น ออกญาพลเทพ ออกญาจักรี เป็น ออกญากำแพงเพชร ออกญากลาโหม เป็น ออกญาจักรี ออกญามราช (เป็นออกญาจักรีมาก่อนและเป็นคู่อริกับออกญาพิษณุโลก ที่ถูกประหาร) ได้เป็น ออกญากลาโหม และออกญาศรีสงคราม* (Okya Ssongkhrum) เป็นออกญามราช ทั้งนี้เพราะว่ากษัตริย์ทรงไม่วางพระทัยขุนนางทุก ๆ คน มีการสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางตำแหน่งสำคัญ ๆ อีกครั้งหนึ่ง โดยปรากฏอยู่ในเอกสารศัพท์ลงวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2180 โดยเปลี่ยนออกญาสุโขทัย เป็น ออกญากลาโหม ออกญาพระคลัง เป็น ออกญาสุโขทัย ออกญา " Poucelecham " เป็นออกญาพระคลัง สอดคล้องกับบันทึกของวันวลิตว่า พระเจ้าปราสาททองทำการสับเปลี่ยนขุนนางทุก ๆ 4-8 เดือน ทั้งนี้เพื่อให้ขุนนางผู้นั้นผู้ใดสามารถสร้างรากฐานที่มั่นคงได้ แสดงให้เห็นว่าพระเจ้าปราสาททองไมทรงไว้วางพระทัยและทรงกลางแกลงทุก ๆ คน การสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ นี้ให้เห็นถึงความจำเป็นที่กษัตริย์ต้องจัดวางตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ เหล่านี้ให้มีฐานะเท่าเทียมกัน เพื่อที่จะได้ไม่มีขุนนางตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งอ้างตัวว่าเป็น ขุนนางสำคัญของแผ่นดิน (Dhiravat na Pombajra 1984 : 188-189 ; van Vliet 1910 : 61) ดังนั้นวันวลิตจึงได้บันทึกไว้ในตอนสุดท้ายในงานเขียนเรื่องี่สาม (จดหมายเหตุวันวลิต) ว่า

* ในทำเนียบศักดินาคำแหน่งพลเรือน เป็น ขุนศรีสงคราม เจ้ากรมชวา ศักดินา 600 กรมโฆลง ในสังกัดกรมพระคชบาล (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 256)

** ออกญา " Poucellecham " คล้ายกับ ออกญา " Sourekelonck " (สวรโรคโลก) และ ออกญา " Poucelouc " (พิษณุโลก)

ไม่ได้อยู่ในตำแหน่งนาน การควบคุมและการบังคับบัญชาและความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางหัวเมืองกับกรมในส่วนกลางยอมอยู่ในสภาพที่หย่อนคลาย ไม่เข้มงวดเหมือนสมัยก่อน บรรดาเจ้าเมืองจึงไม่เอาใจเมืองที่ตนเองปกครอง (ในนาม) เป็นฐานอำนาจในเขตของตนกษัตริย์ และขุนนางระดับรอง ๆ เองแม้จะมีเสถียรภาพในตำแหน่งที่มั่นคงและยาวนานกว่าตำแหน่งเจ้าเมืองก็ตาม แต่ก็ไม่อาจก่อการแข็งข้อกับเมืองหลวงได้ ทั้งนี้เนื่องจากโครงสร้างการปกครองอาณาจักรอยุธยาเขตใต้อันตอนและแบ่งแยกหัวเมืองต่าง ๆ มิให้มีการรวมตัวกันได้อีกต่อไป ทั้งนี้แม้ว่าระบบการควบคุมของพระเจ้าปราสาททองจะมีผลทำให้ขุนนางหัวเมือง ไม่อาจสร้างฐานอำนาจต่อตานกษัตริย์ที่เมืองหลวงได้อีกต่อไปก็ตาม แต่ผลเสียหายที่เกิดจากระบบการควบคุมเช่นนี้ ทำให้การควบคุมและความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมือง ซึ่งผ่านกรมกองตองคล้ายตัวออกเพียงแต่หัวเมืองไม่มีกำลังมากพอที่จะแยกตัวเป็นอิสระจากเมืองหลวงได้เท่านั้น

แม้ว่าขุนนางจะถูกจำกัดฐานะทางเศรษฐกิจและอำนาจหน้าที่ตามตำแหน่งราชการ พร้อมด้วยการควบคุมอย่างเคร่งครัดเข้มงวด จนกระทั่งขุนนางไม่อาจที่จะรวมตัวกันแข็งข้อลงกลางอำนาจและราชบัลลังก์ของพระเจ้าปราสาททองได้ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าขุนนางยอมจำนน แต่ได้มีการ "ต่อต้าน" การควบคุมของกษัตริย์ในอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนในเอกสารกษัตริย์หรือพ่อค้าชาวตะวันตกอื่น ๆ ก็คือ การไต่ถามตำแหน่งหน้าที่เป็นเครื่องครอบงำและหาผลประโยชน์จากบรรดาพ่อค้าชาวต่างชาติที่ตองทั้งพาอาศัยขุนนาง ในการ "อำนวยความสะดวก" ประการต่าง ๆ ถวายหนึ่งสี่ การไต่ถามเขาเผ่ากราบไหว้ของคัมภีร์พระมหากษัตริย์ ซึ่งพวกพ่อค้าต่างชาติถือเป็นสิ่งสำคัญที่จะมีให้บรรดาขุนนางเรียกร้องผลประโยชน์ในอัตราที่สูงจนเกินไป ถ้าไม่ให้อีกมีการกลั่นแกล้งต่าง ๆ นานา ทำให้พ่อค้าต่างประเทศไม่ได้รับความสะดวกหรือไม่อาจซื้อขายสินค้าได้ พระราชกำหนดที่ตราขึ้นในปี พ.ศ. 2177 ที่กำหนดให้บริษัทฮอลันดา เสียค่า "ธรรมเนียม" และ "ของกำนัล" เป็นอัตราแน่นอนอย่างเป็นทางการ ซึ่งจะทำให้บรรดาขุนนางไม่อาจเรียก "ค่าธรรมเนียม" เกินอัตราที่กฎหมายได้กำหนดไว้ (ซีรวิค ๓ ป้อมเพชร 2529 : 49-55) แต่ดูเหมือนพระราชกำหนดดังกล่าว คงไม่มีผลบังคับใช้อย่างเข้มงวดนัก เพราะในเอกสารกษัตริย์ระยะต่อมา ใ้ระบุว่า

ออกพระราชมนตรี* ไทพยายามเรียกร้อง "ของขวัญ" จากบริษัท โดยอ้างว่า เป็นพระราชประสงค์ของกษัตริย์ (กรมศิลปากร 2513 : 258-259) ในเอกสาร ลงปี พ.ศ. 2185 มีรายงานว่า การปฏิบัติของออกญาพระคลังไคสร้างควม ล่ายาก และชักขวางมิให้เรือขนสินค้าไคตามกำหนด และยังเกรงว่า ออกญา พระคลังจะบังคับให้เรือจอกและเรียกเก็บเงินเป็นจำนวนมากอีก (กรมศิลปากร 2513 : 283) การไ้ค่าแห่งหน้าที่ขาดประโยชน์ก็ยังคงมีอยู่ต่อไป เอกสาร ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2184 กล่าวว่า ออกญาพระคลัง และขุนนางผู้ใหญ่ บางคนไคบังคับซื้อเพชรจากบริษัทฮอลันดา โดยให้ราคาเพียง $\frac{1}{3}$ ของมูลค่าเท่านั้น แม้จะตองชาคทุน บริษัทก็ตองยอมขายทั้งนี้เพื่อ "ป้องกันความเค็กรอน" (กรม ศิลปากร 2513 : 278-279) เอกสารกัษระหว่างปี พ.ศ. 2183-2184 รายงานว่า ออกญาพระคลัง ไคพ้นจากตำแหน่งและไครับการแต่งตั้ง เป็น ออกญา กำแพง ซึ่งขุนนางผู้นี้เป็น "พันธมิตร" กับบริษัทฮอลันดา ออกญากลาโหม ซึ่งเคยเป็นออกญาพระคลัง เมื่อ 3 ปีก่อนครั้งหนึ่ง ไครับการแต่งตั้งเป็น ออกญา พระคลัง ขุนนางผู้นี้เป็น "มหามิตร" กับพวกโปรตุเกส ขณะเดียวกันก็ เป็น "ปฏิบัณ" กับ v.o.c. (กรมศิลปากร 2513 : 230 , 233) แต่ v.o.c. ก็ยังมี ออกหลวงสมบัติธิบาล คอยให้ความช่วยเหลือ (กรมศิลปากร 2513 : 241-242) ในตอนปลายรัชกาล เอกสารฮอลันดากล่าวถึง "ออกญาสมบัติธิบาล"

* ในทำเนียบศักดิ์คินาพลเรือน ศักคินา 800 เป็นหลวงราชมนตรี เจ้าทำ ไคทำ แยกประเทษ อังกฤษ ญวน ฝรั่งเศส สังกัคกรมพระคลัง

** ไม่มีเอกสารยืนยันว่า "ออกญาสมบัติธิบาล" เป็นคนเดียวกับ "ออก หลวงสมบัติธิบาล" แต่มีบทบาทคล้ายกัน โดยออกญาผู้นี้คิคคการค่าและเป็น "พันธมิตร" กับ v.o.c. แต่ภายหลังไมพอใจที่ v.o.c. ฝึคสัญญาไมส่งเรือมาช่วย กองทัพอยุธยา ซึ่งมี ออกญาสมบัติธิบาลเป็นแม่ทัพยกไปปราบสงขลาระหว่าง พ.ศ. 2195-2196 ทำให้ตองพายแพ ถูกพระเจ้าปราสาททองลงโทษ ทำให้ออกญา สมบัติธิบาล ทั้งคนเป็น "ปฏิบัณ" กับ v.o.c. ออกญาผู้นี้เอกสารกัษระหว่างปี เป็น ผู้อายุมาก รายละเอียดใน Dhiravat na Pombejra 1984 : 232-238) ผูวจัยคิกวานาจะเป็นคนเดียวกัน

ว่าเป็นที่ไปรคปรานของกษัตริย์ และมีอำนาจมากในราชสำนัก ออกหลวงทิพ (อาจจะเป็นทิพโกษา) ขุนนางชาวจีน และออกญา " Rapasip " ล้วนแล้วแต่เป็น "ปฏิบัณ" กับ v.o.c. แต่ต่อมา ออกญา " Rapasip " กลายเป็น "มิตร" กับ v.o.c. และทั้ง ออกญา " Rapasip " และ v.o.c. จะอยู่ข้างฝ่ายที่สนับสนุนพระนารายณ์ ส่วนออกญาสมบัติธิบาลสนับสนุน (เจ้าฟ้าไชย (Dhiravat na Pombejra 1984 : 234-238 , 268)

เห็นได้ว่าบรรดาขุนนางโดยเฉพาะในสังกัดกรมพระคลังและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการค้า ยังคงแสวงหาผลประโยชน์โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่ เรียกร้องเอาทั้งพอคค่าต่างชาติอยู่เสมอ แต่ก็คงจะจำกัดขอบเขตผลประโยชน์ที่ได้รับ ทั้งปริมาณและมูลค่า น้อยกว่าการที่ขุนนางประกอบการค้าด้วยตนเอง อีกทั้งการสับเปลี่ยนตำแหน่งเป็นระยะ ๆ จะเป็นอุปสรรคที่ทำให้ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งนั้น ๆ จะแสวงหาผลประโยชน์ (โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่) ได้เพียง "ชั่วคราว" เพราะตำแหน่งขุนนางต่าง ๆ ถูกสับเปลี่ยนอย่างสม่ำเสมอ และบางทีอาจจะโคกกลับมาดำรงตำแหน่งเดิมใหม่อีกครั้ง ดังนั้นการย้ายออกญาพระคลัง ไปเป็นออกญาท่าแพ v.o.c. จึงถือว่าเป็น "การสูญเสีย" ครั้งใหญ่ เพราะ ออกญาทลาใหม่ซึ่งได้เป็น ออกญาพระคลังคนใหม่ เป็น "ศัตรู" กับ v.o.c. และสนับสนุนพวกโปรตุเกส ที่เป็นคู่แข่งกับ v.o.c. ในสภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้ขุนนางระดับสูงที่แข่งขันกันแสวงหาผลประโยชน์จากบรรดาพอคค่าต่างชาติ ทำให้เกิดการขัดแย้งกันเองในหมู่ขุนนาง ย่อมจะส่งผลกระทบไปถึง การชิงอำนาจ ซึ่งได้เกิดขึ้นทันทีที่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดูเหมือนจะมีการกบฏ เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว คือกบฏ พ.ศ. 2185 ปรากฏในเอกสารกัทซ์ว่า ผู้นำกบฏครั้งนี้เป็นพระโอรสหนุ่มพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีพระนามว่า " Thasaij " โคนากำลังคนประมาณ 150-200 คน บุกรุกเข้ายึดพระราชวังได้เพียง 1 คืน สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง "ฝ่ายหน้า" พระอนุชา (พระศรีสุธรรมราชา) และพระโอรสองค์ใหญ่ (เจ้าฟ้าไชย) ได้ยึดพระราชวังกลับคืน " Thasaij " และสมัครพรรคพวกสามารถหลบหนีไปได้ พร้อมด้วยทรัพย์สิน

ส่วนหนึ่งที่นำออกไปจากพระราชวัง คนที่เข้าร่วมก่อการส่วนใหญ่มีตำแหน่งหน้าที่
รับผิดชอบเกี่ยวกับพระราชวัง (รายละเอียดใน Dhiravat na Pombejra
1984 : 216-218) การกบฏครั้งนี้คงจะตรงกับที่พงศาวดารบันทึกไว้ว่า
พระอาทิตย์วงศ์คบคิดกับขุนนางที่ถูกถอดออกจากราชการก่อนนั้น รวมได้ 200 คน
เข้ายึดพระราชวัง แต่ต่อมาถูกปราบปราม พระอาทิตย์วงศ์หัวหน้ากบฏถูกสำเร็จ
โทษ (ประชุมพงศาวดารเล่ม 39 2512 : 123) จากบันทึกของวันวลิต สมเด็จพระ
อาทิตย์วงศ์ถูกปลงพระชนม์ทันทีที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นครองราชย์
ดังนั้นพงศาวดารน่าจะคลาดเคลื่อน การกบฏครั้งนี้ตามเอกสารก็ยังไม่ปรากฏ
หลักฐานว่ามีขุนนางชั้นผู้ใหญ่เข้าไปเกี่ยวข้อง หรือให้การสนับสนุน กบฏจึงยึด
พระราชวังอยู่ได้เพียงคืนเดียวแล้วก็ถูกปราบปราม

เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สามารถควบคุมขุนนางให้อยู่ในอำนาจ
ของพระองค์อย่างมั่นคง พอถึงตอนปลายรัชกาลทรงดำเนินนโยบายที่จะปลุกฝัง
ให้บรรดาพระราชโอรสได้เข้ามามีส่วนในการปกครองบ้านเมือง ขณะเดียวกัน
พระองค์ก็ทรงระวางพระอนุชา (พระศรีสุธรรมราชา) "ฝ่ายหน้า" จึงทรงโปรด
เกล้าฯ ให้พระอนุชาไปประทับที่ พิษณุโลก ระหว่าง พ.ศ. 2187-2195 แต่ต่อมา
ระหว่าง เดือนตุลาคม พ.ศ. 2195 - กุมภาพันธ์ 2198 เจ้าฟ้าไชย อาจจะได้
ปกครองพิษณุโลกแทน Westerwolt* ไต่บันทึกในปี พ.ศ. 2198 ว่า "พระ
นารายณ์เป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดา" และยังระบุอีกว่า พระนารายณ์
ได้รับมอบหมายจากพระราชบิดาให้ปกครองบริเวณรอบ ๆ อุทุมมา ส่วนพระโอรส
อื่น ๆ ก็ได้รับมอบหมายเมืองให้ปกครอง ไม่มีหลักฐานที่จะยืนยันค่ากล่าวของ
Westerwolt ว่าจริงเท็จเพียงไร (Dhiravat na Pombejra 1984 :
253-254) นโยบายการปลุกฝังให้พระโอรสเข้ามามีบทบาทในการปกครอง

*Westerwolt คำทรงตำแหน่งเป็นหัวหน้าสถานีการค้าของบริษัท
ฮอลันดา ประจำกรุงศรีอยุธยา สองระยะ คือ ระหว่าง พ.ศ. 2193-2194
และระหว่าง พ.ศ. 2195-2199 (Smith 1977 : 145)

เป็นสาเหตุหนึ่งที่น่ามาซึ่งวิกฤตการณ์ชิงราชสมบัติในปี พ.ศ. 2199

ดูเหมือนวิกฤตการณ์การชิงอำนาจการเมืองในราชสำนักระหว่าง พ.ศ. 2199 หลักฐานต่าง ๆ ล้วนไม่ไกลกล่าวลงรอยเกี่ยวกับ หลักฐานของไทยกล่าวทองตรงกันว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงโปรดปรานและตั้งพระทัยจะมอบราชสมบัติให้แก่ เจ้าฟ้าไชย (คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด 2515 : 103-104 , 324-326) ในพงศาวดารระบุว่า เจ้าฟ้าไชย โคตรองราชสมบัติ (ประชุมพงศาวดารเล่ม 39 2512 : 135) เอกสารของชาวอิหร่านกล่าวว่า พระเชษฐาโคสีบราชสมบัติ และพระนารายณ์ทรงสนับสนุน (พระเจ้าอา (พระศรีสุธรรมราชา) ให้ชิงอำนาจ (The Ship of Sulaiman 1972 : 94-95 ; ทิเรก กุลสิริสวัสดิ์ 2527 : 30) ในบันทึกของชาวหลวงเคอเบส (De Beze) ระบุว่า พระอนุชา (พระศรีสุธรรมราชา) ทรงมีสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติตามกฎหมายเทียบบาล แต่เจ้าฟ้าไชย กลับวางแผนการชิงอำนาจ ดังนั้นพระนารายณ์จึงสนับสนุน พระศรีสุธรรมราชา ให้ชิงราชบัลลังก์คืน (เคอเบส 2508 : 85-89) สำหรับเอกสารฮอลันดา ซึ่งอยู่ไกลซีกเหตุการณ์มากที่สุด กลับชี้ให้เห็นในทำนองว่า พระนารายณ์เป็นที่โปรดปราน แต่ก็ไม่ได้ระบุแน่ชัดว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงกำหนดให้เป็นผู้สืบราชบัลลังก์ ดังนั้นจึงไม่อาจสรุปได้ว่า ฐานะของเจ้าฟ้าไชย สมเด็จพระศรีสุธรรมราชา และสมเด็จพระนารายณ์พระองค์ใดมีสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติถูกต้องมากกว่ากัน ปัญหานี้จะวิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

แต่อย่างไรก็ตามสภาพการณ์ทางการเมืองในคอนปลาย ๆ รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง กลุ่มอำนาจในราชสำนักแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ซึ่งแต่ละกลุ่มล้วนมีเจ้านายพระราชวงศ์เป็นผู้นำ และมีขุนนางแบ่งฝ่ายกันสนับสนุนแต่ละพระองค์ กลุ่มแรก มีเจ้าฟ้าไชย เป็นผู้นำ มีขุนนางชั้นสูงหลายคนสนับสนุน ปรากฏในเอกสารฮอลันดา คือ ออกญาจักรี ออกญามหาอุปราช ออกญาพระคลัง

(คือ ออกญาสมบัติธิบาล) ออกหลวงทองสี้อ* (Oklung Thongsu)

(Dhiravat na Pombejra 1984 : 257-260) กลุ่มที่สอง พระศรีสุธรรม
ราชาเป็นผู้นำ ไม่มีหลักฐานใด ๆ ระบุถึงขุนนางที่สนับสนุน พระศรีสุธรรมราชา
ว่ามีใครบ้าง ปรากฏเฉพาะภายหลังที่พระองค์โคขึ้นครองราชย์แล้ว จึงปรากฏว่า
ขุนนางในตำแหน่ง ออกญาจักรี (คนละคนกันที่เป็นฝ่ายเจ้าฟ้าไชย) เป็น
ผู้ใกล้ชิดและเป็นทีไว้วางพระทัย (Dhiravat na Pombejra 1984 : 261)
ออกญาจักรี ผู้นี้แต่เดิมคงเป็นขุนนางในสังกัด "ฝ่ายหน้า" ซึ่งตามหลักฐานฮอลันดา
กล่าวว่า พระองค์โคดำรงตำแหน่งนี้มาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้น
ครองราชย์ใหม่ ๆ แต่เนื่องจากถูกผู้กรอนและควบคุมอย่างเข้มงวดตลอดเวลา
บางทีตำแหน่ง "ฝ่ายหน้า" ของพระศรีสุธรรมราชา อาจเป็นเพียงตำแหน่งที่ยกย่อง
โดยไม่มีอำนาจมากมายนัก กลุ่มที่สาม มีพระนารายณ์เป็นหัวหน้า พระองค์เป็น
พระราชনীติคาของพระเจ้าทรงธรรม กล่าวคือพระราชมารดา เป็นราชธิดาของ
พระเจ้าทรงธรรม ซึ่งพระเจ้าปราสาททองแต่งตั้งให้เป็นมเหสีองค์หนึ่ง
(แชรูแวงส 2506 : 225) พระนารายณ์ทรงสนิทสนมใกล้ชิดกับชาวต่างชาติ
ทั้งที่เป็นพ่อค้าและที่รับราชการอยู่ตามกรมกองต่าง ๆ ไคแก่ บริษัทฮอลันดา มอญ
ชาวมลายู เปอร์เซีย ญี่ปุ่น และอาจรวมไปถึงโปรตุเกสด้วย ขุนนางระดับรอง
เช่น หลวงเทพอรชุน พระจุลา เป็นต้น รวมทั้งขุนนางระดับล่างอื่น ๆ

(Dhiravat na Pombejra 1984 : 255-256 ; ประชุมพงศาวดารเล่ม 39
2512 : 138-142) ในเอกสารระบุขุนนางระดับสูงที่สนับสนุนพระนารายณ์ไว้
หลายคน คือ ออกญาสุโขทัย ออกญาวัง ออกพระอาลักษณ์ (Dhiravat na
Pombejra 1984 : 265-266)

กลุ่มอำนาจทั้งสามกลุ่มต่างคุมเชิงรอท่าที่ คั้งนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้า
ปราสาททองสวรรคตในวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2199 เจ้าฟ้าไชย ไค่นำกองกำลัง
ที่เตรียมพร้อมไว้แล้ว เข้ายึดพระราชวังในทันทีและเกิดการต่อสู้กันภายในพระราชวัง

* ทำเนียบศักดิ์นาพลเรือนเป็น ขุนทองสี้อ ศักดินา 600 ตำแหน่ง
"จันลำนายอ่าเพอ" สังกัดกรมพระคลัง (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515
: 234)

พระนารายณ์ทรงขอความช่วยเหลือจาก v.o.c. แต่ v.o.c. ปฏิเสธโดย
 อ้างว่า จะต้องเอาไวป้องกันหมู่บ้านฮอลันดา กองกำลังของพระนารายณ์ได้
 ชัยชนะยึดพระราชวังไค้ในวันรุ่งขึ้น คือ วันที่ 9 สิงหาคม ขุนนางผู้ใหญ่ที่สนับสนุน
 เจ้าฟ้าไชยถูกจับกุม และในวันที่ 11 สิงหาคม เจ้าฟ้าไชยถูกจับกุมและถูกสำเร็จ
 โทษทันทีที่ วัดโคกพญา พระนารายณ์ไค้ทูลเชิญ พระศรีสุธรรมราชา พระปิตุลา
 ขึ้นครองราชย์ (Dhiravat na Pombejra 1984 : 258-259) ถ้าวินเวลา
 และเหตุการณ์เป็นอย่างที่เอกสารฮอลันดากล่าวไว้จริง เจ้าฟ้าไชยก็ยังไม่ไค้ทำ
 พิธีปราบคาภิเษก หรือราชาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ทั้งนี้ถ้าพิจารณาในแง่พระราช
 จารึกประเพณีของการขึ้นครองราชย์ เจ้าฟ้าไชยก็ยังไม่ไค้เป็นกษัตริย์ พิธีราชา
 ในแง่การเมือง เจ้าฟ้าไชยก็เพียงแคื่อยึดพระราชวังไค้ชั่วขณะหนึ่ง (1 วัน)
 เหมือนกับกรณีกบฏ " Thasaij " ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง กวญเหตุนี้
 อาจกล่าวไค้หรือไม่ว่า การยึดอำนาจของเจ้าฟ้าไชย ทำไม่สำเร็จ เหตุการณ์ครั้งนี้
 จึงควรที่จะเรียกว่า "กบฏเจ้าฟ้าไชย" ไค้หรือไม่ว่า แต่อย่างไรก็ตามรายงานของ
 สภาที่ปัตตาเวีย ลงวันที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2200 กลับระบุว่า ". . .
 พระโอรสองค์ใหญ่ (เจ้าฟ้าไชย) ไค้ให้ผู้คนของพระองค์ถืออาวุธครบมือเขาล้อม
 พระราชวังแล้วขึ้นเถลิงราชสมบัติ. . . พระโอรสองค์ที่สอง (พระนารายณ์)
 ถอดพระองค์ออกจากราชสมบัติ. . ." (กรมศิลปากร 2513 ก : 28 ขอความ
 ในวงเล็บ-ผู้เขียน) เอกสารของชาวต่างชาติในอีก 30 ปีต่อมาทั้ง เคอแบส และ
 บันทึกลงของคณะทูตเปอรเซียก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่า เจ้าฟ้าไชยไค้ขึ้นครองราชย์
 เป็นกษัตริย์ พงศาวดารทุกฉบับก็กล่าวเหมือนกัน ยกเว้นคำให้การชาวกรุงเก่า
 และคำให้การขุนหลวงหาวัด ไม่ไค้ระบุว่า เจ้าฟ้าไชยไค้ขึ้นครองราชสมบัติ
 ปัญหาจึง เป็นปัญหาอีกปัญหาหนึ่งที่จะต้องหาหลักฐานมาตรวจสอบอย่างละเอียดก่อน
 ที่จะ "นับ" หรือ "ไม่นับ" เจ้าฟ้าไชยเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งไค้ไค้ปกครอง
 อยู่ชญา ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะปล่อยให้ปัญหาเปิดไว้ดีกว่าจะ "ยึดถือของเก่าไป
 ก่อน"

จากหลักฐานของพอคาฮอลันดาที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยา ขณะเกิดเหตุการณ์
 ข้างต้นนี้ น่าจะเป็นหลักฐานประเภทประจักษ์พยาน ที่ควรเชื่อไค้เป็นอย่างยิ่ง
 ในเอกสารก็ชกกล่าวเฉพาะว่า พระนารายณ์เป็นผู้นำกองกำลัง เขาคอสูรยึด

พระราชวังจากเจ้าฟ้าไชย โดยที่ไม่ได้เอ่ยถึง พระศรีสุธรรมราชา ว่าได้นำกำลัง
เข้าร่วมครั้งนี้ แต่ในพงศาวดารกลับว่า พระนารายณ์และพระศรีสุธรรมราชา
รวมกำลังกันยึดอำนาจจากเจ้าฟ้าไชย (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512 :

135-136) สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาทรง เกรงกลัวพระนารายณ์และกองกำลัง
ต่างชาติอย่างมาก ไต่ทรงเอาใจ วี.โอ.ซี. เพื่อไม่ให้ วี.โอ.ซี. เข้ากับพระนารายณ์

(Dhiravat na Pombejra

1984 : 261) เอกสารคัทซ์เป็นหลักฐานร่วมสมัย จึงน่าจะมีน้ำหนักมากกว่า
พงศาวดาร ซึ่งเขียนขึ้นภายหลัง เหตุการณ์นานมาก ทำให้เกิดปัญหาว่า เหตุใด
พระนารายณ์จึงไม่โค่นขึ้นเป็นกษัตริย์เสียเอง กลับอัญเชิญพระปิตุลาขึ้นครองราชสมบัติ
อาจพิจารณาปัญหานี้ได้เป็น 2 แนวทาง คือ แนวทางแรก พระศรีสุธรรมราชา
ในฐานะพระอนุชาของพระเจ้าปราสาททองทรงมีสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติ
ตามกฎการสืบราชสมบัติจากพี่ไปสู่น้อง ซึ่งเอกสารของชาวยุโรปมักอ้างถึงเสมอ
ว่า กฎเกณฑ์นี้โค่นบัลลังก์เป็นกฎหมายของราชสำนักอยุธยา แต่หลักฐานจาก
กฎหมายเทียบบาลไม่ปรากฏว่ามีการจัดวางลำดับชั้นพระราชวงศ์ที่จะสืบราชสมบัติ
ไม่ว่าทั้งจากพี่มาสู่น้อง หรือจากพ่อมาให้ลูก กฎมณเฑียรบาลเพียงแต่กำหนด
ลำดับชั้นยศศักดิ์ของบรรดาพระราชวงศ์เท่านั้น จึงยังไม่อาจยุติได้ว่า หลักการ
สืบราชสมบัติจากพี่ไปสู่น้อง เป็นหลักการที่ใช้กันอยู่ในราชสำนักอยุธยาในระบายนั้น
ในแนวทางที่สอง ถ้าพิจารณาในแง่ของการเมืองก็อาจเป็นไปได้ว่า พระนารายณ์
และพระศรีสุธรรมราชาร่วมมือกันเพื่อต่อต้านเจ้าฟ้าไชย ซึ่งอาจเป็นเจ้านายที่มี
กำลังอำนาจมากกว่าเจ้านายอื่นๆในพระราชวงศ์ เมื่อร่วมกันโค่นล้มเจ้าฟ้าไชย
โค่นแล้ว แม้พระนารายณ์จะมีอำนาจมากกว่า ก็ยังไม่อยู่ในฐานะที่จะขึ้นครองราชย์
สืบทอดไปทันที ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความสำเร็จของการรัฐประหารล้มล้างเจ้าฟ้าไชย
นั้นเกิดขึ้นได้เพราะความร่วมมือของระบบราชการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือขุนนาง
นั่นเอง และเป็นธรรมดาที่ขุนนางฝ่ายปกครองในระบบราชการย่อมยินดีจะสนับสนุน
พระศรีสุธรรมราชาขึ้นเป็นกษัตริย์ผู้อ่อนแอควบคุมใครง่ายมากกว่าพระนารายณ์
ผู้เข้มแข็ง ที่อาจเป็นเหตุผลที่พระนารายณ์มิได้ขึ้นครองราชย์ทันทีที่ขจัดเจ้าฟ้าไชย
ไปแล้ว และต้องรอจังหวะใหม่ หาพันธมิตรใหม่ และขออ้างใหม่เพื่อล้มล้าง
สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 16-17)

การแตกหักระหว่าง สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช และพระนารายณ์ เกิดขึ้นหลังจากสำเร็จโทษเจ้าฟ้าไชย 2-3 สัปดาห์ เนื่องจากออกญาจักรี เสนาบดีคนสนิทของ สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช ใ้ค้ทำการกวาดล้างขุนนาง ที่เป็นสมัครพรรคพวกของเจ้าฟ้าไชย ขณะเดียวกันก็ไ้เกิดเรื่องกระทบกระทั่งกับ ขุนนางฝ่ายของพระนารายณ์ เอกสารคัทซันบันทึกว่า วันที่ 4 กันยายน พ.ศ. 2199 น้องชายของออกญาสุโขทัย ขุนนางที่เป็นกำลังสำคัญของพระนารายณ์ ไ้ถูก ออกญาจักรีสังหาร และปล้นสะดมเผาบ้าน ก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างไม่อาจ หลีกเลี่ยงไ้ระหว่างสองกลุ่มอำนาจในราชสำนัก เอกสารคัทซันกล่าวว่าเป็น พฤติกรรมปลุกปั่นก่อกวนของออกญาจักรี ซึ่งขุนนางผู้นี้มีความทะเยอทะยานต้องการ เป็นพระเจ้าแผ่นดิน สืบแทนต่อจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช ซึ่งทรงมี พระชนม์มากแล้วและไม่มีพระโอรส ชาวากหนามสำคัญที่ก่อกวนออกญาจักรีก็คือ พระนารายณ์ ทำให้ออกญาจักรี พยายามหาเหตุขัดแย้ง เพื่ออาศัยอำนาจของ สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช ในฐานะพระมหากษัตริย์กำจัดพระนารายณ์ Westerwolt กล่าวว่ ออกญาจักรีไ้รับคำสั่งจากกษัตริย์ให้จับตัว พระนารายณ์ เหตุนี้เองก่อกวนการรัฐประหารของ พระนารายณ์จึงไม่ปรากฏพระองค์ในราชสำนัก จึงทำให้รอกปนการถูกจับกุมไปไ้ (Dhiravat na Pombejra 1984 : 261-263) แม้ว่าหลักฐานที่ยกมากล่าวข้างตน ยกเว้นขอความที่ว่า ออกญาจักรี ทะเยอทะยาน ซึ่งเป็นทัศนคติส่วนตัวของผู้นั้นก็ และไม้อาจที่จะตรวจสอบไ้ได้ว่า จีริงเท็จเพียงไรแล้ว ล้วนแต่สนับสนุนแนวทางการพิจารณาที่สอง ที่ว่าเป็นข้ออ้าง อย่างดีของพระนารายณ์ที่จะก่อกวนการรัฐประหารยึดอำนาจจากพระปิตุลา พงศาวดาร กล่าวถึงสาเหตุแห่งการขัดแย้ง เกิดขึ้นจาก สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช มี พระราชประสงค์ที่จะเข้าหาพระราชกัลยาณี แต่ไ้ทรงหนีไปพึ่งพระนารายณ์ พระเชษฐา ทำให้พระนารายณ์ไม่พอพระทัยที่พระปิตุลาติดยศต่อพระชนิษฐาของ พระองค์ จึงตรัสให้เตรียมกำลังคนยกไปตีพระราชวัง (ประชุมพงศาวดารเล่ม 39 2512 : 136-137) บางทีสาเหตุที่อ้างไว้ในพงศาวดารอาจเป็นเพียงข้ออ้าง อีกประการหนึ่งที่พระนารายณ์ใช้ในการล้มล้างอำนาจของพระปิตุลา ในบันทึกของ อาลักษณ์ที่มากับคณะทูตเปอร์เซีย ซึ่งกล่าวถึงสาเหตุการชิงอำนาจครั้งนี้ว่า เป็น เพราะพระนารายณ์ทรงจัดการปกครองแผ่นดินโดยไม่ไ้ปรึกษาจากกษัตริย์ และไ้

ทรงฆ่าเสนาบดีคนหนึ่งต่อหน้าพระพักตร์โดยไม่มีเหตุผลอันใด จากนั้นพระนารายณ์ก็ไม่เสด็จเข้าเฝ้าอีก พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงเรียกประชุมขุนนางที่สนับสนุนพระองค์ เพื่อจะกำจัดพระนารายณ์ แต่มีคนนำข่าวไปบอกเสียก่อน พระนารายณ์ทรงเห็นว่าไคร่เวลาตามที่แผนการณไคร่วางไว้แล้ว ซึ่งขอความช่วยเหลือจากชาวอิหร่าน และพวกฝรั่ง เข้ายึดอำนาจในการยึดพระราชบัลลังก์ (Ship of Sulaiman 1972 : 95)

หลักฐานร่วมสมัยไม่ว่าจะเป็นบันทึกของชาวฮอลันดา อิหร่าน ฝรั่งเศษ กล่าวสอดคล้องกับพงศาวดารว่า พระนารายณ์ไคร่อาศัยขุนนางต่างชาติและประชาคมต่างดาวในอยุธยา เป็นกำลังสำคัญในการยึดอำนาจครั้งนี้ จากการตรวจสอบรายชื่อขุนนางที่เข้าร่วมกับพระนารายณ์ที่ปรากฏในพงศาวดารของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ สรุปไคร่ว่า กลุ่มคนที่สนับสนุนประกอบด้วย ข้าราชการวังหน้า ขุนนางฝ่ายปกครองซึ่งส่วนใหญ่เป็นชั้นผู้น้อย ไม่มีหัวหมื่น นายเวรมหากเล็ก ไม่มีเสนาบดีจตุสดมภ์เลยสักคนเดียว เสนาบดีฝ่ายขุนนางชั้นสูงก็ไม่ไคร่เข้าร่วม ส่วนขุนนางต่างชาติ ไคร่แก๊งอาสาต่าง ๆ และหัวหน้าของประชาคมต่างดาวจำนวนมาก แต่ไม่มีจีน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 18) แต่ในเอกสารดัตช์ระบุชื่อขุนนางฝ่ายปกครองที่เป็นกำลังสำคัญให้กับพระนารายณ์มาตั้งแต่คราวต่อสู้กับเจ้าฟ้าไชย แล้วว่า มีตำแหน่งเป็น ออกญาสุโขทัย และขุนนางผู้นี้ได้รับการแต่งตั้งเป็น ออกญาจักรีคนใหม่ ทันทีที่พระนารายณ์ยึดอำนาจไคร่สำเร็จ นับเป็นออกญาจักรีคนที่สาม และเป็นการยึดพระราชวังครั้งที่สอง ในระยะ 2 เดือนครึ่ง ขุนนางอีกคนหนึ่ง คือ ออกพระอาลักษณ์ ซึ่งรับราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ไคร่รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง ออกญาพระคลังคนใหม่ (Dhiravat na Pombejra 1984 : 263-266)

การที่ขุนนางต่างดาวและประชาคมต่างดาวเข้าร่วมกับพระนารายณ์ อาจเป็นเพราะไคร่สูญเสียผลประโยชน์ต่าง ๆ ไปให้ขุนนางฝ่ายปกครองอย่างมาก ภายใต้กษัตริย์ที่อ่อนแออย่างสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช และในช่วงนี้เองที่ขุนนางฝ่ายปกครองไคร่หรือพื้นสถานะและผลประโยชน์ของตนกลับคืนมาอย่างรวดเร็ว หลังจากที่ไคร่เสื่อมสลายไปเป็นอันมากในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ความเคลื่อนไหวของพระนารายณ์จึงไคร่รับการสนับสนุนจากขุนนางต่างดาวอย่าง เข้มแข็ง

(นิติ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 18)

แม้ว่าพระนารายณ์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็เหมือนกลุ่มอำนาจใน
ราชสำนักยังไม่ยอมรับอำนาจของพระองค์ ซึ่งพระองค์ก็คงตระหนัก
ถึงอันตรายประการนี้ดี จึงเสด็จประทับเสวยที่วังหน้า (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39
2512 : 147) และอีกสองเดือนต่อมา ก็เกิดกบฏโดยมี พระอนุชา คือ
พระไทรภูวนาติศย์ และพระองค์ทอง โดยมีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ซึ่งคุมไพร่จำนวนมาก
ได้มีส่วนร่วมรวมรู้เห็นในการกบฏในระดับใดระดับหนึ่ง* กล่าวโดยสรุป การกบฏ
พระไทรภูวนาติศย์ คือ ความพยายามอีกครั้งของขุนนางฝ่ายปกครอง ที่จะอาศัย
จุดอ่อนในเรื่องปัญหาการสืบราชสมบัติและพระบรมวงศ ใน การต่อต้านกษัตริย์ที่
พวกตนไม่อาจควบคุมได้ แต่ยังไม่ทันใดก็ถูกปราบปรามและจับกุม และ
นับเป็นโอกาสอันดีที่สมเด็จพระนารายณ์จะวิครอนอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครอง
และเสริมสร้างอำนาจของขุนนางต่างดาว (นิติ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 20)

ภาวะที่รากฐานอำนาจของขุนนางได้ถูกบั่นทอน และมีต้นจากการดำเนินการ
การควบคุมควยวิธีการต่าง ๆ อย่างเข้มงวดในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ทำให้
ไม่มีขุนนางผู้ใดจะสามารถคุมอำนาจและสร้างฐานทางการเมืองได้อย่างสืบเนื่อง
เนื่องจากระยะเวลาแห่งการดำรงตำแหน่งมีเพียงระยะสั้น ๆ การสร้างรากฐาน
และการสืบทอดอำนาจจึง เป็นไปโดยยาก ขณะที่พวกเจามีความเข้มแข็งมากขึ้น
จากนโยบายในตอนปลายรัชกาล ทำให้การชิงอำนาจในปี พ.ศ. 2199 พวกเจ้า
มีบทบาทสูงมาก แต่ขณะเดียวกันขุนนางก็พยายามฟื้นฟูอำนาจของตนเองอีกครั้ง
แต่รัฐประหาร 2 ครั้ง และกบฏอีก 1 ครั้งระหว่างเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2199
ถึงเดือนกันยายน พ.ศ. 2200 ทำให้ขุนนางระดับสูง ซึ่งถูกบั่นทอนจากรัชกาลก่อน
จนอ่อนเปลี้ยอยู่แล้ว ต้องตกอยู่ในสภาพย่ำแย่ยิ่งขึ้น จากการถูกกวาดล้างโดย
ครั้งแรก ขุนนางระดับสูงที่สนับสนุนเจ้าฟ้าไชย ถูกกำจัดไปจากเวทีการเมือง
ครั้งที่สอง เป็นกลุ่มขุนนางระดับสูงที่อยู่ฝ่ายสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช

* รายชื่อขุนนางที่พัวพันกับการกบฏครั้งนี้ พิจารณาได้จากพงศาวดารฉบับ
พันจันทบุมาศ (เจิม) (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512 : 147-163)

และครั้งที่สาม กบฏพระไตรภพนาทิกย์ ถ้ารายชื่อขุนนางที่ปรากฏอยู่ในพงศาวดาร
 ถูกต้อง ก็อาจกล่าวได้ว่า ขุนนางระดับสูงถูกกวาดล้าง หรืออย่างน้อยก็สูญเสีย
 อำนาจไปเกือบทั้งหมด จากความล้มเหลวของการยึดอำนาจครั้งนี้ ขณะเดียวกัน
 บรรดาเจ้านายพระราชวงศ์ที่คุมอำนาจมาตั้งแต่ปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้า
 ปราสาททองก็ถูกกวาดล้างและกันออกไปจากเวทีการเมืองเช่นกัน เพราะฉะนั้น
 นับตั้งแต่ภายหลังกบฏพระไตรภพนาทิกย์ สถานะของสมเด็จพระนารายณ์จึงน่าจะ
 มีความมั่นคง โดยที่ไม่ต้องพะวงกับการรวมตัวกันวางแผนล้มล้างอำนาจจากบรรดา
 ขุนนางระดับสูงอีกต่อไป เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์ยอมตอ้งตั้งคนใกล้ชิด
 หรือที่ไว้วางพระทัยให้ยึดครองตำแหน่งสำคัญ ๆ คูเหมือนในระยะแรกขุนนางใน
 ราชสำนักที่เป็นกำลังของสมเด็จพระนารายณ์แบ่งออกเป็น กลุ่มขุนนางอาวุโส
 ซึ่งเป็นขุนนางที่รับราชการมานานและมีความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระนารายณ์ เช่น
 ออกญาจักรี ซึ่งเคยเป็นออกญาสุโขทัยมาก่อน ออกญาพระคลัง แต่เดิมเคยรับ
 ราชการในสมัยพระเจ้าปราสาททองในตำแหน่งออกพระอัครลักษณ์ และกลุ่มขุนนาง
 รุ่นหนุ่ม มีวัยไล่เลี่ยกับสมเด็จพระนารายณ์ เช่น ออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก)
 ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมในตำแหน่งมหาดเล็ก และคงมีขุนนางที่เป็นข้าหลวงเดิมอีก
 หลายคนได้รับตำแหน่งที่ควบคุมกำลัง เช่นเดียวกับ โกษาเหล็ก เพียงแต่ไม่ปรากฏ
 รายละเอียดในหลักฐาน

เอกสารร่วมสมัยของกัศัรระบุว่า กลุ่มขุนนางรุ่นหนุ่มได้สนับสนุนให้
 กษัตริย์ดำเนินนโยบายสงครามควยการยกทัพไปโจมตีเชียงใหม่ ลานช้าง หัวเมือง
 มอญและพม่า แต่ขุนนางอาวุโสไม่เห็นด้วยกับการทำสงคราม แต่เอกสารกัศ
 ก็ไม่ไ้กระบรายชื่อขุนนาง เหลานี้ (Dhiravat na Pombejra 1984 : 290)
 สมเด็จพระนารายณ์ทรงคล้อยตามขุนนางหนุ่ม อาจเป็นเพราะสมเด็จพระนารายณ์
 เมื่อขึ้นเสวยราชย์มีพระชนม์เพียง 24 พรรษาเท่านั้น (แทร่แอส 2506 : 226)
 เหตุผลที่สำคัญกว่านั้นคง เป็นเรื่องที่พระองค์ต้องการควบคุมแหล่งสินค้าของป่าที่มีมาก
 ในแถบลานช้างและเชียงใหม่ และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ความขัดแย้งระหว่าง
 ออกญาจักรี กับพระมเหสี ซึ่งเป็นพระชนินุราชของสมเด็จพระนารายณ์ ทรงโกรธ
 แค้นที่ออกญาจักรีเป็นตัวละครสำคัญที่ทำให้พระอนุชาของพระนาง 2 องค์ต้องถูก
 ประหารในเหตุการณ์กบฏพระไตรภพนาทิกย์ เอกสารกัศระบุว่า " . . .

ออกญาจักรีไม่เป็นที่โปรดปรานของราชสำนัก เป็นเพราะแผนการของพระราชาธิบดี . . ." ทำให้ฐานะของออกญาจักรีในราชสำนักต่ำลง เมื่อออกญาจักรีซึ่งอยู่ฝ่ายขุนนางอาวุโสถูกขับออกไปแล้ว ขุนนางหนุ่มก็โค้เข้ามามีบทบาทแทน (Dhiravat na Pombejra 1984 : 290) ในช่วงเวลาที่สมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปทำสงครามทรงโปรดให้ ออกญาจ๋านวนสีคน ทำหน้าที่ปกครองและปฏิบัติราชการแทนพระองค์ ออกญาจ๋านวนสีคน เป็นขุนนางอาวุโส ขุนนางที่เป็นผู้ช่วยคือ ออกญาตะนาวศรี ออกญาสุโขทัย และออกญาพิชัยสงคราม (Dhiravat na Pombejra 1984 : 291) การที่สมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปทำสงครามหลายครั้ง ระหว่าง พ.ศ. 2202-2206 และมอบภารกิจในการบริหารราชการให้กับบรรดาขุนนางคุณปกครอง น่าจะแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงมีพระทัยในฐานอำนาจของพระองค์ จึงทรงกล้าที่จะเสด็จไปสงคราม ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าเมื่อพระองค์โค้ขึ้นครองราชสมบัติ เสถียรภาพในราชบัลลังก์ของพระองค์มีความมั่นคงเพียงพอ เนื่องจากขุนนางที่คุมอำนาจในราชสำนักล้วนแล้วแต่เป็นคนของพระองค์ ขุนนางที่มีส่วนสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนาง เก่าก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะแสดงบทบาทในการต่อต้านการปกครองของพระองค์โค้อีกด้วย

อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระนารายณ์ และกลุ่มขุนนางทั้งฝ่ายปกครอง (และขุนนางคางขาว) สามารถควบคุมสถานการณ์ทางการเมืองในราชสำนักไว้ได้อย่างแน่นอนและมีความมั่นคงมาตั้งแต่ก่อนคนรัชกาลแล้ว แม้ว่าจะปรากฏว่ากลุ่มขุนนางฝ่ายปกครองจะมีความขัดแย้งกันในเรื่องนโยบายการทำสงครามอยู่บ้างก็ตาม แต่ก็มิได้เป็นการขัดแย้งที่ร้ายแรงถึงขั้นแตกหัก จนกระทั่งจะต้องมีการแบ่งพรรคแบ่งพวกวางแผนกบฏล้มอำนาจแต่อย่างใด เมื่อกลุ่มขุนนางหนุ่มโค้ชัยชนะเหนือขุนนางอาวุโส ทำให้ขุนนางหนุ่มมีอิทธิพลในการกำหนดนโยบายการเมืองการปกครองต่อสมเด็จพระนารายณ์อยู่ในระดับหนึ่ง เนื่องจากภาวะสงครามยาวนานระหว่าง พ.ศ. 2202-2206 และมีการเกณฑ์ไพร่พลเข้ากองทัพเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดการขาดแคลนแรงงานในการเพาะปลูกในระหว่างสงคราม ในระหว่าง พ.ศ. 2206-2208 การเพาะปลูกไม่ไค้ผล และเกิดโรคระบาดราคาข้าวขึ้นสูง รัฐจึงห้ามการส่งออก บริษัทฮอลันดาแสดงความกังวลกับ

ภาวะสงครามแม้จะดำเนินอยู่ตามชายแดน แต่ก็มิได้ผลกระทบต่อการค้าของป่า ซึ่งมีอยู่มากมายหลายชนิดในดินแดนตอนใน สถานการณ์ในภาคใต้ก็เกิดขึ้น เครียด รุมลายุเล็กน้อย ๆ พยายามต่อต้านอิทธิพลและการผูกขาดการค้าของฮอลันดาในบริเวณนี้ โดยพยายามดึงอยุธยาให้เข้ามาเป็นแกนนำในการต่อต้าน แต่เนื่องจากผลประโยชน์ในระยะนี้ของอยุธยา ให้ความสำคัญกับชายแดนทางเหนือและตะวันตกมากกว่าภาคใต้ ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2205 เมืองสงขลาส่งกองเรือรบไปโจมตีเมืองนครฯ (Dhiravat na Pombejra 1984 : 284-306) แม้สาเหตุการขัดแย้งจะไม่ปรากฏแน่ชัดแต่ก็อาจสันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นการขัดแย้งอันเนื่องมาจากผลประโยชน์ทางการค้าแน่นอน เอกสารคัทซันบับหนึ่งลงปี พ.ศ. 2206 ว่า ออกญาพิชิต (Abdu'r Razzaq) ขุนนางที่มีอิทธิพลชาวมัวร์ (อิหร่าน) ไทอาศัยอำนาจหน้าที่ และเอกสารอื่นในเรื่องสินค้า ก็มักมีให้บริษัทฮอลันดาจัดหาหนึ่งกวางและสินค้าอื่น ๆ ก่อให้เกิดความเสียหายอย่างมาก และยังระบุว่าสาเหตุที่พอลคาจากจีน หมาเกา และมินิลา ไม่เข้ามาค้าขายที่อยุธยา ก็เนื่องมาจากการใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางผู้นี้ (กรมศิลปากร 2513 ข : 166) ภาวะเช่นนี้ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมและความยากลำบากในการค้าของพอลคาต่างประเทศ บริษัทฮอลันดากล่าวหาว่า ไทยประพฤติผิดสัญญาซึ่งมีไว้กับฝ่ายฮอลันดา จึงให้เลิกการเดินเรือมายังอยุธยา และให้ตัวแทนการค้าออกเดินทางกลับเมืองปัตตาเวีย ทางอยุธยาจึงต้องส่งทูตไปยังปัตตาเวีย เพื่อเจรจาขอทำการค้าชายฝั่ง เข็ม และยินยอมตามคำขอต่าง ๆ ของบริษัท จึงมีการลงนามในสัญญา พ.ศ. 2207 ฮอลันดาจึงเข้ามาติดต่อทางการค้าตามปกติ (สมเจีย อนุমানราชชน 2509 : 25-27)

แม้ว่าภาวะสงครามตามชายแดนระหว่าง พ.ศ. 2202-2206 จะทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของอยุธยาแย่ก็ตาม แต่ดูเหมือนสมเด็จพระนารายณ์ก็ยังดำเนินนโยบายสงครามต่อไป กลางปี พ.ศ. 2211 เตรียมจัดกองทัพและกำลังคนไปตีล้านช้าง แต่ต้องเลื่อนออกไปเพราะความไม่พร้อมในเรื่องไพร่พล ในปลายปี พ.ศ. 2211 กษัตริย์ก็ทรงส่งเรือไปปักน่านน้ำเขมร แม้จะไม่ปรากฏเหตุผลที่ชัดเจนแห่งการกระทำเช่นนี้ แต่อาจเชื่อได้ว่า การปิดล้อมเขมรสัมพันธ์กับการโจมตีล้านช้าง และคงเกี่ยวข้องกับนโยบายการค้าของอยุธยาด้วย ทั้งนี้

เพราะสินค้าประเภททอง กายาน และสิ่งอื่น ๆ ถูกนำมาจากลาวและเขมรมาขายที่
 อยุธยา นอกจากนี้ฮอลันดาจะเข้าไปรับซื้อถึงในเขมรและลาว พอคาลานซาง
 ถูกกดขี่จากเจ้าหน้าที่และขุนนางที่อยุธยา จึงไม่นำสินค้ามาขายที่อยุธยาอีก แต่
 จะนำมาขายเพียงแค่มืองพิษณุโลกและกัมพูชา สมเด็จพระนารายณ์คงต้องการ
 ควบคุมการค้านี้จึงทำสงครามกับลานซางและกัมพูชา (Dhiravat na Pombejra
 1984 : 308) ใน พ.ศ. 2113 สมเด็จพระนารายณ์ประทับอยู่ที่เมืองลพบุรี
 พร้อมทวยขุนนางวงในใกล้ชิดรวมการกำหนดแผนการในการทำสงครามกับลานซาง
 ครั้งใหญ่ สงครามเกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2214-2216 โดยมีออกญาพระคลัง
 หรือโกษาธิบดี (เหล็ก) เป็นแม่ทัพ "โกษา (เหล็ก)" เป็นบุคคลที่ฐานะสูงส่ง
 อยู่ในราชสำนัก เป็นทั้งพระคลังและแม่ทัพคนสำคัญที่เป็นผู้นำกองทัพเขาสูงสงคราม
 ตลอดมา เขามีฐานะสูงมากในราชสำนัก ไต่เคียบโตและรวมพระนมเกี่ยวกับ
 สมเด็จพระนารายณ์ครั้ง เมื่อเยาว์วัย "โกษาเหล็ก" ใ้รับบรรดาศักดิ์สูงกว่า
 บรรดาศักดิ์ปกติของตำแหน่งพระคลัง โดยเป็นถึง "เจ้าพระยา*" ซึ่งสูงกว่า
 "ออกญา-พระยา" "โกษาเหล็ก" มีความมั่งคั่งจากการค้าเงินการค้า โดยเฉพาะ
 การค้าที่เมืองนครศรีธรรมราช (Dhiravat na Pombejra 1984 : 326)
 "โกษาเหล็ก" คงเป็นขุนนางใกล้ชิดที่พระมหากษัตริย์ทรงไว้วางพระทัยมากที่สุด
 คนหนึ่ง บางที "โกษาเหล็ก" อาจเป็นผู้นำ หรือเป็นหนึ่งในบรรดา "กลุ่มขุนนาง
 หนุ่ม" ที่มีอิทธิพลอยู่เบื้องหลังการกำหนดนโยบายของสมเด็จพระนารายณ์ โดย
 เฉพาะนโยบายการทำสงครามกับเชียงใหม่ ลานซาง และพม่า สงครามลานซาง
 ครั้งใหญ่ระหว่าง พ.ศ. 2214-2216 "โกษาเหล็ก" ไม่ประสบผลสำเร็จในการ
 นำทัพครั้งนี้ บันทึกของ van de Spijk หัวหน้าสำนักงานการค้าของ V.O.C.
 ในอยุธยาในระบะนั้น (Smith 1977 : 146) ระบุว่า เมื่อกองทัพยกกลับ
 จากลานซาง ไม่มีการจัดพิธีต้อนรับ และพระมหากษัตริย์ก็ไม่ทรงแสดงอาการ
 ก็พระทัย ในระยะเดียวกันนี้เอง เอกสารคัทซึกกล่าวถึง ออกพระศรีเนาวรัตน์

*ขจร สุขพานิช ใ้แสดงความเห็นว่า ". . . อันที่จริงขุนนางในสมัย
 กรุงศรีอยุธยาที่ใ้เป็นเจ้าพระยา เห็นมีแต่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ โกษาธิบดี
 ในแผนดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษผู้เคยใ้. . ." (2527 : 9)

(Aqa Muhammad) ขุนนางชาวอิหร่าน ได้เป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์
 (Dhiravat na Pombejra . 1984 : 311)

บางทีขุนนางนี้อาจเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของกระแสการเมืองภายในราชสำนัก
 ที่ขุนนางฝ่ายปกครอง ซึ่งคุมอำนาจในระดับสูงและมีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบาย
 ต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ได้เริ่มเสื่อมอำนาจและไม่เป็นที่ไว้วางพระทัยมาก
 กิ่งแตก่อน ทั้งนี้เพราะนโยบายการทำสงครามเพื่อควบคุมแหล่งของป่า ที่บรรดา
 ขุนนางหนุ่มฝ่ายปกครองผลักดันให้เกิดขึ้นนั้นไม่ประสบผลสำเร็จ และไม่คุ้มค่ากับ
 กำลังไพร่พล และทรัพย์สินที่เสียไปในสงครามหลายต่อหลายครั้ง และยังสร้าง
 ความกระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งของป่า และทำให้ฐานะ
 การคลังของรัฐประสบปัญหา พอคาคัทซุญหนึ่งบันทึกว่า พ.ศ. 2205 สงคราม
 ทำให้พระคลังทองไขกระจายเป็นจำนวนมาก ทำให้ทองพระคลังของกษัตริย์ว่างเปล่า
 และอีกครั้งหนึ่งปี พ.ศ. 2219 ก็มีการระบุว่า พระคลังว่างเปล่า (Dhiravat
 na Pombejra 1984 : 295 , 334) นอกจากนี้แล้วขุนนางฝ่ายปกครอง
 คนสำคัญอย่าง "โกษาเหล็ก" ได้สั่งสมความมั่งคั่งจากตำแหน่ง "พระคลัง" ที่ได้
 ครอบครองมานาน จนกระทั่งเอกสารคัทซุญระบุว่า "โกษาเหล็ก" เป็นผู้ค้าที่บุก
 ที่สำคัญ และได้ "ซัดคำสั่ง" ของพระมหากษัตริย์ที่อนุญาตให้พ่อค้าฮอลันดาผูกขาด
 ค้ากับที่นครศรีธรรมราช แต่ "โกษาเหล็ก" กลับยังสนับสนุนให้มีการค้าค้ำคูณโดยไม่
 ผ่านคัทซุญ ทำให้บริษัทฮอลันดาเสียผลประโยชน์อย่างมาก (Dhiravat
 na Pombejra 1984 : 313-315) แต่บางทีการละเมิดการผูกขาดค้ำคูณของ
 คัทซุญเช่นนี้ อาจได้รับการสนับสนุนอย่างลับ ๆ จากกษัตริย์ก็เป็นไปได้ เพราะ
 นอกจากพระคลังแล้วยังมี ออกพระศรีเนาวรัตน์ หัวหน้าขุนนางชาวอิหร่าน ที่ร่วม
 กันละเมิดอยู่ด้วยเช่นกัน

ขณะที่ขุนนางฝ่ายปกครอง ปฏิบัติราชการไม่เป็นที่พอพระทัย ตรงกันข้าม
 กับขุนนางต่างชาติ โดยเฉพาะพวกมัวร์หรืออิหร่าน ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการ
 รัฐประหารเมื่อปี พ.ศ. 2199 กลับสามารถปฏิบัติราชการสนองนโยบายการเมือง
 และเศรษฐกิจของสมเด็จพระนารายณ์ได้เป็นอย่างดี แม้ว่า ออกญาพิชิต หรือ
 อับดุล ราซิด ขุนนางอิหร่านกระทำการฉ้อโกงและ เบียดบังพระราชทรัพย์ที่เกิดจาก

การค้า และยังใช้อ่านาจากตำแหน่งที่ติดกันซึ่งค้ำขวางการค้าของพ่อค้าต่างชาติใน
กรุงศรีอยุธยา จนเป็นผลเสียหายอย่างรุนแรงต่อการค้าระหว่างประเทศของ
อยุธยา แต่เมื่ออะคามูฮัมหมัดได้ดำรงตำแหน่ง ออกพระศรีเนาวรัตน์ ซึ่งขุนนาง
ผู้นี้เองที่เป็นกำลังสำคัญในการขยาย และควบคุมการค้าทางฝั่งตะนาวศรีและใน
อ่าวเบงกอล รายงานการค้าของ ยอร์ช ไวท์ เขียนขึ้นใน พ.ศ. 2221 หลังจาก
ที่ได้เข้ามาอยู่ในอยุธยา 4 ปี ดังนั้นเรื่องราวในรายงานจึงอยู่ในระหว่าง พ.ศ.
2217-2221 ซึ่งใกล้เคียงกับการที่เอกสารคัทซระบุว่า อะคามูฮัมหมัด หรือ
ออกญาพระศรีเนาวรัตน์ผู้นี้เป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์ (พ.ศ. 22๒5)
ยอร์ช ไวท์ รายงานว่า ชาวมัวร์หรืออิหร่าน จากการอุปถัมภ์ของ ออกพระ
ศรีเนาวรัตน์ ทำให้สามารถควบคุมการค้าแถบชายฝั่งตะนาวศรีได้ และชุมชน
อิสลามได้เจริญขึ้นตามเมืองต่าง ๆ เช่น เพชรบุรี ปราณบุรี ฤๅบุรี กองเรือของ
อยุธยาจะมีนายเรือเป็นชาวอิหร่าน รวมถึงผู้ดูแลการค้ายังต่างแดนก็เป็นชาวอิหร่าน
ควยเช่นกัน (ประชุมพงศาวดารเล่ม 12 2507 : 303 , 312-314) ออกพระ
ศรีเนาวรัตน์ หรืออะคามูฮัมหมัดผู้นี้ ก็เช่นเดียวกับ "โกษาเหล็ก" เป็นผู้มี
ผลประโยชน์การค้ามากมาย เขาได้ผูกขาดการค้าไมกฤษณาได้เคยส่งชาวบรรทุก
ลงเรือหลายลำไปขายถึงกัมพูชา และได้ผูกมิตรกับบริษัทยอลันดา (Dhiravat
na Pombejra 1984 : 326-327) มีปัญหาที่ยังสับสนไม่กระจ่างชัด คือ
ออกพระศรีเนาวรัตน์ผู้นี้ได้เคยดำรงตำแหน่งเป็น ออกญาพระคลังหรือไม่ ในสมัย
สมเด็จพระนารายณ์ ทราบจากเอกสารคัทซว่า ผู้ดำรงตำแหน่งพระคลังคนแรกของ
รัชกาลนี้เดิมเป็น ออกพระอาลักษณ์ มาแต่รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ออกญา
พระคลังคนแรกนี้จะเป็นขุนนางไทย หรือแขกมัวร์ หรือชนชาติอื่น ๆ ไม่มีหลักฐาน
ปรากฏ แต่คงดำรงตำแหน่งได้ไม่นาน ออกญาพระคลังคนที่สอง ปรากฏใน
เอกสารคัทซกล่าวว่า ระหว่าง พ.ศ. 2205-2206 คัทซโครงเรียนต่อกษัตริย์
ถึงการใช้อ่านาจากซึ่งติดกันการค้าของอับดุลราชัค หรือออกญาพิชิต ขุนนางชาว
แขกมัวร์ ในระยะเวลาเกี่ยวกับที่ ออกญาพระคลัง ออกญาลาโหม ออกญาราฆังสัน
ถลันจากสงครามทางภาคเหนือ (Dhiravat na Pombejra 1984 : 298)
ออกญาพระคลังผู้ที่กลับจากสงครามนี้ น่าจะเป็น "โกษาเหล็ก" ซึ่งเป็นแม่ทัพคนสำคัญ
ในรัชกาลนี้ ในระหว่างประมาณ พ.ศ. 2211-2220 "โกษาเหล็ก" ยังดำรง

ตำแหน่งเป็น "ออกญาพระคลัง" อยู่เช่นเดิม และยังได้รักษาการในตำแหน่ง "ออกญาจักรี" อีกด้วย (ขจร สุขพานิช 2527 : 18-20) อีกทั้งในรายงาน การค้าของยอร์ช ไวท์ ระหว่าง พ.ศ. 2217-2221 กล่าวถึง ออกพระศรี เนาวรัตน์* เท่านั้นมิได้ระบุว่าได้เป็นพระคลัง ส่วนในเอกสารอิหร่านมิได้ระบุ อย่างชัดเจนว่า อะกามูฮัมหมัด ได้เป็น ออกญาพระคลัง (Ship of Sulaiman 1972 : 58-59 , 98-99) อะกามูฮัมหมัด มรณกรรมในปี พ.ศ. 2222 ขณะที่ "โกษาเหล็ก" ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2226 ออกญาวัง ชาวมาเลย์ ได้รับการแต่งตั้งเป็น พระคลัง** แทนออกญาวังคนนี้เคยเป็นแม่ทัพเรือไปตี บัตตานีเมื่อ 3 ปีก่อน (Dhiravat na Pombejra 1984 : 357) ดังนั้นจึง น่าที่จะเป็นไปได้ว่า ออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ได้ว่าที่ พระคลังมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2206 เลื่อนยศ อยู่ในตำแหน่งจนถึง พ.ศ. 2226 รวมระยะเวลาว่า 20 ปี อะกามูฮัมหมัดจึงไม่น่าจะได้อำนาจเป็น ออกญาพระคลัง แต่อาจจะ รักษาราชการแทนเพราะ "โกษาเหล็ก" คองนำทัพไปรบอยู่เสมอ

ด้วยเหตุนี้เองจึงกล่าวได้ว่า ชุนนางในราชสำนักเอง แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือกลุ่มชุนนางไทยที่เป็นฝ่ายปกครองมีโกษาธิบดี (เหล็ก) เป็นผู้นำที่สำคัญ และ

* ในฉบับแปลภาษาไทย เป็น ออกพระมโนราช (ดูประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 2507 : 313)

** ชุนนางที่ได้เป็นพระคลังต่อจาก ออกญาวัง ชาวมาเลย์ ได้แก่ ออกญา พระเสด็จ เจ้ากรมสังฆการี ได้รักษาการในที่มราช หรือวังอย่างใดอย่างหนึ่ง และพระคลังคนสุดท้ายในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ได้แก่ ออกญาโกษา (ปาน) ซึ่งได้ว่าพระคลังในช่วงที่ออกพระ เพทราชาย์ค้ออำนาจและความคุมพระราชวังได้แล้ว ก่อนหน้าการสวรรคตของสมเด็จพระนารายณ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 31-32) ส่วนพอลคอน ไม่ได้เป็นพระคลังอย่างเป็นทางการ แต่เป็นผู้ควบคุมราชการในกรม พระคลังอย่างแท้จริงระหว่าง พ.ศ. 2226-2231 และได้เป็น ออกญาวิไชยเอนทร์ ตำแหน่งสมุหนายก ในปีสุดท้ายในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ (ขจร สุขพานิช 2527 : 9)

กลุ่มขุนนางมัวร์หรือเปอร์เซียมีในระยะแรกคงมี อับดุลราชัค หรือออกญาพิชิต เป็น
 ผู้นำ แต่ต่อมาเป็น อะกามุฮัมหมัด ซึ่งมีตำแหน่งเป็น ออกพระศรีเนาวรัตน์
 นอกจากนี้ยังมีขุนนางต่างชาติ หรือขุนนางลูกครึ่งอีกเป็นจำนวนมาก เช่น กองทหาร
 อาสาต่าง ๆ เช่น ญี่ปุ่น จาม มอญ ลาว โปรตุเกส ที่รับราชการในกรมพระคลัง
 ต่าง ๆ เช่น ชาวจีน มาเลย์ มุสลิม-อินเดีย โปรตุเกส ชาวอังกฤษ ฮอลันดา และ
 ฝรั่งเศส และน่าจะมีกลุ่มขุนนางที่มีสายโยงใยสัมพันธ์กับขุนนางเก่า แต่พวกนี้คง
 ไม่มีบทบาททางการเมืองแต่อย่างใด บรรดาขุนนางกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้กล่าวได้ว่า
 ขุนนางไทยที่เป็นคนใกล้ชิดกับกษัตริย์ และทำหน้าที่ฝ่ายปกครอง และขุนนางอิหร่าน
 และมุสลิมอื่น ๆ ทำหน้าที่ทางการค้าติดต่อต่างประเทศ และเป็นฝ่ายปกครอง
 (เป็นเจ้าเมือง) ทั้ง 2 กลุ่มใหญ่นี้เท่านั้นที่มีความสำคัญที่คุมอำนาจการบริหารของ
 รัฐไว้ โดยในระยะแรกกลุ่มขุนนางใกล้ชิดฝ่ายปกครองกุมอำนาจไว้ได้มากกว่า
 แต่ได้มีการแบ่งออกเป็น 2 พวก พวกแรกเป็นขุนนางอาวูโส และพวกขุนนางหนุม
 ซึ่งสนับสนุนนโยบายการทำสงคราม คู่เหมือนสมเด็จพระนารายณ์จะทรงเห็นด้วย
 และสนับสนุนนโยบายการทำสงครามเพื่อจุดประสงค์ในการควบคุมแหล่งของป่าใน
 กินแดนคอนินและในไมซา (ก่อน พ.ศ. 2206 เล็กน้อย) กลุ่มขุนนางหนุมก็ไค
 ชัยชนะเหนือกลุ่มขุนนางอาวูโส เมื่อ "โกษาเหล็ก" ได้รับความแต่งตั้ง
 แทนออกพระอัครลักษณ์ ซึ่งน่าจะอยู่ในขุนนางอาวูโส จากนั้นกลุ่มขุนนางหนุมคงมี
 อิทธิพลควบคุมนโยบายการปกครองของรัฐไคในช่วงระยะเวลายาวนาน จนกระทั่ง
 ถึงประมาณ พ.ศ. 2214-2216 เมื่อนโยบายสงครามเป็นที่พิสูจน์แน่ชัดแล้วว่า
 ไม่ไคทำให้เกิดผลประโยชน์มากเท่าที่คาดหวังไว้ แต่กลับมีผลกระทบอย่างแรง
 ต่อฐานะทางเศรษฐกิจ การคลัง และกำลังคนของรัฐมากกว่า ภัยเหตุนี้เองทั้ง
 กัทซ์ และยอร์ช ไวท์ รายงานตรงกันว่า อะกามุฮัมหมัด หรือออกพระศรีเนาวรัตน์
 เป็นขุนนางที่ได้รับการโปรดปรานมากที่สุด ความจริง อะกามุฮัมหมัด น่าจะเป็น
 ผู้ที่มีบทบาทในการขยายการค้าแถบชายฝั่งคาบสมุทรอันดามันตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้ว
 เพียงแต่ว่า นโยบายของสมเด็จพระนารายณ์ ยังเน้นอยู่ที่การทำสงครามกับรัฐที่
 อยู่คอนินและป้องกันการค้ารุกรานของพม่า เลยทำให้ อะกามุฮัมหมัด มีไคมีอิทธิพล
 มากเท่ากับ กลุ่มขุนนางหนุม แต่ก็นับไคว่าเป็นคู่แข่งกันมาตลอด จึงจะเห็นว่า
 ทั้งอะกามุฮัมหมัด และ "โกษาเหล็ก" ล้วนแล้วแต่สามารถดำเนินการค้าของตนเอง

(โดยอาศัยตำแหน่ง) จนมั่งคั่งและร่ำรวย และทั้งสองยังเป็น "ผู้ลักลอบ" คำนี้ถูก
 ในภาคใต้อย่างใหญ่ อันเป็นการละเมิดสิทธิการผูกขาดที่บริษัทได้รับ -
 พระราชทานจากพระมหากษัตริย์ แสดงถึงอิทธิพลของบุคคลทั้งสองในราชสำนัก
 ใดเป็นอย่างดี ไม่ปรากฏหลักฐานใด ๆ ที่บ่งชี้ว่า มีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง
 ระหว่างบุคคลทั้งสอง "โกษาเหล็ก" เป็นทั้งพระสหาย แม่ทัพที่สามารถ และ
 เปรียบเสมือนพี่น้องกับสมเด็จพระนารายณ์ ขณะที่ อะคามุฮัมหมัด ตามเอกสาร
 อิหร่านว่า ทานผู้นี้โคธายทอดความรูปร่าง ๆ ในคานการเมืองการปกครองและอื่น ๆ
 ให้กับสมเด็จพระนารายณ์ (Ship of Sulaiman 1972 : 98) และเป็น
 ผู้ที่สามารถ เสริมพระราชอำนาจตามพระราโชบาย คือ การเป็นศัวกการสำคัญที่จ้าง
 ทหารอิหร่านมาเป็นทหารรักษาพระองค์ 200 คน ศัวอะคามุฮัมหมัด ก็ยังเป็น
 หัวหน้าประชาคมอิหร่านควย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2528 : 30) และเป็นผู้มีบทบาท
 สำคัญในการขยายการค้าทางแถบชายฝั่งตะวันตกของอยุธยาให้กว้างออกไป
 ทั้งนี้บุคคลทั้งสองจึง เปรียบเสมือนพระกรชายขวาในการดำเนินนโยบายการ
 ปกครองและการค้า จึงไว้วางพระทัยแก่บุคคลทั้งสองมากจนถึงไม่ทรงจัดการ
 อย่างหนึ่งอย่างใดในอันที่จะจำกัดความมั่งคั่งของบุคคลทั้งสอง เป็นผลมาจากการ
 ที่กษัตริย์เปิดโอกาสให้ขุนนางทั้งสอง หรือคนอื่น ๆ ที่ใกล้ชิดบ้าง แต่สำหรับขุนนาง
 อื่น ๆ ไม่ปรากฏว่าได้มีการประกอบธุรกิจการค้าใหญ่โตและมั่งคั่งร่ำรวยเท่ากับ
 บุคคลทั้งสอง

รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่ยาวนานถึง 30 ปี ความสัมพันธ์และการ
 ไว้วางพระทัยต่อขุนนางใกล้ชิดมิใช่เป็นสิ่งเดียวในการรักษาพระราชอำนาจของ
 พระองค์ พระองค์ได้ดำเนินการควบคุมทางการเมืองอื่น ๆ ไซ้แบบแผนหรือ
 เครื่องมือทั่วไปในการจำกัดการสั่งสมอำนาจในหมู่ขุนนาง สมเด็จพระนารายณ์
 ค้างไปจากพระราชบิดาอยู่ประการหนึ่งคือ สมเด็จพระนารายณ์ทรงไว้วางพระทัย
 บุคคลที่เป็นขุนนางใกล้ชิดอย่างมาก ขณะที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงระแวง
 ขุนนางทุก ๆ คน ไม่ว่าบุคคลนั้นจะสนิทสนมหรือเคยร่วมเป็นร่วมต่อสู้กับพระองค์
 มาก่อนก็ตาม สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสนับสนุนบรรดาพระโอรสให้เข้ามา
 มีบทบาทและกุมอำนาจในการปกครอง นอกจากนี้ยังทรง "ปล่อย" ให้พระอนุชา
 อยู่ในตำแหน่ง "ฝ่ายหน้า" อันอาจที่จะอ้างสิทธิธรรมในการสืบราชสมบัติออกจาก

พระองค์ไค้ ก่อให้เกิดปัญหาการชิงอำนาจในหมู่เจ้านายเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์
 ในส่วนสมเด็จพระนารายณ์ เนื่องจากทรงไม่มีพระราชโอรสสืบราชบัลลังก์ ทำให้
 การประเมินนโยบายในค่านนี้ของสมเด็จพระนารายณ์ไม่ได้ แต่กับบรรดา
 พระอนุชาและพระราชวงศ์ทั้งหลาย การกบฏจากพระอนุชาเกิดขึ้น 2 ครั้ง
 ครั้งแรก ภายหลังจากที่พระองค์ครองราชย์ไม่ถึง 2 เดือน โดยพระโคตรภูวนาติศย์
 และพระองค์ทองกอกการกบฏ ครั้งที่สอง ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารหรือ
 เอกสารอื่น ๆ แต่ปรากฏอยู่ในบันทึกของฮอลันดากล่าวไว้อย่างสั้น ๆ ว่า ใน
 เดือนกันยายน พ.ศ. 2213 มีการจับกุมผู้คิดวางแผนการร้ายต่อพระมหาดมตรีย์
 ซึ่งมีพระอนุชาพระองค์หนึ่ง ชื่อนางหลายคน รวมทั้งมีพระสงฆ์ และสตรีเกี่ยวข้องกับ
 แผนการครั้งนี้ด้วย แต่เอกสารก็ไม่ได้ระบุรายชื่อหรือตำแหน่งชื่อนางผู้ร่วม
 ก่อการ ทั้งหมดตกประหารชีวิต (Dhiravat na Pombejra 1984: 310)
 แผนการร้ายครั้งนี้คงยังไม่ได้เริ่มดำเนินการก็ถูกปราบปรามจับกุม เช่นเดียวกับ
 กบฏคราวแรก การกบฏทั้งสองครั้งเป็นเพียงการ "วางแผนลับ" เท่านั้น ไม่ได้
 มีการเคลื่อนกองกำลังเข้าต่อสู้กัน จึงไม่กระทบกระเทือนต่อราชบัลลังก์ของ
 พระองค์นัก ดังนั้นสมเด็จพระนารายณ์จึงไม่ทรงไว้วางพระทัยกับพระอนุชา
 ทรงกีดกันพระอนุชาออกไปจากการปกครองอย่างสิ้นเชิง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523
 : 23) ด้วยเหตุนี้เมื่อตอนสิ้นรัชกาลจึงไม่มีพระราชวงศ์พระองค์ไหนที่กุมอำนาจ
 และเข้มแข็งพอจะขัดขวางการชิงอำนาจของออกพระเทพราชาและพรรคพวกใด

สำหรับการควบคุมมิให้ขุนนางสร้างฐานอำนาจจากตำแหน่งหน้าที่ทางการ
 ปกครอง พระองค์ก็ดำเนินวิธีการต่าง ๆ คล้ายกับพระราชบิดา แต่ดูเหมือนขุนนาง
 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มีเสถียรภาพในตำแหน่งมากกว่า เพราะไม่ปรากฏ
 หลักฐานว่ามีการสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางระดับสูงเป็นระยะ ๆ เหมือนกับที่พระเจ้า
 ปราสาททองทรงกระทำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางที่ใกล้ชิดและเป็นทีไว้วาง
 พระทัยแล้ว จะอยู่ในตำแหน่งอย่างมั่นคง เช่น กรณีของ "โกษาเหล็ก" อยู่ใน
 ตำแหน่งพระคลังถึงกว่า 20 ปี อะคามุฮัมหมัด อยู่ในตำแหน่ง ออกพระศรีเนาวรัตน์
 เป็นเวลานานมากเช่นเดียวกัน เป็นต้น สำหรับขุนนางอื่น ๆ แล้ว พระองค์ทรง
 ระแวงระวังมิให้ขุนนางฝ่ายปกครอง (ที่ไม่ใช่คนสนิท) ได้กุมอำนาจไว้ในมือมาก
 เกินไป ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น ปลอยตำแหน่งบางตำแหน่งให้ว่างเสีย ตำแหน่ง

ออกญาจักรี เป็นตำแหน่งหัวหน้าขุนนางฝ่ายพลเรือน และมีหน้าที่ดูแลหัวเมือง เป็นตำแหน่งสำคัญมาก จึงจะเห็นโคจากตอนเริ่มรัชกาล โคทรงแต่งตั้งให้ออกญาสุโขทัย ผู้ช่วยเหลือคนสำคัญโคดำรงตำแหน่งจักรี และหลังจากนั้น โงษาเหล็กจึง เป็น ออกญาพระคลัง ก็โคดูแลตำแหน่งจักรีด้วย ภายหลังจากการตายของ "โงษาเหล็ก" หลัง พ.ศ. 2226 ถึงปี พ.ศ. 2231 ไม่มีการตั้งขุนนางผู้โคดำรงตำแหน่งจักรี ดังที่แชรวสบันทึกไว้ว่า ". . . พระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันจึงได้ทรงยุบ (ไม่โคแต่งตั้ง) ตำแหน่งจักรีนี้เสีย. . . และเมื่อจะรับสั่งให้ใครในตำแหน่งนี้ ก็โปรดฯ แต่งตั้งคณะข้าหลวงต่างพระองค์เป็นครั้งคราวไปเท่านั้น. . ."

(แชรวส 2506 : 71) เคนซิวซีย์ โกลกล่าวในทำนองเดียวกันว่า ตำแหน่งจักรี และออกญามหาอุปราช ". . . มีโคทรงพระกรุณาตั้งผู้โคขึ้นมารับหน้าที่อีกแล้ว และเชื่อว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงปรารถนาที่จะยุบเสีย เพราะว่าเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจราชศักดิ์มากเกินไป" (เคนซิวซีย์ 2516 : 556) และในปีสุดท้ายแห่งรัชกาลของพระองค์จึงโคแต่งตั้งให้ ฟอลคอน เป็นออกญาวิชาเยนทร์ ที่จักรีตำแหน่งอื่น ๆ ที่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าไม่มีการแต่งตั้งหรือปล่อยใหว่างก็คือวังหน้าหรือฝ่ายหน้า ไม่มีพระราชวงศ์องค์โคได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้ ตำแหน่งออกญากลาโหม ดูเหมือนจะเป็นอีกตำแหน่งหนึ่งที่ไม่โคแต่งตั้งขุนนางผู้โคมาดำรงตำแหน่ง ทราบโคแค่เพียงว่า ในตอนต้นรัชกาลมีการแต่งตั้งขุนนางในตำแหน่งออกญากลาโหม เพราะปรากฏในบันทึกของคัทซ์ พ.ศ. 2206 เอยถึงออกญากลาโหม เป็นหนึ่งในบรรดาขุนนางที่กลับจากสงครามทางภาคเหนือ หลังจากนั้นไม่ปรากฏหลักฐานอีกเลยว่ามีใครเป็นกลาโหม แต่อาจเป็นไปโคที่ออกญากลาโหมผู้กลับจากสงครามที่กล่าวนี้โคดำรงตำแหน่งนี้สืบต่อมาอีกนาน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เหมือนอย่างกับ ออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ก็เป็นได้ มีหลักฐานอยู่ชั้นหนึ่ง คน
ฉบับเป็นคำเขียน ลงในสมุดไทยคำ เสนรงค์ ความว่า ". . . สมเด็จพระ
นารายณ์เป็นเจ้า สั่งพระเพทราชา ผู้ว่าที่กลาโหมให้จัดแจงจะนุ่งผ้าเขียวผ้า
. . ." (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานุวิตราวุฑฒิกวงศ์ และพระยาอนุমানราชชน
2521 : 147) ถ้าพระเพทราชาไคว่ที่กลาโหมจริงดังที่ปรากฏในเอกสารชั้นนี้
ก็ไม่น่าประหลาดอันใด เพราะในสมัยนี้การที่ขุนนางคนหนึ่ง จะมีสองตำแหน่ง เป็น
เรื่องปกติ แต่ที่น่าสังเกตคือ ในตอนปลายรัชกาล พระเพทราชาได้สำเร็จราชการ
แผ่นดิน ถ้าพระเพทราชารั้งตำแหน่งกลาโหมจริง ก็จะคล้ายกับกรณีที่ออกญา
กลาโหม (ต่อมาเป็นพระเจ้าปราสาททอง) เป็นผู้สำเร็จราชการในรัชกาลสมเด็จพระ
อาทิตย์วงศ์ และอาศัยตำแหน่งนี้ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งกษัตริย์

การแต่งตั้งขุนนางปฏิบัติราชการแทนหรือการรั้งตำแหน่ง เป็นการที่
สมเด็จพระนารายณ์ทรงใช้ขุนนางที่พระองค์ไว้วางพระทัยมากกว่า ซึ่งมีตำแหน่ง
อื่นอยู่ก่อนแล้วไปดูแลตำแหน่งที่ว่างอีกตำแหน่งหนึ่ง วิธีนี้มักเป็นการใช้ควบคุม
บทบาทและอำนาจของขุนนางระดับสูง เป็นการสร้างความไม่มั่นคงในฐานะหรือ
ตำแหน่งนั้น ๆ ขึ้นไปอีก และเป็นการยากที่จะใช้ตำแหน่ง "รั้ง" หรือ "รักษาการ"

* รายละเอียดเกี่ยวกับที่มาของหลักฐานชั้นนี้ พิจารณาได้จาก "บันทึก
เรื่องความรูปร่าง ๆ เล่ม 1" โดยปรากฏอยู่เป็นสำเนาแนบมากับหนังสือที่พระยา
อนุমানราชชน ทูลตอบกรมพระนริศฯ หัวเรื่องของสำเนานี้บันทึกว่า "ลักษณะนุ่งผ้า
สีขาว คัดจากพระสมุคคำราชาง ฉบับชื่อจาก มจธ. แกลง สุประภินันท์ สมุคไทยคำ
เสนรงค์" ในหนังสือกราบทูล มีความตอนหนึ่งว่า ". . . ไค้คักขอความในฉบับ
(1) ตอนที่ว่าควย ช่างพระที่นั่งถาวมากวย. . ." และ ฉบับ (1) ที่อ้างถึงนี้
เป็น "ฉบับสมุดไทยคำขนาดใหญ่ เสนรงค์ เป็นมือเขียน สมัยรัชกาลที่ 1 ไค้มาจาก
ออฟฟิศหลวงเมื่อปีที่แล้ว (พ.ศ. 2479) ในบานแผนกว่า เขียนขึ้นเมื่อ จ.ศ.
1142 ปีชวด โทศก (พ.ศ. 2323). . ." (รายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานุวิตราวุฑฒิกวงศ์ และพระยาอนุমানราชชน 2521 : 146-147)
หมายเหตุ ผู้วิจัยไม่มีโอกาสได้ตรวจสอบคนฉบับคำเขียนที่กล่าวข้างต้นนี้

นั้นสร้างฐานอำนาจ และยังสร้างความสับสนในการปฏิบัติราชการอย่างยิ่ง
บาทหลวงเคอซัวซียักลาวไวโน พุศ. 2228 ตำแหน่ง "เจ้ากรมการคลัง" วาง
อยู่ที่ปรกชโลให้ออกหลวงราชสมบัติรักษาราชการ (เคอซัวซีย 2516 : 556)
ตำแหน่งเจ้ากรมพระคลังมหาสมบัติวางอยู่ ปรกชโล "ตำแหน่งการโดยคณะ
ชาหลวงพิเศษ" (แซร์แวงส 2506 : 76-77) ลาลูแบร์โคกกล่าวสรุปถึงสภาพการ
รับตำแหน่งในสมัยนี้ไว้ว่า

. . . ถ้าบุคคลหนึ่งรับราชการสองตำแหน่งก็จะได้บรรดาศักดิ์แตกต่างกัน
ออกไปตามตำแหน่งหน้าที่ทั้งสองนั้น และหาไม่ยากนักที่บุคคลเดียวจะทำงาน
ถึงสองตำแหน่ง ตำแหน่งหนึ่งประจำอยู่ในพระนคร อีกตำแหน่งประจำอยู่ใน
หัวเมือง หรือไม่ก็ตำแหน่งหนึ่งเป็นตำแหน่งประจำ อีกตำแหน่งเป็นชาหลวง
ทางพระองค์ เช่น ออกญาพระเสด็จ ซึ่งเป็นผู้รักษาราชการจังหวัดพระนคร
โดยตำแหน่ง ปัจจุบันนี้ทำหน้าที่เป็น ออกญาพระคลัง โดยพระบรมราชโองการ
ควยอีกตำแหน่งหนึ่ง. . . (ลาลูแบร์ 2510 : 355-356)

ข้อความที่ลาลูแบร์กล่าวถึงนี้ยังชี้ให้เห็นว่า การตั้งเอาขุนนางหรือ
เจ้าเมืองมารับราชการอยู่ในเมืองหลวง เป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
โคตรทรงทำไว้ สมัยสมเด็จพระนารายณ์ก็ยังทรงใช้นโยบายเช่นนี้สืบมา วิธีการ
เช่นนี้เป็นการลดและจำกัดอำนาจของขุนนางหัวเมืองมิให้สั่งสมอำนาจในเขต
ปกครองของตัวเองได้ และยังเป็นการเอาคนต่างถิ่นเข้ามาแทนที่ขุนนางส่วนกลาง
ในเมืองหลวง ขุนนางหัวเมืองยอมที่จะสร้างฐานอำนาจของตนโดยยากกว่าขุนนาง
เมืองหลวงที่ได้สืบทอดมาหลายชั่วคน ครบเท่าที่การแย่งอำนาจทางการเมือง
ยังใช้วิธีรัฐประหารในพระราชวังอยู่ ขุนนางฝ่ายปกครองที่ขาดฐานอำนาจใน
ราชธานีเช่นนี้ยอมปลอตกภัยแก่หมัทธิมากกว่ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 20-21)

วิธีการควบคุมขุนนางดังกล่าวนี้มีผลทำให้ขุนนางระคายสูงลดจำนวนลง
เป็นอันมาก จนเป็นที่สังเกตได้ของชาวต่างชาติที่มาเยือนอยุธยาในคอนปลาย
รัชกาล ดังปรากฏในงานเขียนของแซร์แวงส ตอนหนึ่งว่า

ผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นรอง คือเจ้าพวกออกพระ ซึ่งทุกวันนี้มีจำนวนมากกว่าออกญา
เพราะเหตุว่า อำนาจหน้าที่นั้นน้อยกว่าออกญา และไม่อยู่ในสถานะจะ
สนับสนุนราชบัลลังก์ใญ่กว่านัก เมื่อออกพระคนใดสิ้นไปแล้ว จึงมีคอยโค
ตรงพระกรุณาแต่งตั้งผู้อื่นขึ้นมาแทนที่ และทรงมอบพระราชภารกิจให้

ออกพระทำเป็นอย่าง ๆ ไป. . . (แฮร์แวล 2506 : 111)

การลดจำนวนขุนนางชั้นออกญาลงไปนี้ ดูเหมือนจะตรงข้ามกับสมเด็จพระเจ้า
 ปราสาททอง พระองค์ทรงใช้วิธีการสับเปลี่ยนหมุนเวียนตำแหน่งในกลุ่มขุนนาง
 ระดับสูง เป็นระยะ ๆ เป็นการป้องกันมิให้ขุนนางระดับสูงอยู่ในตำแหน่งหนึ่ง
 ตำแหน่งใดนานเกินไปจนสามารถสร้างฐานอำนาจขึ้นมาได้ แต่อันที่จริงแล้ว
 แม้วิธีการคู่ต่างกัน แต่ผลก็ไม่ห่างกันนัก คือ ไม่ว่าจะเป็วิธีการสับเปลี่ยนหมุน
 เวียนตำแหน่ง หรือการลดจำนวนขุนนางตำแหน่งออกญาลง ล้วนแล้วแต่ทำให้
 ขุนนางระดับรองมีอำนาจและบทบาทเพิ่มมากขึ้น แต่สำหรับกรมกองนั้น ๆ เท่ากับ
 เป็นการลดขอบเขตอำนาจของกรมลง เพราะฉะนั้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์
 ขุนนางชั้น "ออกญา" จะเป็นขุนนางใกล้ชิดและเป็นทีไว้วางพระทัยมีเพียงไม่กี่คน
 กิ่งจะเห็นว่า ตำแหน่งออกญามหาอุปราช จักรี กลาโหม ยมราช ซึ่งล้วนเป็น
 ขุนนางระดับสูงสุคิในระบบบริหารของอยุธยา ถูกปลดอยตำแหน่งไว้วางหรือให้
 มีการรักษาการหรือรั้งตำแหน่ง วิธีการเช่นนี้จึงเป็นการคำนึงถึงเรื่อง "การ
 เมือง" มากเกินไปกว่าที่จะคำนึงถึง ประสิทธิภาพในการบริหารการปกครอง
 แมกษัตริย์จะทรงดำเนินการควบคุมการเมืองต่อขุนนางอย่างกว้างขวาง และ
 เข้มงวดเท่าใดก็ตาม แต่ในที่สุดรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ ราชวงศ์
 ปราสาททองก็ต้องถูกลดอำนาจจากขุนนาง และเป็นขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์เป็น
 เพียง "ขุนนางชั้นสอง" อย่าง "ออกพระ" และ "ออกหลวง" อีกด้วย

ในระยะ 20 ปีแรกของรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ กลุ่มขุนนางใกล้ชิด
 และกลุ่มขุนนางต่างดาวโดยเฉพาะอิหร่าน เป็นกลุ่มอำนาจและผลประโยชน์สอง
 กลุ่มในราชสำนัก แม้จะแข่งขันกันในเรื่องการหาผลประโยชน์และการค้า แต่ก็
 ไม่เคยมีเหตุการณ์ที่แสดงถึงความพยายามในการชิงอำนาจทางการเมืองไม่ว่าคอก
 กษัตริย์หรือระหว่างสองกลุ่ม เพราะต่างฝ่ายต่างสามารถแสวงหาผลประโยชน์
 และความมั่งคั่งร่ำรวยจากการค้า ส่วนในเรื่องเกี่ยวกับการปกครอง ขุนนาง
 ต่างดาว โดยเฉพาะอิหร่านและมัวร์ ไค้เป็นเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นเมืองท่าหลาย
 เมือง ขณะที่กลุ่มขุนนางหนุ่มย์ปกครองตำแหน่งบริหารในระดับสูง จึงค่อนข้างอยู่
 ในฐานะเหนือกว่าหรือไค้เปรียบกว่า สำหรับขุนนางต่างดาว การไค้มีโอกาส

สร้างความมั่งคั่งจากการค้าเหมือนจะสำคัญว่าการเข้าไปกุมอำนาจทางการ
 ปกครอง มีบางพวกเป็นกองทหารรักษาพระองค์อย่างเช่น พวกมัวร์ บางพวกเป็น
 กองทหารอาสา เช่น จาม ลาว มอญ โปรตุเกส และการที่กษัตริย์ทรงใช้วิธีการ
 ควบคุมต่าง ๆ น่าจะเป็นความต้องการที่จะควบคุมบรรดาขุนนางกลุ่มอื่น ๆ ใน
 ราชสำนักมากกว่าที่จะต้องการควบคุมขุนนางที่กุมอำนาจใกล้ชิด และขุนนางชาว
 อิหร่านและมัวร์อื่น ๆ ขุนนางทั้งสองกลุ่มจึงอยู่ในตำแหน่งเป็นเวลานาน และ
 สร้างสมผลประโยชน์การค้าจากอำนาจหน้าที่และตำแหน่ง ซึ่งไม่คงสงสัยเลยว่า
 สมเด็จพระนารายณ์ทรงรับรู้อย่างแน่นอน สมเด็จพระนารายณ์คงจะจำกัดให้
 กลุ่มขุนนางใกล้ชิดเท่านั้นที่มีสิทธิคัดกรองผลประโยชน์ได้โดยที่พระองค์ไม่เข้าไป
 ชักขวาง เพียงแต่คุมอยู่ห่าง ๆ และป้องกันมิให้เกิดกลุ่มขุนนางกลุ่มใหม่ที่สามารถ
 สร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นมาได้ ดังนั้นความมั่งคั่งจึงอยู่กับหัวหน้า
 ขุนนางทั้งสองกลุ่ม คือ ออกพระศรีเนาวรัตน์ หัวหน้าขุนนางชาวอิหร่านและมัวร์
 และ "โกษาเหล็ก" หัวหน้าขุนนางฝ่ายปกครอง การที่พระองค์ทรงมอบตำแหน่ง
 "พระคลัง" ใหญ่ใกล้ชิดอย่าง "โกษาเหล็ก" คุมดูแล และออกพระศรีเนาวรัตน์
 ควบคุมดูแลทางการค้าทางชายฝั่งตะวันตก เท่ากับเป็นการประกันว่า ผลประโยชน์
 และโภคทรัพย์อันเกิดจากการค้า จะสามารถระดมเข้าสู่ท้องพระคลังได้อย่าง
 เต็มที่ (แม้จะต้องแบ่งบางส่วนให้กับขุนนางคนสนิททั้งสองและพรรคพวกบ้างก็ตาม)
 โดยที่ไม่ตกไปแก่ขุนนางนอกกลุ่มที่เป็นอริและต่อต้านพระองค์ กวดยเหตุที่สมเด็จพระ
 นารายณ์ทรงสามารถเฉลยหรือจักรวรรดิผลประโยชน์ให้กับขุนนางสองกลุ่มที่
 สนับสนุนได้อย่างดี จึงไม่เกิดปัญหาขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ที่รุนแรงมากนัก
 กวดยนโยบายดังเชื่อนี้กระมังที่ทำให้บริษัทฮอลันดาไม่อาจดำเนินการค้าให้ได้
 กวดยไรมากดังแต่ก่อน เพราะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้ขยายการค้าติดต่อกับจีน
 และญี่ปุ่น รวมถึงหมู่เกาะอินโดนีเซีย ชายฝั่งเบงกอล-อินเดีย และไกลออกไปถึง
 อิหร่าน อีกทั้งสิทธิการค้าต่าง ๆ ที่ฮอลันดาได้รับตามสัญญา มักจะถูกละเมิด
 แม้อฮอลันดาจะร้องเรียนบางครั้งก็เกิดเรื่องรุนแรงถึงขั้นมีการปิดล้อมและปิดสถานี
 การค้า ทำให้ไทยต้องเอาจริงเอาจังในการเคารพสิทธิต่าง ๆ ของฮอลันดาอยู่
 ระยะเวลาหนึ่ง ก่อนที่จะกลับไปสู่สภาพเก่า อีกทั้งการผูกขาดของพระคลังสินค้าโดย
 วิธีการต่าง ๆ ยังทำให้พ่อค้าฮอลันดา รวมถึงพ่อค้าต่างชาติอื่น ๆ ประสบความ

ยากลำบากในการทำการค้ากับอยุธยามากยิ่งขึ้น (รายละเอียดใน Dhiravat
na Pombejra 1984 : 299-306 , 312-315 , 325-330 ; สมชัย
อนุমানราชชน 2509 : 25-29)

ในคอนปลายรัชกาลเกิดความเปลี่ยนแปลงระหว่างความสัมพันธ์ทางการ
เมืองและเศรษฐกิจของสมเด็จพระนารายณ์ กลุ่มขุนนางใกล้ชิด และขุนนางอิหร่าน
เริ่มควยภายหลังจากที่ อะกามูฮัมหมัด หรือออกพระศรีเนาวรัตน์ ถึงแก่กรรมในปี
พ.ศ. 2222 ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และขุนนางชาวอิหร่านรวมถึงชาวมัวร์
เริ่มแตกสลาย ภายหลังจากการตายของอะกามูฮัมหมัด เกิดการระส่ำระสายในการ
ปกครอง อำนาจการปกครองเปลี่ยนมือจากชาวอิหร่าน เนื่องจากความไม่ซื่อสัตย์
การแตกสามัคคีกันเอง ส่วนกษัตริย์ต้องการที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ จึงเป็น
ช่องทางให้ฝรั่งคนหนึ่งซึ่งเรียนรูภาษาไทย และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ได้
เข้าสวมตำแหน่งแทน บุตรของอะกามูฮัมหมัดเองได้ประพฤติตัวไม่เหมาะสม
มีพฤติกรรมส่อไปในทางที่จะรวมคบคิดกับพระอนุชาของกษัตริย์เพื่อชิงอำนาจ ทำให้
กษัตริย์ทรงสงสัย ยิ่งตอนที่คณะราชทูตอิหร่านมาเยือนพ้องกับสถานการณ์เช่นนี้
ทำให้ทรงคลางแคลงพระทัยมากยิ่งขึ้น (Ship of Sulaiman 1972 :
58-60) นี้เองลงเป็นเหตุผลส่วนหนึ่งที่ขุนนางอิหร่านไม่ได้รับการไว้วางใจจาก
กษัตริย์อีกต่อไป อำนาจหน้าที่และผลประโยชน์ต่าง ๆ ของชาวอิหร่านและมัวร์
จึงถูกลดทอน พอถึง พ.ศ. 2226 ออกญาโกษา (เหล็ก) ขุนนางคนสนิทที่ไว้วาง
พระทัยที่สุด ได้ถึงแก่กรรมภายหลังที่ทรงราชทัณฑ์ถูกโทษ ควบขอหารับสินบนจาก
บรรดาไพร่ที่ถูกเกณฑ์มาสร้างป้อมปราการ ในมหาตุลคอกษัตริย์ยับยั้งการสร้างป้อม
(เคอแบส 2508 : 48-49) บางทีเหตุผลที่แท้จริงอาจเป็นเพราะการกระทำ
ของออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ซึ่งลอบมีคำสั่งลับถึงข้าราชการห้ามไม่ให้ถือศาสนา
คริสต์ แสดงออกถึงความไม่พอใจต่อประชาคมคริสเตียน ในขณะที่พระองค์กำลัง
เอาใจประชานิยมนี้ เหตุสำคัญเช่นนี้คงทำให้ไม่พอพระทัย และไม่สามารถไว้วาง
พระทัยต่อขุนนางคนสนิทผู้นี้ได้อีกต่อไป (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 23) ทรัพย์สิน
มรดกต่าง ๆ ของ "โกษาเหล็ก" ถูก "ริบ" เขาทองพระคลัง แมบาทหลวง
เคอแบสจะบันทึกว่า ก่อน "โกษาเหล็ก" จะมรณกรรมได้ยกทรัพย์สินสมบัติทั้งหมดให้
กับกษัตริย์ก็ตาม แต่อาการที่กษัตริย์ทรงให้เจ้าหน้าที่สอบสวนเรียกเอาทรัพย์สินใน

กองมรดกจากบรรดาคนในครอบครัวของ "โกษาเหล็ก" ไม่ว่าจะเป็นการเรียก
จากกับ "คุณหญิง" ภรรยา และจากหมื่นปาน น้องชายของ "โกษาเหล็ก"
(เคอแบส 2508 : 50-55) พฤติการณ์เช่นนี้น่าจะเป็นสิ่งที่ชี้ชัดว่า "โกษาเหล็ก"
ไม่เป็นที่โปรดปราน ฐานะและอำนาจจึงถูกริบ

ถึงจุดนี้นับว่าสมเด็จพระนารายณ์ตกอยู่ในสถานการณ์ที่บอบบางต่อการ
ถูกทนายอำนาจ จากบรรดากลุ่มขุนนางต่าง ๆ ในราชสำนัก ทำให้พระองค์ต้อง
เร่งดำเนินการหา "พันธมิตร" ใหม่ เพื่อค้ำจุนพระราชอำนาจของพระองค์
นิติ เอียวศรีวงศ์ ไคว้เคราะห์ให้เห็นถึงแนวทางในการเลือกชุมชนต่างค้ำเป็น
"พันธมิตร" และใช้ประโยชน์ทางการเมือง ว่า

. . . พวกโปรตุเกสมีมากเกินไปและอยู่ในประเทศมานานเกินไปจนมีสาย
สัมพันธ์โยงใยถึงข้าราชการฝ่ายปกครองอยู่ไม่น้อย พวกอินโคนีเสียใจ
ไม่ไคและไม่มีความชำนาญพิเศษอะไรในการรบ ข้าราชการกลุ่มยังคงเป็นทาส
หรือไพร่ในสังกัดของขุนนางฝ่ายปกครองไปเสียแล้ว เช่นเดียวกับมอญและ
ลาว พวกฮอลันดาจะมีประโยชน์อย่างมากถ้าไม่มีบริษัทหรือฐานกำลังอยู่ไกล
ประเทศ. . . ในช่วงที่ฐานะยากแล้วสถานการณ์การเมืองนี้เองที่ฟอลคอน
และฝรั่งเศสเชิดโอกาสให้ทรงจัด "แนวร่วม" ใหม่ และชักเปลี่ยนพระราโชบาย
ทางการเมืองให้เหมาะสมกับสถานการณ์ แม้จะยังทรงรักษาหลักการในทาง
เดิมไว้ก็ตาม (นิติ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 34)

ด้วยเหตุนี้ ฟอลคอน จึงก้าวขึ้นมามีบทบาททางการเมือง ในฐานะ
ขุนนางคนสนิทและไว้วางพระทัย พรอมนั้นนี้ บรรดาบาทหลวงชาวฝรั่งเศส ซึ่ง
เข้ามาอยู่ในอยุธยาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2205 แล้วก็จะ เป็นกลไกสำคัญอีกประการหนึ่ง
ที่จะทำ ให้ พระราโชบายแสวงหา "พันธมิตร" ของสมเด็จพระนารายณ์เป็น
ความจริงขึ้นมาได้ เพราะบาทหลวงเหล่านี้จะเป็นผู้ทางให้ฝรั่งเศสเข้ามา

บทบาททางการเมืองในอยุธยา *

พอลคอน เป็นผู้มียุทธศาสตร์อยู่ในราชสำนักระหว่าง พ.ศ. 2226-2231 ทั้งทางการเมืองและการค้า อาศัยที่ พอลคอน เป็นกลไกสำคัญในการดำเนินพระราชโบายทางการเมืองของสมเด็จพระนารายณ์ พอลคอน จึงได้รับการสนับสนุนและไปรคปราน และราชสำนักก็ปกป้องพอลคอนเป็นพิเศษด้วย อาศัยเหตุนี้ พอลคอน จึงสร้างอำนาจครอบงำในทางเศรษฐกิจ โดยใช้ฐานะและอำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์จากการค้าเพียงในปี พ.ศ. 2225 ก็มีรายงานแล้วว่า เขามีกิจการค้ามากกว่าพ่อค้าทุกคนในสยามรวมกัน (นิติ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 43) บ้านของพอลคอนจะเป็นที่ประชุมของบุคคลมากมาย เพื่อเข้าพบเกี่ยวกับขบวนการต่าง ๆ ตัวพอลคอนเองยังได้รับอนุญาตให้ซื้อสินค้าประเภทหมากและแกนไม้ฝางจำนวนหนึ่ง จากเจ้าหน้าที่คลังสินค้า เป็นประจำปีละครั้งสองครั้ง ในราคาต่ำกว่าปกติ (กรมศิลปากร 2522 : 41 , 71) นโยบายการค้าภายใต้อิทธิพลของพอลคอน ซึ่งภายหลังจากการอสัญกรรมของ "โกษาเหล็ก" พอลคอนได้เลื่อนเป็นออกพระฤทธิ์กำแหง ผู้ช่วยออกญาพระคลัง ซึ่งออกญาพระคลัง ผู้ไม่สันต์คิในการค้าได้เขามารับตำแหน่งแทน ทำให้พอลคอนทวีอิทธิพลขึ้นควบคู่การทั้งปวง (ขจร สุขพานิช 2527 : 37) ไม่มีหลักฐานว่า พระคลัง ได้กลับเข้ามาผูกขาดการค้าของหลวงอย่างเด็ดขาดอีกหรือไม่ก่อนหน้าพอลคอนจะมีอำนาจ แต่ในตอนที่เขามีอำนาจ นโยบายการค้าของอยุธยา ได้หันกลับมาดำเนินการผูกขาดการค้าอย่างเด็ดขาด โดยเฉพาะ พระคลังหลวง แม้แต่พระราชธิดาก็ถูกห้ามมิให้ทำการค้ากับต่างชาติอีกต่อไป มีเอกสารบางแห่ง ระบุว่า พอลคอน

* การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง พระราชโบายของสมเด็จพระนารายณ์ พอลคอน และบาทหลวงฝรั่งเศส นิติ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์อย่างละเอียดไว้แล้ว (ไปรคณู นิติ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 35-42) และแนวทางวิเคราะห์ในอีกทัศนะหนึ่ง หนังสือรวมบทความเรื่อง "ออกญาวิไชเยนทร์ หรือการค้าต่างประเทศในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์" (ขจร สุขพานิช 2527)

เป็นผู้ดูแลนำเข้าให้ทรงผูกขาดการค้ากับต่างประเทศโดยเด็ดขาด ทำให้พ่อค้า
 ต่างชาติลดจำนวนลง แม้แต่พวกที่เข้ามาตั้งภูมิลำเนาเพื่อมาค้าขายก็อพยพไปจาก
 อยุทธยา แหล่งการค้าขนาดใหญ่ เช่น ตะนาวศรีเริ่มทรุดโทรม พ่อค้าไม่เข้ามาค้า
 เพราะถูกกีดกันจากระบบผูกขาดที่มุ่งแต่จะทำการค้ากำไรมาก ๆ ให้กับพระคลัง การค้า
 ต่างประเทศซบเซาย่อมกระทบถึงการค้ำภายในเองด้วย (นิติ เอียวศรีวงศ์ 2523
 : 43-44) พฤติกรรมของชาบูเอลไวท์ เจ้าท่าเมืองมะริคและเบอร์นาบี เจ้าเมือง
 มะริค ซึ่งเป็นคนของพอลคอน โศกแห่งเรือรบออกทำการยึดเรือสินค้า เป็น
 การกระทำเยี่ยงโจรสลัด เป็นการสร้างศัตรูจนทำให้เกิดความขัดแย้งกับอังกฤษ
 และเกิดการปะทะระหว่างเรืออังกฤษกับกำลังของไทยที่เมืองมะริค ในส่วนทะเล
 จีน พอลคอนโคอุคหนุนให้พ่อค้าอิสระอังกฤษได้เข้ารับราชการ แล้วให้เป็นผู้คุม
 สินค้าออกไปขาย การค้าสำเภาภายใต้การอำนวยการของพอลคอนจึงมีแพร่หลาย
 มาก กว้างไกลที่เกิดจากการค้าขอมแน่นอนที่ส่วนหนึ่ง (จำนวนมาก) คงตกอยู่กับ
 พอลคอนและพรรคพวก ที่เหลือส่งเข้าท้องพระคลัง (ขจร สุขพานิช 2527 :
 81-84) บันทึกความทรงจำของออกพระศักดิ์สงคราม หรือ พอร์นัง โศกกล่าวถึง
 พอลคอนว่า ". . . โคอ้างพระราชอำนาจมากกษัตริย์ศรีเมืองประชาชนพลเมือง
 สละสมพระราชทรัพย์ไว้เป็นอันมาก โดยรับสินค้าประการหนึ่ง และทำการค้าขาย
 อีกประการหนึ่ง เพราะเขาเป็นคน ๆ เดียวที่ทำการค้ากับต่างประเทศได้. . ." (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 2509 : 81)

นโยบายการนำทหารฝรั่งเศษเข้ามายังราชอาณาจักร นับเป็นจุดสำคัญ
 อีกจุดหนึ่งที่เพิ่มความตึงเครียดทางการเมืองมากยิ่งขึ้น และเป็นตัวเร่งให้
 พระเพทราชา หัวหน้าขุนนางขณะนั้นใช้เป็นช่องทางในการปฏิวัติได้เป็นอย่างดี
 ในประเด็นเรื่องทหารฝรั่งเศษ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ไคว้เคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจ
 พอสรุปความได้ว่า นโยบายการนำทหารต่างชาติเข้ามาเป็นกองกำลังส่วนพระองค์
 เป็นสิ่งที่สมเด็จพระนารายณ์เคยกระทำมาก่อนนานแล้ว ในฐานะกองกำลังรักษา
 ความปลอดภัยให้กับมัมัยย์ แต่เนื่องเพราะความแตกравกับพวกมุสลิม ทำให้
 ทหารจ้างจำนวนไม่น้อยในราชสำนักไม่เป็นที่ไว้วางพระทัยต่อไป ความคิดที่จะนำ
 ทหารฝรั่งเศษเข้ามาค้าจุนพระราชอำนาจจึงเกิดขึ้น และการนำกองทหารเข้ามา
 ในประเทศเป็นที่เปิดเผยกันอยู่โดยทั่วไป กองทหารฝรั่งเศษได้ถูกกำหนดให้อยู่ที่

บางกอก แม้ในทัศนะของฝรั่งเศสจะเห็นว่า เมืองบางกอกมีความสำคัญในการเมืองระหว่างประเทศ เพราะเป็น "กุญแจ" สู่อีสาน แต่สำหรับการเมืองภายในแล้ว บางกอกเป็นแหล่งชุมนุมชนหนาแน่น ตั้งอยู่ตามสองฟากแม่น้ำขึ้นไปจนถึงอยุธยา ซึ่งพิจารณาในค่านสภาพภูมิศาสตร์และกำลังคนแล้วนับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำรัฐประหาร การจกกองทัพฝรั่งเศสไว้ที่บางกอก ขณะที่กษัตริย์ประทับอยู่ที่ลพบุรีทางเหนือ ก็เท่ากับว่า ชุมนางในอยุธยาจะไม่สามารถทำรัฐประหารภายในพระราชวังไคสะควกอีกต่อไป นอกจากนี้แล้วยังมีความคิดที่จะบรรจุงชาวฝรั่งเศสเข้าไปรับตำแหน่งต่าง ๆ เพื่อควบคุมการบริหารการปกครองอย่างกว้างขวาง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 40-42)

การดำเนินนโยบายบีบบังคับทางเศรษฐกิจ และการเมืองที่ดำเนินอยู่ในระยะที่ฟอลคอนมีอำนาจมีผลกระทบต่อกลุ่มคนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง นโยบายการผูกขาดการค้าอย่างเด็ดขาดทำให้บรรดาขุนนางทั่วไปไม่อาจจะแสวงหาผลประโยชน์และความมั่งคั่งได้จากการค้า และยังกลุ่มขุนนางซึ่งเคยเป็นพันธมิตรเก่าและเคยได้รับสิทธิและผลประโยชน์การค้าจากสมเด็จพระนารายณ์ แต่กลับต้องสูญเสียไปให้กับกลุ่มของฟอลคอน ย่อมจะเคียดแค้นและไม่พอใจมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้แล้วบรรดาพ่อค้าต่างชาติ โดยเฉพาะฮอลันดา ที่เข้ามาทำการค้าในอยุธยา ย่อมไม่พอใจที่ตนไม่อาจทำการค้าไคสะควก และถูกกีดกันทางการค้า อีกทั้งนโยบายอุกเหตุนคริสต์ศาสนาและชุมชนคริสตัง ในอยุธยา นำความไม่สบายใจมาสู่อำนาจพระสงฆ์ องค์การสงฆ์มีบทบาทการเมืองที่สำคัญ เป็นเวลานานมาแล้ว แม้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ก็ได้เคยปรากฏการกบฏที่มีพระสงฆ์เข้าเกี่ยวข้องควย และถูกปราบอย่างรุนแรง เป็นสาเหตุที่ทำให้พระสงฆ์ประมาณพระองค์มากขึ้น มีหลักฐานตะวันตกว่า สมเด็จพระนารายณ์โปรดฯ ให้ปีศาจ ใน พ.ศ. 2220 และพระองค์เองถึงคโไม่เสด็จไปวัดอีกเลยเป็นเวลานาน หลัง พ.ศ. 2223 มีหลักฐานอีกว่า พระสงฆ์ถูกบีบบังคับให้สึกเพื่อใช้การโยธา (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 37-38 เซึ่งอรรถหมายเลข 14) ความเป็นนโยบายที่เข้มงวดและบีบบังคับที่ดำเนินอยู่นี้ ทำให้ความไม่พอใจของกลุ่มชนต่าง ๆ พุ่งเป้าหมายไปสู่ความของการที่ขับไล่ขุนนางต่างชาติที่มีฟอลคอนเป็นผู้นำให้ออกจากราชอาณาจักร และถ้าจำเป็นก็จะขับสมเด็จพระนารายณ์ออกจากราชสมบัติด้วย ยกเจ้านายองค์อื่นขึ้นเป็น

กษัตริย์แทน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 46)

ตอนสุดท้ายของยุคแห่งการควบคุมและต่อสู้ทางการเมือง ที่ได้ดำเนินมา
กว่าครึ่งศตวรรษได้เริ่มขึ้นเมื่อออกพระเพทราชา ขุนนางผู้ "ลึกซึ้งและรอบคอบ"
ได้ปรากฏขึ้นบนเวทีแห่งการต่อสู้ทางการเมืองในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระ
นารายณ์ และก้าวเข้ามาเป็นผู้นำในการประสานเชื่อมโยงกลุ่มคนต่าง ๆ ให้
เข้ามาเป็น "แนวร่วม" เพื่อขับไล่ออกและทหารฝรั่งเศส และปฏิวัติยึดอำนาจ
ในที่สุด

ออกพระเพทราชา ผู้นำในการปฏิวัติยึดอำนาจจากสมเด็จพระนารายณ์
ในปี พ.ศ. 2231 เป็นขุนนางฝ่ายปกครอง ในกรมพระคชบาลขวา มีตำแหน่ง
เป็นสมุหพระคชบาลจางวางขวา ศักดินา 5,000 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1
2515 : 250) แม้โดยบรรดาศักดิ์และศักดินา จะเป็นเพียงขุนนางชั้นสอง
ไม่ได้เป็นขุนนางระดับเสนาบดี ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็น ออกญา และศักดินา 10,000
แต่สำหรับในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ตำแหน่งออกญา สงวนไว้ให้กับขุนนางที่
ใกล้ชิดที่ไว้วางพระทัยจึงมีเพียงไม่กี่คน ส่วนขุนนางระดับ ออกพระ ในสมัยนี้ได้
ทำหน้าที่แทนตำแหน่งออกญา และมีหน้าที่ในการปฏิบัติราชการมากกว่า กรมพระ
คชบาลเองเป็นกรมที่สำคัญมีไพร่พลในสังกัดมาก แต่ไม่เคยสังกัดกลาโหม ใน
สมัยพระเจ้าปราสาททองไต่เต้ามาเป็นกรมฝ่ายพลเรือน ขึ้นตรงต่อกษัตริย์ ในสมัย
สมเด็จพระนารายณ์ ทรงไปรคปรานการวังข้างหรือจับข้างมาก มักจะนำบรรดา
คณะทูตต่างประเทศไปชมการวังข้างเสมอ ๆ ตำแหน่งจางวางพระคชบาลขวา
ของออกพระเพทราชา จึงน่าที่จะต้องมีหน้าที่ติดตามใกล้ชิดทุกครั้ง มีหลักฐานระบุ
ว่า "ข้างแกลวกลานัก" (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516
: 101) ออกพระเพทราชา มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสมเด็จพระนารายณ์ เนื่อง
จากมารดาเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์ น้องสาวเป็นสนมเอก*

* ในเอกสารของแค้มเฟอร์ ระบุว่า มารดาของพระเพทราชา เป็น
เชษฐภคินีของสมเด็จพระนารายณ์ น้องสาวและบุตรสาวของพระเพทราชา เป็น
สนมในสมเด็จพระนารายณ์ (ดู ชจร สุขพานิช 2523 : 201-202)

(เดอะแบส 2508 : 59 , 146 ; ลาลูแบร์ 2510 : 398) เดอะแบสบันทึกว่า ออกพระเพทราชาเป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์มาก แต่ก็ยังไม่มีส่วนในการปกครอง แต่ในอีกตอนหนึ่งของบันทึกกลับแสดงให้เห็นว่า ออกพระเพทราชาเป็นหนึ่งในบรรดา "องคมนตรีที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน" (เดอะแบส 2508 : 57 , 162-163) พอร์บิง ไซ้เขียนถึงออกพระเพทราชาในบันทึกความทรงจำว่า

. . . มีกำลังแข็งแรงว่องไวเหมือนเมื่อยังหนุ่มอยู่ มีสติปัญญารอบคอบและประพฤติคนดีทุกประการ ทานโคไพร่ภูมิลำเนาเป็นพรรคพวก แลวก็เกลี้ยกล่อมขุนนางอื่นโดยเป็นยอความมักใหญ่ใฝ่สูงของเขา สัตว์เขาจะใหญ่หนาที่ในการปกครองบ้านเมืองควย ทานไมโคเกลี้ยกล่อมเฉพาะขุนนางเท่านั้น ยังโคเอาใจราษฎรควย. . . (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 80 2509 : 180)

สอดคล้องกับเหตุการณ์ที่มีผู้บันทึกไว้ว่า ออกพระเพทราชา ได้ปรึกษากับสังฆราชแห่งเมืองละโว้ พรหมควยคนสนิทว่า จะใช้กำลังอย่างเปิดเผย แต่มีผู้คนไม่มากพอที่จะทำการ พระสังฆราชกับบรรดาภิกษุทั้งหลาย จึงรับที่จะปลุกปั่นราษฎรให้ลุกฮือขึ้นเป็นกำลังสนับสนุน (เดอะแบส 2508 : 226) ฐานะเช่นนี้ของออกพระเพทราชา จึงมีใช้ขุนนางที่ปลุกปั่นทอนอำนาจโดยกษัตริย์มาเป็นเวลานาน (นิธิเอียวศรีวงศ์ 2523 : 47) ดังนั้น

(ออกพระเพทราชา). . . แม้จะมีบรรดาศักดิ์เป็นเพียงออกพระ ก็ยังมีศักดิ์อำนาจยิ่งใหญ่ ประชาชนพลเมืองก็รักมาก เพราะทานเป็นผู้รู้จักผอนหนักผอนเบา. . . โคแสดงความสามารถใหญ่ประจักษ์ไว้เป็นอันมากในการรบกับชาวพะโค ความแกล้วกล้าของท่านในการศึกนี้แล ทวีโหลสมเด็จพระเจ้าอุยหัวผู้เป็นเจ้านายทรงโปรดปราน ละครกลของท่านโครับราชการสืบกันมาชานานในตำแหน่งอันสูงส่ง และมีความสัมพันธ์กับราชบัลลังก์อยู่เนือง ๆ และมีผู้คนโคโจษขานกันอย่างเปิดเผยว่า ตัวทานเองหรือออกหลวงสุรศักดิ์ (Oc-Loung Sourasac) บุตรของท่านอาจอ้างสิทธิ์ในราชบัลลังก์โคอยู่. . . (ลาลูแบร์ 2510 : 397-398)

นอกจากนี้ การที่ออกพระเพทราชา และออกหลวงสุรศักดิ์ ได้ประกาศตัวเองอย่างเปิดเผยว่า คัดค้านการนำกองทัพฝรั่งเศสเข้ามาในราชอาณาจักร และมีเจตนาที่จะต่อต้านพอลคอน และขับไล่พวกฝรั่งเศสออกไป (เดอะแบส 2508 : 57-58 , 177-178 , 251) ทำให้บรรดาขุนนางกลุ่มต่าง ๆ ประชาชน

พระสงฆ์ และพ่อค้าต่างประเทศสนับสุนุน้อยไม่ยอม ออกพระเพทราชาและ
พรรคพวกโค่นล้มการต่าง ๆ เพื่อที่จะก่อกองการยึดอำนาจ* พอลคอนสืบทราบ
การเคลื่อนไหวนี้ ไค้ปรึกษานายพลฝรั่งเศสวางแผนปราบปรามการก่อกองการครั้งนี้
และเห็นว่าการปราบปรามทำได้ง่าย เพราะออกพระเพทราชายังไม่มีกำลัง ซึ่ง
จะต้องใช้เวลารวบรวมผู้คนอยู่อีกตั้งหนึ่งเดือน หรือหกสัปดาห์เป็นอย่างน้อย
ต่อมาสมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบว่า ออกพระเพทราชาจะก่อกองการกบฏจาก
พระปีย์โอรสบุญธรรม ทรงรับสั่งให้ พอลคอน ดำเนินการจับกุมออกพระเพทราชา
มาลงโทษในทันที ตามบันทึกของเคอะแบส ระบุว่า ออกพระเพทราชาและ
พรรคพวกโค่นล้มการจะหลบหนี ไค้ไปปรึกษาและขอความช่วยเหลือจากพระสังฆราช
เมืองละโว้ พระสังฆราชและบรรดาภิกษุทั้งหลายจึงปลุกบันให้ราษฎรลุกฮือขึ้นเป็น
กำลังสนับสนุนการปฏิวัติรัฐประหาร ประชาชนไทยยกกำลังเข้าไปยึดพระราชวังที่
ละโว้ พอลคอนไค้นำกองกำลังประจำตัวจำนวนหนึ่งเข้าไปในพระราชวัง แต่
ออกพระเพทราชายึดพระราชวังไว้ไค้แล้ว พอลคอนจึงถูกจับกุม (สรุปจาก
เคอะแบส 2508 : 200-254)

ออกพระเพทราชาไค้เข้าเฝ้าและกราบทูลสาเหตุแห่งการยึดอำนาจว่า

. . . พระอาการประชวรของพระองค์ ทำให้พระองค์ไม่อาจที่จะทรงบริหาร
ราชการแผ่นดินไค้ได้นัก เขาจึงจำเป็นต้องปฏิบัติกรไปเพื่อความเห็น หรือ
มติที่ประชุมองคมนตรี กล่าวคือ รักษาราชการแผ่นดินเขาไปพลางจนกว่า
ในหลวงจะหายประชวรพระโรค. . . ในหลวงทรงมีรับสั่งว่าพระ องค์ย็นคิ
ไค้กระทำดังนี้ (เคอะแบส 2508 : 270-271)

* ขั้นตอนการดำเนินการทางการเมือง อันนำมาซึ่งการปฏิวัติในปี พ.ศ.
2331 พิจารณารายละเอียดใน "บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเคอะแบส"
(เคอะแบส 2508) และการสรุปวิเคราะห์ในประเด็นที่น่าสนใจใน "การเมือง
ไทยสมัยพระนารายณ์" (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 47-52)

ออกพระเพทราชาให้พระราชวังละโว้ได้ในวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2221
สมเด็จพระนารายณ์สวรรคต 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2231 สมเด็จพระเพทราชา
ไคราชสมบัติ นายพลเคฟาร์ช ลงนามในสัญญาสงบศึก 18 ตุลาคม และคุมทหาร
ฝรั่งเศสออกไปนอกพระราชอาณาเขต เมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน ต่อมาอีก 12 วัน
สมเด็จพระเพทราชาทรงต่ออายุสัญญา ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงมีไว้กับบริษัท
การค้าฮอลันดา (ขจร สุขพานิช 2508 : 270-271)

นักประวัติศาสตร์ที่มีชื่อท่านหนึ่ง ได้สรุปผลอันเกิดจากการต่อสู้ชิงอำนาจ
การเมืองครั้งนี้ไว้อย่างน่าฟังว่า

การยึดอำนาจของออกพระเพทราชาจนถึงตั้งราชวงศ์ใหม่ มิได้หมายถึงการ
เปิดศักราชใหม่ของประชาชนที่จะได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมือง
เมื่อพระราชพิธีราชาภิเษกของกษัตริย์พระองค์ใหม่โค่นานผ่านไปแล้ว ประมุข
พระราชวังที่อยู่ชุกชุมก็ปิดลง ซึ่งพระองค์ไว้วางใจในและกับประชาชนไว้วางใจนอก
คังที่เคยเป็นมาทวยเวลานับศตวรรษ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 : 52)

สมเด็จพระเพทราชาได้ขึ้นครองราชย์ด้วยฐานะทางการเมืองที่ไม่มั่นคงนัก กล่าวคือพระองค์เคยเป็นขุนนางในราชสำนักมาก่อน สิทธิในการสืบราช
สมบัติจึงไม่อาจเทียบเท่าบรรดาพระอนุชาและพระราชวงศ์อื่น ๆ ของสมเด็จพระ
นารายณ์ ย่อมทำให้สถานะทางการเมืองของสมเด็จพระเพทราชาอ่อนแอ เมื่อ
เป็นเช่นนี้ศูนย์กลางแห่งอำนาจก็สั่นคลอน เป็นการเปิดโอกาสให้มีการต่อต้านทั้ง
ในลักษณะกบฏหรือการก่อกบฏเมือง นอกจากนี้ภายในราชสำนักปัญหาเรื่อง
การควบคุมอำนาจของเหล่าขุนนางก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญ เช่นเกี่ยวกับความขัด
แย้งระหว่างบรรดาเจ้านายในพระราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้นใหม่

สมเด็จพระเพทราชาทรงทำให้ฐานะของพระองค์มั่นคงขึ้น ด้วยการ
อภิเษกพระราชธิดาและพระชนินุราชของสมเด็จพระนารายณ์ทั้งสองพระองค์เป็น
พระมเหสี แล้วทรงสถาปนาพระญาติวงศ์ขึ้นเป็นเจ้านายระดับต่าง ๆ และปูนบำ
เหน็จขุนนางที่สนับสนุนและช่วยให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ หลวงสรศักดิ์

พระโอรสได้เป็น "กรมพระราชวังบวรสถานมงคล" หรือ "วังหน้า" นายจบกษประ
 สิริศิลป์ทรงบาศขวาในกรมช่างได้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือ "วังหลัง"
 นายกรินทร์คชประสิทธิ์ทรงบาศซ้าย ซึ่งเป็นพระราชนัดดาเป็นเจาราชินิกุล ชื่อ
 เจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ขุนทิพพลภักดิ์ เชื้อพระวงศ์เป็นเจาราชินิกุลเจทพระยาอินทร
 อภัย เจ้าพระยาสุรสงครามพระราชทานเครื่องยศให้เสมอด้วยวังหลัง ทั้งนาย
 บุญมากชาหลวงเดิมเป็นพระยาวิจิตรภูบาล (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ
 เลขา เล่ม 2 2510 : 123 , 127 - 128) แต่ต่อมาภายหลังไม่นานสมเด็จพระ
 พระเพทราชาและกรมพระราชวังบวรฯ ทรงกลางแคลงกรมพระราชวังหลังและ
 เจ้าพระยาสุรสงคราม เนื่องจากมีอริยสมบัติบริวารมาก จึงได้กำจัดเสียด้วย
 ขอบาง "กบฏ" (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516 :
 130 - 131)

สิทธิธรรมของราชวงศ์ใหม่ถูกทำลายจากการกบฏต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นที่
 สำคัญคือ กบฏเมืองนครศรีธรรมราช กบฏเมืองนครราชสีมา ซึ่งปฏิเสธการถือน้ำ
 พระพิพัฒน์สัตยา ต้องใช้เวลาปราบกบฏทั้งสองคราวถึง 10 ปีจึงปราบสำเร็จ
 (สุเนตร ชุตินทรานนท์ 2526 : 19) ทำให้กองทัพเสียทั้งชีวิต ไพร่พลและ
 ทรัพย์สินเป็นจำนวนมาก ซึ่งส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางการเมือง
 และเศรษฐกิจ เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองศูนย์กลางที่รวบรวมสินค้าทอง
 ถิ่นจากหัวเมืองแถบนั้นเพื่อส่งมายังอยุธยา และทำหน้าที่เป็นตัวแทนรัฐบาลกลาง
 คอยสอดส่องดูแลสถานการณ์ในหัวเมืองแถบอีสานและล้านช้าง (บุษกร กาญจน-
 จารี 2527 : 17) ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองใหญ่เป็นแหล่งกลาง
 ในการค้าโดยเฉพาะตีบูก และยังทำหน้าที่สอดส่องบรรดาหัวเมืองประเทศราช
 มลายูควย ในบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสที่ยังคงพำนักอยู่ที่อยุธยา แม้จะบันทึก
 สืบสนระหวางเหตุการณ์กบฏบุญกว้าง กบฏธรรมเดียรและกบฏพระยาอมราชเจ้า
 เมืองนครราชสีมาก็ตาม แต่ก็โคกกล่าวว่าการปราบกบฏไชระยะเวลานานมาก
 กองทัพจากเมืองหลวงยกไปปราบหลายครั้ง แต่ครั้งที่ปราบไม่สำเร็จบรรดา
 แม่ทัพนายกองจะถูกลงโทษประหารชีวิตเป็นจำนวนมาก ล้วนแต่เป็นพวกขุนนาง
 ตระกูลเก่าที่มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา ออกญาและหลวง มีขุนนางชาวมาเลย์หลาย

คนและหัวหน้าชาวญี่ปุ่นถูกประหารชีวิตด้วย แมว่าภายหลังจากปราบกบฏเมือง นครราชสีมาได้แล้วก็ยังเกิดกบฏขึ้นที่เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองอื่น ๆ อีกหลาย เมือง สถานะสงครามที่เกิดขึ้นนี้ทำให้การค้าขายเสียหายหมด พวกพ่อค้ายากจนลง ชาวต่างประเทศไม่เข้ามาค้าขาย แม้จะมีพ่อค้าจีนเข้ามาบ้างแต่มีเพียง 3 - 4 ราย สินค้าที่นำมาขายก็หาคนซื้อไม่ได้ แม้จะขายราคาถูกลงก็ตาม (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511 : 301 - 317)

การกบฏที่สำคัญอีกสองครั้งคือ กบฏธรรมเถียรและกบฏบุญกว้างโดย กบฏธรรมเถียรอ้างตัวว่าเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศ พระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งถูกสำเร็จโทษไปแล้วตั้งแต่ก่อนเปลี่ยนแผ่นดินว่ายังมีชีวิตอยู่ ผู้คนชาวบ้านแขวงเมืองลพบุรีและแขวงซุนละคร เขาคอยเป็นจำนวนมาก (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512 : 224 - 225) มีขุนนางบางคนเขารวมควยเข้าใจว่าเป็นฝ่ายตรงข้ามกับราชวงศ์บ้านพลูหลวง (สุเนตร ชุตินทรานนท์ 2526 : 15) แต่เนื่องจากกำลังส่วนใหญ่เป็นพวกชาวนาไม่ใช่ไพร่ทหารที่ชำนาญการรบ ทั้งยังเป็นทัพที่ช้ากระเปียบ แม้จะมีกำลังคนเป็นจำนวนมาก แต่ก็ถูกกองทัพอยุธยาใช้อาวุธที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าปราบลงได้ ทำให้เมืองสระบุรี ลพบุรี และแขวงซุนละครร้างเสียหายหลายตำบล (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2524 : 203 - 205 ; สุเนตร ชุตินทรานนท์ 2528 : 15) กบฏธรรมเถียรบงชี้ถึงความหวาดระแวงของสมเด็จพระเพทราชาต่อการอ้างความสัมพันธ์กับสมเด็จพระนารายณ์ (บุษกร กาญจนจारी 2527 : 18) ซึ่งบาทหลวงฝรั่งเศสในอยุธยาขณะนั้นระบุว่า " พระเจ้ากรุงสยามทรงถือว่าชาติกในคราวนี้เท่ากับเป็นกบฏ และห้ามมิให้ใครพูดว่า ผู้ที่คิดกบฏนั้นเป็นอนุชาของพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สวรรคต ใครขึ้นพูดจะลงพระราชอาญาถึงประหารชีวิต.." (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511

ส่วนกบฏบุญกว้างเกิดไกลจากเมืองหลวง คือเป็นกบฏที่เกิดขึ้นที่นครราชสีมา หัวหน้ากบฏบุญกว้างอ้างตัวว่าเป็นผู้มี " ความรู้วิชาการดี และเป็นผู้มีบุญ " เริ่มคนควยการมีสมัครพรรคพวกเพียง 28 คน โดเขายึดเมืองนครราชสีมา ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองกลัวเกรงโดเขารวมกับกบฏตั้งแข็งเมือง (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512 : 227 - 228) มีผู้วิเคราะห์ว่า กบฏบุญ

กว้าง เป็นผลสืบเนื่องมาจากศูนย์อำนาจและผู้นำที่เข้มแข็งและมีบารมีคือ พระยา
 ยมราชสังขี ถูกขจัดลงโดยอิทธิพลทางการเมืองของราชวงศ์บ้านพลูหลวง ภาวะ
 สงครามอันยืดยาวมาด้วยการเปลี่ยนตัวผู้ปกครองซึ่งอ่อนแอโรบารมีส่งผลให้
 ภาวะสงครามเป็นอยู่ของชาวลาวผิดไปจากเดิม จนเป็นเหตุให้บุญกว้างฉวยโอกาส
 ประกาศตนเป็นผู้มีบุญเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมา บุญกว้างในฐานะผู้มีบุญยอม
 ใ้รับการสนับสนุนจากชาวลาวอย่างกว้างขวาง มีฉะนั้นอาศัยพวกเพียง 28 คน
 ยอมยกจะเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมาได้ หลักฐานสะท้อนให้เห็นว่าบุญกว้าง
 ประสบความสำเร็จไม่น้อยในการรวบรวมชาวลาวนำการกบฏแข็งขอตสวนกลาง
 จนเป็นเหตุให้สมเด็จพระเพทราชาต้องส่งกองทัพใหญ่พร้อมด้วยกำลังทหารและ
 อาวุธที่ทันสมัยไปปราบกบฏครั้งนี้ (สุเนตร ชุตินทรานนท์ 2528 : 20 - 21) +

ความสำเร็จในการปราบกบฏเท่ากับเป็นการพิสูจน์อำนาจและสิทธิ
 ธรรมของกษัตริย์พระราชวงศ์ใหม่ อันก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมือง แต่
 เนื่องจากการปราบปรามกบฏต้องใช้เวลานานมาก ทำให้เกิดความระส่ำระสาย
 ขึ้นในบ้านเมือง ในระหว่างที่เหตุการณ์ยังไม่เข้าสู่ปกติ บ้านทึกของบาทหลวง
 ฝรั่งเศสในรัชกาลนี้จะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศทางการเมืองในขณะนั้น
 ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะบรรดา "ชาวลื้อ" ทั้งหลาย เช่นชาวลื้อที่ว่าสงคราม
 ปราบกบฏเมืองนครราชสีมาซึ่งยืดยาวกินเวลาหลายปีนั้น

... เป็นอุบายของพระเจ้าแผ่นดิน เพราะทรงคิดจะเปลี่ยนขุนนาง
 ข้าราชการทั้งหมด และจะตั้งคนที่ไม่เคยโคตหาราชการและไม่รู้จักพระเจ้า
 แผ่นดินองค์ที่สวรรคตเลยเป็นขุนนางต่อไป... ทรงคิดกลางขุนนาง เกา ๆ
 ซึ่งอาจมีความวิหยาในการที่พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติหรืออาจจะ เป็น
 เสียนหนามแผ่นดินใด... (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511 : 313)

ชาวลื้ออีกกระแสหนึ่ง เกี่ยวกับการกบฏที่อ้างตัวว่าเป็นพระอนุชาของ
 พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่สวรรคต (เจ้าฟ้าอภัยทศ) นั้น "...มีคนบางคนสงสัย
 ว่าผู้ที่เป็นคนเหตุหัวศึกในคราวนี้ไม่ใช่คนอื่นไกลเลยเป็นพระราชบุตรของพระเจ้ากรุง
 สยามนั่นเอง คือว่าพระราชบุตรคิดกบฏขึ้นแต่พระราชบิดาทรงทราบจึงคิดปิดความ
 และคิดไกลเกลี้ยให้ความนั้นสงบไป..." (ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 21 2511
 : 312 - 313)

ไม่ว่าชาวลือคังกล่าวจะจริงหรือไม่ก็ตาม แต่ก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศทางการเมืองในขณะนั้นว่าเต็มไปด้วยความไม่แน่นอน ซึ่งล้วนแต่สิ้นกลิ่นเสถียรภาพของพระราชวงศ์ที่ได้สถาปนาขึ้นใหม่อย่างรุนแรง ความระส่ำระสายจึงน่าจะเกิดขึ้นทั่วไปจนเป็นที่รู้สึกกันแม้แต่ในบรรดาบาทหลวงเอง ภาวะเช่นนี้ทำให้สมเด็จพระเพทราชาต้องระวังพระองค์มากยิ่งขึ้น และต้องดำเนินการควบคุมขุนนางให้อยู่ใต้อำนาจของพระองค์ จกหมายของมองซิเออร์โบรคที่กรุงศรีอยุธยา ปีพ.ศ.2242 ใบบันทึกลงไว้ว่า

ทรงกริ้วกราดอยู่เป็นนิตย์ ขุนนางข้าราชการจึงได้เคียดแค้นมาก เพราะใคร่มีความดีอยู่ข้างใดแม่แต่เล็กน้อยก็ตองถูกเขียน เพราะการที่เขียนกันนี้มีทุกวันมิไคเวนเลย ผู้ที่ถูกลงอาชญาไม่เลือกว่าข้าราชการชั้นผู้น้อยหรือผู้ใหญ่ตองถูกกันทุกคนมิไคเวน หลังของเจ้าพระยาพระคลัง และออกญาพิพัฒน์เชื้อชากอยู่เสมอ... (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511 : 207 - 208)

ออกญาพระคลังหรือโกษาปานเป็นผู้หนึ่งที่ร่วมมือกับสมเด็จพระเพทราชาในการรื้อการปฏิวัติ ใบบันทึกลงไว้ว่าเป็นออกญาพระคลังในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์จนกระทั่งถึงระยะเวลาที่สมเด็จพระเพทราชาไคครองราชย์อยู่ พระองค์ไคบีบคั้นโกษาปานอย่างรุนแรงจนตองฆ่าตัวตาย ดังปรากฏหลักฐานจากบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสว่า

เจ้าพระยาพระคลัง (โกษาปาน) หาไคอยู่ใฉว่าพวกขุนนางที่ถูกประหารชีวิตไม่เพราะไคตายเสียก่อนสองเดือนมาแล้ว... เพราะถูกเขียนตายทั้งเสียใจที่ตัวตองถูกเขียนและถูกลงอาชญาอยู่ ๆ ทั่ว... พระเจ้าแผ่นดินทรงกริ้วขึ้นมาไคเอาพระแสงดาบตัดปลายจมูกเจ้าพระยาพระคลัง, ทั้งแค้นนั้นมา... ก็ตองรับพระอาญาเรื่อยมา เพราะพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงวางพระทัยเสียแล้ว... เจ้าพระยาพระคลังมีความเสียใจนักจึงไคเอาไม้คางชวยไครงฆ่าตัวเองตาย... (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511 : 309 วงเล็บ - ผู้เขียน)

"ออกญาพิพัฒน์" ขุนนางที่บาทหลวงฝรั่งเศสชมว่า "มีไหวพริบ... จะหาไคเปรียบทั่วทั้งแผ่นดินไคได้ เพราะฉะนั้นจึงไครักษาตัวอยู่ไคจนตลอด..." แม้กระนั้นก็ตามออกญาพิพัฒน์ก็พูดเสมอว่า "มิขามิเร็วก็ตองถูก (ลงโทษ) เหมือน

อย่างคนทั้งหลายเหมือนกัน" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511 : 310 , 316 คำในวงเล็บ - ผู้เขียน) การบีบบังคับอย่างรุนแรงที่กษัตริย์ทรงทำกับ ขุนนาง เช่นนี้ทำให้ "...มีเสียงพูดกันว่าราชการแตกสามัคคีกันหมด และบาง คนก็คิดการกบฏก็มี จนที่สุ่คงานการอย่างใดเป็นอันไม่ได้ทำกัน ยุ่งเหยิงจนไม่ รู้ว่าใครเป็นใครแล้ว..." (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 2511 : 208)

จดหมายของบาทหลวงฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่า ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าเสือจะโค่นครองราชย์โค่นทรงกำจัดขุนนางที่สนับสนุน พระอนุชา (เจ้าฟ้าขวัญ) เสียเป็นจำนวนมาก เมื่อพระองค์โค่นเป็นกษัตริย์แล้วก็ ยังทรงบีบบังคับและควบคุมขุนนางอย่างเข้มงวดต่อไป แม้แต่พระโอรส 2 พระองค์ (เจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร) ยังถูกลงพระอาญาเขียนคืออยู่เสมอ ๆ (ประชุมพง ศาวดาร เล่ม 22 2511 : 25 - 26) หัวเมืองต่าง ๆ ยังคงแข็งเมือง เช่นเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ทำให้พระองค์ต้องรอนพระทัยแค้น ถึงถึงนั้นก็ยังคง " โหดร้าย " และ " ทรงกริ้วกราด " อยู่เสมอ (ประชุมพงศา วดาร เล่ม 22 2511 : 39)

อาจกล่าวได้ว่าสภาพการณ์ที่บ้านเมืองเกิดความปั่นป่วน อันเนื่อง จากการกบฏตามหัวเมืองต่าง ๆ ยังคงเป็นอยู่ในระยะ 20 ปีแรกของราชวงศ์บ้าน พูลหลวง แต่เนื่องจากทั้งสมเด็จพระเพทราชาและสมเด็จพระเจ้าเสือทรงสามารถ สร้างเสถียรภาพและความมั่นคงให้แก่ราชบัลลังค์ด้วยการดำเนินการควบคุมและ บีบบังคับขุนนางอย่างเข้มงวดด้วยวิธีการต่าง ๆ ทำให้ขุนนางอ่อนแอและแตกแยก เกินกว่าที่จะรวมตัวกันเพื่อแข็งข้อต่อพระราชอำนาจของกษัตริย์ได้ จึงไม่ปรากฏ ว่าในระยะนี้มีการกบฏซึ่งเกิดขึ้นจากขุนนาง เมืองหลวง ความสำเร็จในการคุม อำนาจอย่างเด็ดขาดภายในเมืองหลวงเช่นนี้ ทำให้ราชวงศ์บ้านพูลหลวงสามารถ ที่จะทุ่มเทกำลังในการปราบกบฏหัวเมืองได้อย่างเต็มที่ แม้ว่าจะต้องใช้เวลายาวนานในการปราบปรามและต้องสูญเสียกำลังคนและทรัพย์สินไปเป็นจำนวนมากก็ตาม แต่ผลสำเร็จจากการปราบกบฏหัวเมืองและการควบคุมอำนาจในพระราชสำนักได้ อย่างเด็ดขาด มีผลทำให้ฐานะและอำนาจของราชวงศ์บ้านพูลหลวงเป็นที่ยอมรับ หลังสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือแล้วก็ไม่ปรากฏว่ามีการท้าทายอำนาจอย่างเปิดเผย

4. การฟื้นฟูบทบาททางการเมืองของขุนนาง (ระหว่าง พ.ศ. 2251 - 2310)

ในระหว่าง 50 ปีสุดท้ายของพุทธศตวรรษที่ 23 ก่อนที่จะเกิดสงครามกับพม่าในปี พ.ศ. 2307 เป็นเวลาที่บ้านเมืองได้เข้าสู่ภาวะการปกครองโดยเด็ดขาดของประเทศจึงฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะการค้ำกับประเทศจีน (สายชล วรรณรัตน์ 2525 : 11 - 13) ประกอบกับในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ การควบคุมขุนนางดูเหมือนจะผ่อนคลายไม่เข้มงวดมากเท่ากับรัชกาลก่อน ๆ ทำให้ขุนนางมีโอกาสฟื้นตัวขึ้นมาได้บ้าง ขุนนางคนสำคัญในรัชกาลนี้คือ พระยาโกษาธิบดีจีน เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการดำเนินการค้าทศศอระหว่างอยุธยา กับประเทศจีน ขุนนางผู้ดำรงตำแหน่งพระคลังมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ และเมื่อถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระคลังอีก กษัตริย์ทั้งสองพระองค์น่าที่จะทรงได้รับผลประโยชน์จากการค้าหรือทรงพึ่งพาการค้าเป็นการค้าโดยมีโกษาธิบดีจีน และกลุ่มชาวจีนเป็นแกนกลางสำคัญ นอกจากบทบาททางการเมืองแล้ว โกษาธิบดีจีนผู้นี้ยังมีอิทธิพลในราชสำนักได้ส่งเสริมให้ชาวจีนได้รับตำแหน่งทางราชการ เกี่ยวข้องการค้าสำคัญ ๆ อีกด้วย จนกระทั่งกิจการค้าในราชอาณาจักรตกอยู่ในมือของชาวจีนมากขึ้น (บุษกร กาญจนจारी 2527 : 12) พระคลังชาวจีนผู้มีความสำคัญต่อการติดต่อการค้ากับประเทศจีนมาก เพราะแม่แต่ เมื่อคราวที่พระคลังไคเป็นแม่ทัพเรือยกไปปราบเขมร ไคกระทำการอ่อนแอทำให้กองทัพของพ่ายแพ้ยับมา แต่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็มีไคลงโทษประหารชีวิตกลับไคโทษสถานเบา โดยปรับให้พระยาพระคลังไซ "ปิ่น สุกกระสุน กินประสิ่ว" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2511 : 240) อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน ชาวอังกฤษที่ไคนำเรือเข้ามาค้าขายที่อยุธยา ในปี พ.ศ. 2263 - 2265 ไคกล่าวถึงในทำนองเดียวกันว่า "พระคลังชาวจีนผู้นี้ไม่มีความรู้ในการทำสงคราม ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้นำกองทัพไปปราบกัมพูชา" (Hamilton 1930 : 97) ดังนั้นการที่ไม่ทรงลงอาญาอย่างรุนแรงถึงขั้นประหารชีวิตต่อพระยาพระคลังอาจเป็นเพราะทรงเกรงว่าจะมีผลกระทบกระเทือนต่อการค้าเป็นการค้าของหลวง ทั้งอาจมีปฏิริยาทางลบจากชุมชน ชาวจีน ซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเสนาบดีผู้นี้ก็ได้ (บุษกร กาญจน-

จารี 2527 : 13)

นอกจากขุนนางชาวจีนที่มีบทบาทสูงแล้ว ยังมีขุนนางชาวอิหร่านเป็น
 ออกญา "เสนเนราช" (Oia Sennerat) น่าจะตรงกับออกญาศรีเนาวรัตน์
 ซึ่งเป็นราชทินนามที่เคยปรากฏในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ว่าเป็นหัวหน้าชาวอิหร่าน
 ในอยุธยา (แต่ไม่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน) ขุนนางเปอร์เซีย
 ผู้นี้ได้แสวงหาผลประโยชน์จากพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายยังอยุธยา หรือไม่กี่สร้างอุป
 สรรคชักชวนมิให้พวกพ่อค้าทำการค้าใดสะดวก โดยอาศัยอำนาจหน้าที่ที่มีอยู่กลัน
 แกลง (Hamilton 1930 : 98) แสดงให้เห็นว่าขุนนางในรัชกาลสม
 เด็จพระเจ้าท้ายสระ สามารถที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าต่างประเทศ
 ได้อีกครั้งหนึ่ง พร้อมกับการผ่อนคลายการควบคุม ทำให้ขุนนางคอย ๆ เข้มแข็ง
 ขึ้นเป็นลำดับจนสามารถก้าวเข้ามามีบทบาททางการเมืองในระดับสูงอีกครั้งหนึ่ง
 อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะพระยาพระคลัง เชื้อสายจีน ซึ่งเป็นที่โปรดปราน
 ของพระมหากษัตริย์มากได้มีเรื่องขัดแย้งกับกรมพระราชวังบวรฯ (สมเด็จพระ
 เจ้าบรมโกศ) ในหลาย ๆ กรณี เช่น พระยาพระคลังได้กล่าวโทษขุนชำนาญคน
 สนิทของกรมพระราชวังบวรฯ ว่าได้ช่วยเหลือพวกบาทหลวงให้หลีกเลี่ยงการ
 ปฏิบัติตามคำสั่งของพระยาพระคลัง (ซึ่งกระทำไปตามพระราชโองการ) และ
 รับเงินจากพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แต่กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จมาช่วยไว้ได้ทัน
 ทำให้ขุนชำนาญพ้นจากการถูกลงโทษ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2521 :
 98 - 90) การขัดแย้งได้เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระยาพระคลังกราบทูลขอให้
 ชับไล่พวกบาทหลวงออกไปจากราชอาณาจักรทั้งหมด แต่ "พระมหาอุปราช"
 (กรมพระราชวังบวรฯ) และ "ท่านจกัร" (สมุหนายก) กราบบังคมทูลคัดค้าน
 (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511 : 103 - 107) ดูเหมือนความขัดแย้ง
 จะดำเนินไปอย่างเปิดเผยมากยิ่งขึ้น เมื่อบุตรชายเจ้าเมืองมะริดได้ก่อเรื่อง
 วิวาทกับพวกบาทหลวงที่ประจำอยู่ที่นั่น พระยาพระคลังดูเหมือนจะสนับสนุนฝ่าย
 บุตรเจ้าเมืองมะริด ครั้นพอพระมหาอุปราชทราบความก็ส่งบาทหลวงมายังเมือง
 มะริด เพื่อส่ง " ทองตรา กับหวาย " สำหรับเป็นเครื่องหมายว่า บาทหลวง
 อยู่ในความปกครองของพระองค์ แต่บาทหลวงไปถึงเมืองมะริดได้เพียง 5 วันก็

กาย มีข่าวลือว่าถูกวางยาพิษ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511 : 142 - 143) ครั้นเหตุนี้เองที่ทำให้พระยาพระคลังสนับสนุนให้เจ้าฟ้าอภัย พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระให้โคสืบทอดราชสมบัติ หลักฐานของพวกบาทหลวงฝรั่งเล่ากันว่า พระยาพระคลังและพระยาจักรีเข้ากับฝ่ายพระราชโอรส (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511 : 130 ; กรมศิลปากร 2522 ข : 141) แต่หลักฐานจากพงศาวดารไทยกลับไม่ระบุว่าพระยาพระคลัง เข้าร่วมกับฝ่ายโค และพระยาจักรีในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ โคแก่ พระยาราชสงคราม ซึ่งโควางตัวเป็นกลางในเหตุการณ์ชิงอำนาจระหว่างกรมพระราชวังบวรา กับเจ้าฟ้าอภัย และโคเป็นพระราชนายกที่กล้าใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พงศาวดารกล่าวถึงขุนนางที่สนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยว่ามี พระยาพิชัยราชา พระยายมราช พระยาราชบริบาล พระชนบุรี พระไชยบุรินทร์ปลัดเมืองพิษณุโลก (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516 : 200 - 215)

หลักฐานมีแนวโน้มบ่งชี้ให้เห็นว่า เจ้าฟ้าอภัยได้รับการสนับสนุนจากบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ในขณะที่กรมพระราชวังบวรา แม้จะดำรงตำแหน่งวังหนามาตลอดรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ไม่อาจจะควบคุมอำนาจเหนือขุนนางโคทั้งหมด กล่าวสนับสนุนของกรมพระราชวังบวราจึงมีเฉพาะขุนนางในสังกัดวังหน้าเป็นกำลังส่วนใหญ่ เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงประชวรหนักใกล้สวรรคตในปีพ.ศ. 2275 เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์พระโอรสองค์ใหญ่ไม่ปรากฏในราชสมบัติโคเสด็จผนวชทำให้เกิดปัญหาการสืบทอดราชสมบัติ แม้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะครีเสให้เจ้าฟ้าอภัยโคราชสมบัติ แต่กรมพระราชวังบวราก็ไม่ทรงยินยอมในระยะแรกฝ่ายกรมพระราชวังบวรามีกำลังน้อยกว่าจึงเสียเปรียบ แต่ภายหลังขุนชำนานาญชาตณรงค์ (อู) โครับอาสาเป็นผู้นำทัพจนกระทั่งโคชัยชนะในที่สุด (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 2516 : 204 - 211)

เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ โคขึ้นครองราชสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โคได้มีการกำจัดกวางกลางบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่สนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยออกไป โคแล้วโคทรงทำการจัดสรรอำนาจในกลุ่มขุนนางที่เป็นผู้สนับสนุนช่วยเหลือให้พระองค์โคขึ้นครองราชสมบัติโคสำเร็จ คือ ขุนชำนานาญชาตณรงค์โคเป็นเจ้าพระยา

ชำนานาญบริรักษ์ ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง หลวงจำแสนยากรไต่เป็นเจ้าพระยา
อภัยมนตรีว่าที่สมุหนายก ส่วนพระยาราชสงครามซึ่งไต่ว่างตัวเป็นหลวงไปรด
เกล้าหาให้เป็นพระยาราชนายกตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ส่วนข้าหลวงเดิมทั้งปวง
ไต่เป็นเจ้าพระยา พระ หลวง เมือง ชุน หมื่น พัน ทนายเป็นอันมาก (พระราช
พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 2516 : 214 - 215) เห็นได้
ชัดว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งขุนนางโกลสิทธิ์เป็นกำลังสำคัญให้ดำรงตำแหน่ง
กุมอำนาจและมีผลประโยชน์มาก ขณะเดียวกันก็ลดอำนาจขุนนางที่ว่างตัว
เป็นกลาง เช่นกรณีของพระยาราชสงครามที่สมุหนายก ถูกเปลี่ยนมาดำรงตำแหน่ง
สมุหพระกลาโหม พร้อมทั้งสูญเสียการควบคุมหัวเมืองปักษ์ใต้ให้แก่เจ้าพระ
ยาชำนานาญบริรักษ์ด้วย (มุขกร กาญจนจารี 2527 : 19)

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตระหนักถึงอันตรายที่ไต่ทรงพระราชทาน
อำนาจและยศศักดิ์ให้กับบรรดาขุนนาง แม้จะเป็นข้าหลวงเดิมของพระองค์มาก่อนก็ตาม
ทำให้พระองค์ต้องเสริมสร้างฐานอำนาจของพระองค์ให้มั่นคงด้วยการ
โปรดเกล้าให้เจ้านายเป็นจำนวนมากเป็น "เจ้าทรงกรม" อาทิ กรมขุนเสนาพิ
ทักษ์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพรพินิต กรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจักรสุนทร
กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพรักดิ์ เป็นต้น

"กรมเจ้า" ไม่มีหน้าที่เฉพาะแต่อย่างใด คงมีหน้าที่ตามแต่เจ้านาย
ที่เป็นผู้บังคับบัญชากรมนั้น ๆ หรือที่เรียกว่า "ทรงกรม" กำหนดให้ทำ จึงมีหน้าที่
ทำงานส่วนตัวให้กับเจ้านายนั่นเอง กำลังคนในกรมของเจ้านายประกอบด้วย
ขุนนางจำนวนหนึ่งซึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหนายกชื่กรม เหมือนดัง
กรมทางราชการ แต่กำลังส่วนใหญ่ของกรมมาจากไพร่ประจำกรมนั้น ซึ่งเป็น
พวกไพร่สมที่สังกัดเจ้านาย ดังนั้นการที่เจ้านายไต่ทรงกรม หรือ ปกครองกรม
เป็นการชดเชยกับการเสียอำนาจและผลประโยชน์เพราะไม่ได้ปกครองเมืองอีก
แต่ได้ปกครองไพร่พลจำนวนหนึ่ง เจ้านายที่ทรงกรมจึงมีไพร่พลในสังกัดเตรียมพร้อม
พร้อมอยู่แล้ว ซึ่งไพร่ในสังกัดจะเป็นแรงงานและแหล่งรายได้สำคัญของเจ้านาย

(ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ 2519 : 67-72 , 115-119)

ดังนั้นการตั้ง "กรมเจ้า" ขึ้นมากมายเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่า ต้องการให้เจ้านายในพระราชวงศ์ (ส่วนใหญ่ที่ทรงกรมเป็นพระราชโอรส) ควบคุมกำลังคนเพื่อคานอำนาจกับขุนนางแค ในขณะที่เดียวกันพระองค์ก็ทรงระวังมิให้ "เจ้าทรงกรม" เหล่านี้แสวงหาอำนาจโดยพลการ เพื่อเป็นใหญ่กว่าเจ้าต่างกรมพระองค์อื่น ๆ พระองค์จึงได้ทรงตราพระราชกำหนดปีพ.ศ.2283 ขึ้น 2 ฉบับเพื่อกำชับถึงพระราชอำนาจและกำชับให้ทุกฝ่ายกระทำตามกฎหมายที่ได้ทรงตราขึ้น (มุขกร กาญจนจารี 2527 : 20) สำหรับการควบคุมขุนนาง สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ได้ทรงตรา "กฎ 36 ข้อ" ปีพ.ศ.2276 ซึ่งมีสาระสำคัญอยู่ที่การห้ามมิให้ขุนนางระดับต่าง ๆ ไปมาหาสู่กัน ถ้าจะไปมาหาสู่กันก็ให้มีคนรู้เห็น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505 : 252)

กลุ่มอำนาจทางการเมืองในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงอาจแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มเจ้าต่างกรม ซึ่งต่างฝ่ายต่างหาสมัครพรรคพวกยังไม่ได้มีการจัดกลุ่มระหว่างกัน จนถึงประมาณปี พ.ศ.2284 จึงมีการจัดกลุ่มแบ่งกันเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มอำนาจในราชสำนักกลุ่มที่สองได้แก่บรรดาขุนนางทั้งหลายซึ่งไม่ปรากฏชัดว่ามีการแตกแยกเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มย่อยเหมือน "กรมเจ้า" คูเหมือนขุนนางที่มีอำนาจมากในระยะแรกคือ เจ้าพระยาข่านาญบริรักษ์ เสนาบดีกรมพระคลัง และเจ้าพระยาอภัยมนตรี สมุหนายกเป็นผู้นำ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ากลุ่มขุนนางได้ทำการเคลื่อนไหวทางการเมืองใด ๆ ให้ปรากฏ ที่เป็นเช่นนี้เข้าใจว่าเป็นเพราะขุนนางไคร้บอำนาจและผลประโยชน์ต่าง ๆ มากเพียงพอ จาก การวิเคราะห์ของ ดร. มุขกร กาญจนจารี แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าระหว่าง พ.ศ.2284 - 2298 สถานการณ์การเมืองในราชสำนักได้เปลี่ยนแปลงไป คือกลุ่มเจ้าต่างกรมได้แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มอย่างชัดเจนคือ ฝ่ายสมเด็จพระมหาอุปราช (กรมขุนเสนาพิทักษ์ ใ้รับการสถาปนาในปีพ.ศ.2284) มีกรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพหุพิณดี และกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นผู้สนับสนุน อีกกลุ่มหนึ่งได้แก่ กลุ่มของกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสวกศักดิ์ ทั้งสองกลุ่มไม่กล้าที่จะเผชิญหน้ากันถึงขั้นแตกหัก เนื่องจากกลุ่มขุนนางในระยะเดียวกันนี้ได้รวมตัวเหนียวแน่นมากยิ่งขึ้น เนื่องจากเจ้าพระยาอภัยมนตรีสมุหนายกได้สิ้นชีวิตลงตั้ง

แต่ปีพ.ศ. 2285 เจ้าพระยาราชภักดี(สว่าง) ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยาชำนาญ
 บริรักษ์ไค้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกคนใหม่ นับไคว่าอำนาจของเจ้าพระยาชำนาญ
 บริรักษ์ไค้ขึ้นสูงจนเป็นที่น่าเกรงขามอย่างมาก (มุขกร กาญจนจาวี 2527 :
 20 - 21) เพราะไค้คุมทั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ และกรมพระคลังฐานะ
 ที่สูงส่งของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เช่นนี้ ทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงไม่วาง
 พระทัย ไค้กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกล่าวหาว่า เจ้าพระยาชำนาญ
 บริรักษ์กระทำผิดหลายประการ แต่การฟ้องร้องดูเหมือนจะไม่เป็นผลเพราะพระ
 องค์ทรงวางพระทัยในตัวเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์อย่างมาก บาทหลวงฝรั่งเศส
 ไค้บันทึกไว้ว่า "... รุ่งขึ้นพระเจ้ากรุงสยามจะเสด็จมาประทับที่บ้านเจ้าพระยา
 พระคลัง..." (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511 : 197 , 234) ในพง-
 ศาวดารก็ยังมีปรากฏว่าครั้งหนึ่ง (พ.ศ. 2289) เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์มีความ
 ผิดแค้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็มีไค้ทรงลงพระอาญาแต่ประการไค้ เพียงแต่ทรง
 ให้อภัยทั้ไว้เท่านั้น ทรงขามกับพระยาราชภักดีซึ่งมีความผิดในคราเดียวกัน
 ของถูกลงพระราชอาญาไค้บยหลังยี่สิบปี (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
 เล่ม 2 2516 : 229) เมื่ออัคกรมหาเสนาบดีผู้นี้ถึงแก่กรรมลงในปีพ.ศ. 2296
 " ทรงพระกรุณาพระราชทานโกศ ไท่แดงศพใส่เครื่องชฎาอย่างเจ้าคางกรมไค้
 เรียกว่า พระศพ ไท่ท่าเมรุ ๗ วัคชัยวันนาราม " (อ้างในมุขกร กาญจนจาวี
 2527 : 21) นอกจากนี้กรมพระราชวังบวรฯ ไค้มีข้อขัดแย้งกับสมุหพระกลาโหม
 คนใหม่ที่ไค้ดำรงตำแหน่งต่อจากพระราชนายก (เติมคือ พระยาราชสงครามที่
 สมุหนายก) สมุหพระกลาโหมที่ถึงแก่กรรมควยโรครุราในปี พ.ศ. 2292 และอีก
 สองเดือนต่อมาเจ้าพระยาราชภักดีที่สมุหนายกก็ถึงแก่กรรมควย สมุหพระกลาโหม
 คนใหม่นี้เองที่ปรากฏในจดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศสว่า ไค้เกณฑ์พวกเขาริค
 บังคับให้ทำงานโยธา ชนิด ทำให้เกิดขัดแย้งกับกรมพระราชวังบวรฯ (ประชุม
 พงศาวดาร เล่ม 22 2511 : 224 - 225) ซึ่งพระองค์ไค้ทรงพยายามเอา
 ใจพวกเขาริค เพื่อเกลี้ยกล่อมเอาไว้เป็นกำลังสนับสนุนพระองค์ แต่ดูเหมือน
 พระยาคลาโหมยังคงหาเหตุเอาากับพวกเขาริคอยู่อีก เพื่อบังคับเรียกเงินทองจาก
 พวกเขาริค แต่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ในฐานะเสนาบดีพระคลังไค้เร่งระงับ

เหตุเสียก่อน โดยออกคำสั่งให้พระยากลาโหม เลิกยุ่งเกี่ยวกับพวกเขารัต (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 2511 : 225 - 229) พระยากลาโหมเกรงอำนาจ จึงต้องยุติเรื่องนี้ ต่อมาพระยากลาโหม (ปิ่น) ถูกกรมพระราชวังบวรกล่าวหาว่าเป็นชู้กับพระสนมของพระองค์ จึงทรงจับตัว "ปิ่นกลาโหม" มาเขียนจนถึงแก่ความตายเป็นการอุกอาจยิ่ง เพราะกระทำต่อขุนนางระดับสูง สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงพิโรธแต่ก็มีอาจแก้ไขเหตุการณ์ได้ทัน (รายละเอียดใน พุทธศรี นนทบุรี 2527 : 223 - 230)

การลงโทษ "ปิ่นกลาโหม" อย่างรุนแรง เช่นนี้คง เกิดขึ้นหลังจากที่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2296 จึงทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสามารถดำเนินการกำจัดศัตรูการเมืองของพระองค์ได้อย่างเต็มที่ การสิ้นชีวิตของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ทำให้เจ้าตากกรมทั้งสองกลุ่มปราศจากข้อเกรงใจ อยู่อีกต่อไป จึงได้แข่งขันอำนาจกันอย่างเปิดเผย ในที่สุดกรมพระราชวังบวรฯ ของพระราชอาญาถอดเป็นไพร่และสิ้นพระชนม์ด้วยการถูกโยยใน พ.ศ. 2298 (บุษกร กาญจนจारी 2527 : 21 - 22)

อาจกล่าวได้ว่าในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ขุนนางโคพื้นฟูบทบาททางการเมืองของคนขึ้นมาได้อีกครั้งหนึ่ง เป็นกลุ่มอำนาจที่คอยดวงมีไพบรคาเจ้าตากกรมทั้งหลายก่อเหตุการณ์ รุนแรงเพื่อการชิงอำนาจ ทำให้เกิดสภาพการณ์ที่เป็นการคุมเชิง ตางฝ่ายตางสะสมกำลังและแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพื่อรอเวลาที่ "เหมาะสม" สำหรับดำเนินการ การเมือง ในช่วงก่อน พ.ศ. 2296 จึงไม่เกิดปัญหาขัดแย้งรุนแรงถึงขั้นต้องใช้กำลัง นับได้ว่าเป็นระยะที่เสถียรภาพการเมืองภายในราชสำนักมีความมั่นคงในระดับหนึ่ง แต่การเสียชีวิตของบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ที่คุมอำนาจในระดับสูงติดต่อกัน และท้ายสุดความมาด้วยการมรณกรรมของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ทำให้กลุ่มอำนาจในราชสำนัก เปลี่ยนแปลงไปอย่างฉับพลัน เพราะพระยาพิพัฒน์โกษา (ฉิม) บุตรเขยแม่จะได้อันดับตำแหน่งพระคลังต่อมา ก็ไม่อยู่ในฐานะและสภาพแวดล้อมทางการเมืองที่จะสืบทอดอำนาจของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ในจังหวะที่กลุ่มขุนนางชาคนุนาที่มีอำนาจบารมี กรมพระราชวังบวรฯ ก็ได้เริ่ม "การรุก" ทางการเมืองเพื่อ

ก้าวจัดหรือบันทอนอำนาจของกลุ่มขุนนางและกลุ่มเจ้าต่างกรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม
 ควบคู่การกล่าวโทษและลงโทษพระยากลาโหม(ปิ่น) จนถึงตาย จับตัวขุนนางที่เป็น
 เจ้ากรมปลัดกรมนายเวรและปลัดเวรในกรมหมื่นจิตรสุนทรและกรมหมื่นสุนทรเทพ
 กรมหมื่นเสวกก็มาลงอาญาไยหลัง และส่งคนมาสอบแนมตำแหน่งของกรมหมื่น
 สุนทรเทพ กรมหมื่นสุนทรเทพจึงตอบโต้ด้วยการกราบบังคมทูลกรมพระราชวัง
 บวรราพชาชุกวญเจ้าฟ้าฉิมและเจ้าฟ้าสังวาลย์ ทำให้กรมพระราชวังบวรลาถูกจับ
 และถูกลงพระราชอาญาเขียนหลังถึงสิ้นพระชนม์ (พระราชพงศาวดารฉบับพระ
 ราชทัตตเลขา เล่ม 2 2516 : 237 - 239) การสิ้นพระชนม์ของกรมพระ
 ราชวังบวรราทำให้ขุนนางไคเขามาแทรกแซง โดยสมุหกลาโหม สมุหนายกและ
 เสนาบดีพระคลังไครวมมีอิทธิพลกับกรมหมื่นเทพพิพิธ กราบบังคมทูลให้ทรงสถาปนา
 กรมขุนพรพินิตเป็นกรมพระราชวังบวรรา ในปีพ.ศ.2300 พร้อมกับให้กรมขุนอนุ
 รัรักษมนครีพระเชษฐาทรงผนวชเสีย (บุษกร กาญจนจารีย์ 2527 : 22) กรม
 ขุนพรพินิตในฐานะกรมพระราชวังบวรราไครับราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระเจ้า
 บรมโกศในปีพ.ศ.2301 เป็นสมเด็จพระเจ้าอนุกรมพร ไคก้าวจัดกรมหมื่นทั้งสามที่เป็น
 คู่แข่งและไม่ยอมรับพระองค์ ไคมาไม่นานก็ไคสละราชสมบัติ ไคให้กับกรมขุนอนุ
 รัรักษมนครีขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ไคพระยาอภัยราชาที่
 สมุหนายก พระยายมราช พระยาเพชรบุรี ร่วมมือกับกรมหมื่นเทพพิพิธ (ทรง
 ผนวชอยู่) อีกครั้ง เพื่อสนับสนุนให้กรมขุนพรพินิตลาผนวชมาครองราชย์ตามเดิม
 แต่กรมขุนพรพินิตกลับระแวงว่าเป็นแผนการที่จะให้กรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นครองราชย์
 จึงกราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ สมุหนายกและพระยาเพชรบุรีถูกจำคุก
 กรมหมื่นเทพพิพิธถูกเนรเทศไปยังลังกา (พระราชพงศาวดารฉบับพระ ราชทัตต
 เลขา เล่ม 2 2516 : 248 - 249) นับจากนี้อยุธยาไคเข้าสู่ภาวะสงคราม
 กับพม่าระหว่างพ.ศ.2303 - 2310 และไม่ปรากฏว่าขุนนางไคเขามามีบทบาท
 ในการชิงอำนาจหรือสนับสนุนเจ้านายพระองค์ไคก่อการยึดอำนาจอีกเลย จนกระทั่ง
 สิ้นสุดสมัยอันยาวนานของอาณาจักรอยุธยาในปี พ.ศ.2310